

Aantekeningen uit de nalatenschap van

drs. J.F. van Os

31-12-1925 – 10-04-2021

© 2021 De erven van drs. J.F.van Os
gelicenseerd onder de
Creative-Commons CC BY-NC 4.0 licentie
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.nl>

U kunt

- het werk delen — kopiëren, verspreiden en doorgeven via elk medium of bestandsformaat
- het werk bewerken — herschikken, veranderen en afgeleide werken maken

onder de volgende voorwaarden:

- Naamsvermelding — De gebruiker dient de maker van het werk te vermelden, een verwijzing naar de licentie te plaatsen en aan te geven of het werk veranderd is. U mag dat op redelijke wijze doen, maar niet zodanig dat de indruk gewekt wordt dat de licentiegever instemt met uw werk of uw gebruik van het werk.
- Niet-commercieel — U mag het werk niet gebruiken voor commerciële doeleinden.
- Geen aanvullende restricties — U mag geen juridische voorwaarden of technologische voorzieningen toepassen die anderen er juridisch in beperken om iets te doen wat de licentie toestaat.

Correspondentieadres: Adriaan van Os, email adriaan@adriaan.biz

Drs. J.F. van Os

Oude Orgels

in

Oost-Gelderland

Verkorte weergave van het voorwoord van de oorspronkelijke uitgave 2002 in boekvorm.

Deze inventarisatie van historische orgels in Gelderlands oosthoek was oorspronkelijk bedoeld als bijdrage in een grotere uitgave, geschreven door meerderdere auteurs in opdracht van de Stichting tot behoud van het Nederlandse Orgel in Elburg. Uiteindelijk werd het een geheel boek, handelend over de oude orgels in het deel van Gelderland, dat ten noorden van de Rijn en ten Oosten van de IJssel is gelegen, voorbijgaand aan producten van fabrieksmatige orgelbouw. Ook naoorlogse instrumenten komen in principe niet aan bod.

De beschrijvingen van drie orgels (in Dinxperlo, Bredevoort en Winterswijk), waarvan ik destijds uitvoerige studie heb gemaakt zijn in een apart hoofdstuk "Drie Naber-orgels" samengevoegd.

Ook van de voormalige orgels in Doesburg vond ik zoveel interessante gegevens, dat het desbetreffende deel erg uitgebreid is geworden.

Omdat het door Maarschalkerweerd geleverde orgel in Doesburg in 1890 een der eerste orgels in Nederland was, dat is gebouwd met elektrische toetstractuur, is het in de beschrijving opgenomen als curiositeit, hoewel het toen gebruikte systeem reeds lang geleden is geëlimineerd.

Van orgels, waar reeds veel over is geschreven, heb ik getracht – wat zeker niet altijd is gelukt – mij tot hoofdzaken te beperken of er iets aan toe te voegen, waar niet eerder de aandacht op gevestigd is geweest.

Technische gegevens zijn bij het ene instrument uitvoeriger weergegeven dan bij het andere. Niet alle instrumenten konden tot nu toe grondig worden onderzocht. Deze voorlopige inventarisatie geeft de stand weer van het onderzoek op dit moment

De disposities worden in volgorde van de slepen op de lade weergegeven; in gevallen waarin die nog niet kon worden onderzocht, staat dit in de tekst vermeld. Bij citaten uit Hess, Broekhuizen, archiefstukken e.d. wordt de originele daar genoemde volgorde van de registers aangehouden. In de oude orgelbouw werd de naam "hoofdwerk" vrijwel nooit gebruikt. Deze uitdrukking is daarom zoveel mogelijk vermeden, uitgezonderd in enkele gevallen, waar de duidelijkheid er te zeer door zou lijden. Bij benoeming van pijpwerk naar toonhoogte gebruik ik de Duitse benamingen (met B en H) in overeenstemming met de schrijfwijze in de oude orgelbouw, ook bij werk van orgelmakers, die een andere notatie bezigden bij de inscripties op de pijpen.

Registernamen worden weergegeven, zoals ze op of bij de registerknoppen staan aangegeven, onjuiste namen tussen aanhalingstekens.

Orgels in privé-bezit zijn buiten beschouwing gelaten.

Als bouwjaar wordt, voor zover bekend, het jaar van oplevering, ingebruikneming of keuring aangehouden.

Tenzij anders vermeld, is steeds sprake van mechanische tractuur met sleepladen.

Met klaviatuur "links" of "rechts" wordt bedoeld: links, resp. rechts gezien vanuit de kerkruimte. De betere uitdrukking noord- of zuidzijde zou verwarring opleveren bij kerken die niet zijn georiënteerd.

Enige foto's zijn toegevoegd, meestal van niet meer bestaande situaties.

Aanvullingen van mij nog niet bekende gegevens zullen onder grote dank tegoemoet worden gezien.

Voorwoord nieuwe uitgave

Ter aanvulling van hetgeen in het voorwoord van de eerste druk is geschreven: De grens tussen ambachtelijke en fabrieksmatige orgelbouw is natuurlijk niet scherp te trekken. Daarom heb ik die gelegd bij het begin van de pneumatische orgelbouw. Het gevolg is dat ook enige mechanische instrumenten van artistiek laag gehalte aan de orde zijn gekomen.

Disposities ingevoegd in beschrijving van de historie van een orgel zijn in het algemeen niet meer in verkorte notatie weergegeven maar met een kleiner lettertype. Privé opmerkingen van de auteur zijn ook in kleiner lettertype gedrukt.

Omdat de eerste uitgave niet meer verkrijgbaar was, werd mij gesuggereerd de inhoud daarvan via internet beschikbaar te stellen. Vanzelfsprekend moesten dan inmiddels bekend geworden nieuwe gegevens daarbij worden ingepast. De lay-out is gewijzigd. Bij de Broekhuizen-verwijzingen is steeds de nummering volgens Broekhuizen vermeld om het opzoeken te vergemakkelijken. Hetzelfde is gedaan met de paginanummers bij Van 't Kruijs. Bij aanhalingen van Hess of artikelen in De Mixtuur is dat niet nodig (afgezien van verwijzingen naar Hss p 86)

Toegevoegd is de beschrijving van het orgel in Joppe, die nog ontbrak. Andere beschrijvingen konden door nader onderzoek worden uitgebreid, o.a. die van de Janskerk in Zutphen.

Het lijkt mij goed om bij kerken die nu tot de Protestantse Kerk van Nederland behoren er bij te vermelden, waartoe zij voorheen behoorden. De volgorde van de gehele inhoud (die alfabetisch is) moest daarom geheel worden herzien.

Doordat ik sinds deel VI ook medewerker ben aan de encyclopede "het historisch Orgel", staan mij inmiddels weer meer gegevens ter beschikking. Ik publiceer nu ook gegevens die niet in de encyclopedie konden worden opgenomen.

Enkele correcties die ik moest aanbrengen:

Etten. De inscriptie op de grootste frontpijp heeft berekking op een vroegere situatie.

Aalten ..., 20..

Aan verbetering of aanvulling van deze internet.site kan ieder die daartoe bereid en in staat is meewerken. Alle voorstellen van dien aard zullen door mij onder grote dank in serieuze overweging worden genomen.

Inhoud

Voorwoord.		6
Inhoud.		8
Gebruikte afkortingen en Litteratuuroverzicht.		12
Inleiding.		15
Drie Naber-orgels in Oost-Gelderland		
Dinxperlo	Hervormde Kerk	24
Winterswijk	Hervormde Grote of Jacobskerk	30
Bredevoort	Hervormde Kerk	42
Overige orgels		
Aalten	Gereformeerde Oosterkerk, voormalige en huidige orgel	50
	Voormalige Gereformeerde Westerkerk	53
	Hervormde Helenakerk. Voormalige orgel, huidige orgel, tijdelijk hulporgel	53
	Rooms Katholieke St.-Helenakerk	55
Aerdt,	Hervormde Kerk	57
Almen	Hervormde Kerk, voormalige orgels	59
Angerlo	Hervormde Kerk, voormalige orgel	61
Azewijn	Rooms Katholieke Parochiekerk, voormalige orgel	62
Baak	RK. Parochiekerk St.-Martinus	62
Barchem	Hervormde Kerk, voormalige orgel	64
	Gereformeerde Kerk, voormalige orgel	64
Beek	Rooms-katholieke kerk, voormalige en huidige orgel	65
Beltrum	R.K.Parochiekerk O.L.Vrouwe ten Hemelopneming, voormalige orgel	66
Bontebrug	Gereformeerde Kerk	66
Borculo	Hervormde Kerk, voormalige orgel	68
Bredevoort	Hervormde Kerk (verwijzing)	68
	Rooms Katholieke St.-Georgiuskerk, voormalige en huidige orgel	68
Breedenbroek	R.K. Parochiekerk St.-Petrus en Paulus	69
Bronkhorst	Hervormde Kapel	70
Didam	Voormalige Hervormde Kerk, voormalige orgels	71
	Rooms-katholieke St.-Martinuskerk, ook voormalige orgel	72
Dinxperlo	Hervormde Kerk (Verwijzing).	73
	Voormalige Rooms Katholieke Kerk	73
Doesburg	Evangelisch-Lutherse Kerk. Grote orgel en kabinetorgel Remonstr. Broederschap	73
	Voormalige Gereformeerde Kerk	76
	Hervormde Kerk Grote of Martinikerk, voormalige orgels.	76
	Fraterhuis, voormalige orgel (verwijzing)	77
	R.K. St.-Martinuskerk, ook voormalige orgels	81
Doetinchem	Evangelisch-Lutherse Kerk, voormalige orgel.	81
	Hervormde Kerk, voormalige orgels.	82
	Rooms-katholieke Parochiekerk, voormalige orgel.	84
Drempt	Hervormde Kerk	84
	Rooms-katholieke St.-Willibrorduskerk	86
Duiven	Rooms-katholieke St.-Remigius, voormalige orgels	86
	Samen op weg	88
Eefde	Voormalige Hervormde Kapel (verwijzing)	89
	Voorm. Nederlandse Mettray (gesticht voor jongens)	89
Eibergen	Hervormde Mattheuskerk, ook voormalige orgel	89
Etten	"De Oude Kerk" (voormalige Hervormde Kerk)	89
	Voormalige Rooms-katholieke St.-Martinuskerk	90
Gaanderen	Hervormde Kerk. Voormalige orgel	90
Geesteren	Gereformeerde Kerk, ook voormalige orgel	90
	Hervormde Kerk, ook voormalige orgel	91
Gelselaar	Hervormde Kerk	94
Gendringen	Hervormde Kerk	94
	R.K. Bejaardencentrum, voormalige kabinetorgel	97
	R.K. St.-Martinuskerk	97
Gorssel	Hervormde Kerk	98

Groenlo	Hervormde Calixtuskerk, voormalige orgels en vroeger hulporgel	100
	R.K. St.-Calixtuskerk, ook voormalige orgel en koororgel	102
Groessen	Rooms Katholieke kerk, voormalige orgel	103
Haarlo	Hervormde Kerk	104
Halle	Gereformeerde Kerk, voormalige orgel	105
Harreveld	Kloosterkapel, voormalige orgel (verwijzing)	105
's-Heerenberg	Hervormde Kerk	105
Hengelo (Gld)	Hervormde Kerk	107
	Vereniging Vrijzinnig Hervormden	109
Herwen	Rooms Katholieke Kerk, voormalige orgel (en kerk)	109
De Heurne	Hervormde Kerk, voormalige en huidige orgel	109
Hoogkeppel	Hervormde Kerk	110
Hummelo	Hervormde Kerk	112
Kranenburg	Voormalige kloosterkerk St.-Antonius van Padua, ook voormalige orgel	113
Laagkeppel	Voormalige Hervormde Kerk, voormalige orgels	115
Laren (Gld)	Hervormde Kerk voormalige orgels	115
Lathum	Hervormde Kerk, voormalige en huidige orgel	117
Lichtenvoorde	Hervormde Kerk	118
	Voormalige R.K. kerk	119
	R.K. St.-Ludgerkerk, voormalige en huidige orgel	120
Lobith	Hervormde Kerk	121
Lochem	Hervormde Gudulakerk, voormalige orgels, huidige grote en kleine orgel	122
Loo	Rooms Katholieke parochiekerk St.-Antonius Abt, voormalige orgel(s) en huidige hoofdorgel	129
Meddo	Rooms Katholieke kerk van St.-Johannes de Doper	130
Megchelen	Hervormde Kapel, voormalige en huidige orgel	130
Megchelen	Rooms Katholieke St.-Martinuskerk	131
Neede	Hervormde Kerk, voormalige orgels	132
	Nederlands Gereformeerde Kerk	132
Netterden	Rooms Katholieke Parochiekerk St.-Walburgis	132
Oud-Zevenaar	Rooms-katholieke St.-Martinuskerk, voormalige orgel(s) en huidige orgel	133
Pannerden	Rooms Katholieke St.-Martinuskerk	135
Rekken	Hervormde Kerk	135
Ruurlo	Hervormde Kerk	136
	De Kapel	138
	Rooms-katholieke St.-Willibrorduskerk	138
Silvolde	Hervormde Kerk, voormalige en huidige orgel	139
	Rooms-katholieke St.-Mauritiuskerk, Koororgel	140
Steenderen	Hervormde Kerk, voormalige orgels en huidige orgel	141
Terborg	Hervormde Kerk, voormalige en huidige orgel	145
	Rooms Katholieke St.-Georgiuskerk, voormalige orgel	148
Tolkamer-Tuindorp	Gereformeerde Kerk	148
Ulft	Rooms Katholieke kerk St.-Petrus en Paulus, voormalige en huidige orgel	149
	Rooms Katholieke St.-Antoniuskerk, voormalige orgel	150
Varsseveld	Gereformeerde Kerk "De Keurhorst"	150
	Hervormde Kerk, voormalige orgels en huidige grote orgel	150
	Ned. Protestantenbond, voormalige orgel	153
Vierakker	Rooms Katholieke St.-Willibrorduskerk	153
Vorden	Gereformeerde Kerk, voormalige orgel	154
	Hervormde Kerk	155
Vorden	R.K. kerk (verwijzing)	157
Warnsveld	Martinuskerk, thans Samen op Weg, voormalige orgels en huidige orgel	157
Wehl	Hervormde Kerk	160
	Rooms Katholieke St.-Martinuskerk, voormalige orgel	161
Westervoort	Hervormde Kerk, voormalige en huidige orgel	161
Wichmond	Hervormde Kerk	164
Wijnbergen	R.K. St.-Martinuskerk, voormalige en huidige orgel	166
Winterswijk	Hervormde Grote of Jacobskerk (verwijzing)	167
	Hervormd Kerkelijk Centrum "De Balink Esch", het buiten gebruik gestelde Van Oeckelen-orgel	167
	R.K. kerk, voormalige orgel	168
Zeddam	Hervormde Kerk, voormalige orgel in voormalige kerk (verwijzing) en huidige orgel	168
	RK. St.-Oswalduskerk, voormalige en huidige orgel	170

Zelhem	Hervormde Kerk, voormalige orgel	172
Zevenaar	Hervormde Kerk	172
	Rooms-katholieke St.-Andreaskerk, voormalige en huidige orgel	173
Zieuwent	Rooms-katholieke St.-Werenfriduskerk	176
Zutphen	Evangelisch-Lutherse Kerk, voormalige en huidige orgel	177
	Voormalige Hervormde Broederkerk, voormalige orgels	180
	Hervormde Grote of Walburgkerk, Grote orgel, kabinetorgel	184
	Rooms-Katholieke Nieuwstadkerk, voormalige orgel, grote orgel, koororgel	190
Nogmaals de Naber-lijst		193
Afbeeldingen		197
Aanvullingen september 2003		216
Fotoverantwoording		218
pag		

Gebruikte afkortingen en Literatuuroverzicht.

Orgelarchief Utrecht.

Het Vente-archief, Bolt-archief, Erné-archief, Kret-archief, Legêne-archief en het archief van de Stichting Orgelcentrum zijn in beheer bij het orgelarchief van de Rijksuniversiteit Utrecht, faculteit der letteren, vakgroep muziekwetenschap, voor wetenschappelijk onderzoek te raadplegen na afspraak. De archieven van Bolt, Erné, Kret en Legêne zijn eigendom van de Eduard-Reeserstichting.

Overige afkortingen:

Van der Aa	Aa, A.J. van der, <i>Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden</i> , 13 delen, (Gorinchem 1839-1851). Heruitgave z.d. Zaltbommel.
AB	<i>Archief Ambt Bredevoort</i> . Zie D&G, vervolg daarvan, handelend over een korte periode na 1785. In beheer bij GA Aalten.
Boekzaal	<i>Boekzaal der geleerde Wereld</i> (in beginperiode iets afwijkende titels, zoals <i>Boekzael der geleerde Werelt</i> , Amsterdam 1715 - 1863).
Broekhuysen	Broekhuysen G.H. Sr, <i>Orgelbeschrijvingen</i> handschrift ca. 1850-1862, deel I, (tekst), verzorgd door A.J.Gierveld (Vereniging Nederlandse Muziek-geschiedenis, Amsterdam 1986).
Broekhuysen commentaar	Broekhuysen G.H. Sr, <i>Orgelbeschrijvingen</i> , handschrift ca. 1850-1862, deel II (commentaar), verzorgd door A.J.Gierveld, (Vereniging Nederlandse Muziekgeschiedenis, Amsterdam 1993).
D&G	<i>Archief Drost en Ge�rfd�n der Heerlijkheid Bredevoort</i> , in beheer bij de GA Aalten. (Aalten, Winterswijk en Dinxperlo ressorteerden onder de Heerlijkheid Bredevoort). Zie ook AB.
Dorgelo	Dorgelo, W.J., <i>Albertus Anthoni Hinsz, orgelmaker</i> (Augustinusga 1985).
Encyclopedie	<i>Het historische Orgel in Nederland</i> , Nationaal Instituut voor de Orgelkunst, Amsterdam. Hiervan zijn momenteel (2008) twaalf delen verschenen, behandelend de periode tot 1894. Van de gegevens hierin heb ik bijna geen gebruik gemaakt, omdat deze vrijwel alle aan bekende bronnen zijn ontleend.
Encyclopedie I	Het Historische Orgel 1479-1725
Encyclopedie II	Het Historische Orgel 1726-1769
Encyclopedie III	Het Historische Orgel 1770-1790
Encyclopedie IV	Het Historische Orgel 1790-1818
Encyclopedie V	Het Historische Orgel 1819-1840
Encyclopedie VI	Het Historische Orgel 1840-1849
Encyclopedie VII	Het Historische Orgel 1850-1858
Encyclopedie VIII	Het Historische Orgel 1858-1865
Encyclopedie IX	Het Historische Orgel 1865-1872
Encyclopedie X	Het Historische Orgel 1872-1878
Encyclopedie XI	Het Historische Orgel 1878-1886
Encyclopedie XII	Het Historische Orgel 1886-1894
GA	Gemeentelijke archiefdienst van de betreffende plaats.
Gelre	<i>Vereeniging tot Beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht, Bijdragen en Mededelingen</i> (Arnhem, jaargangen vanaf 1898).
Gierveld Huisorgel	Gierveld, A.J., <i>Het Nederlandse Huisorgel in de 17de en 18de eeuw</i> (Utrecht 1977).
Godsdienstvriend	<i>De Godsdienstvriend</i> . (R.K. tijdschrift. Heruitgave van de orgelberichten hieruit in Mixtuur nr. 45, p. 588 - 591).
de Graaf	Graaf, J.de, <i>De kerk te Warnsveld</i> (in Gelre XLVIII, 1948).
Gr�goir	Gr�goir, �douard G.J., <i>Historique de la Facture et des Facteurs d'Orgue</i> (Anvers 1865).
Hauer	Hauer, H.A. <i>Breevoort can ick vergeten niet</i> (Aalten 1956, tenzij anders vermeld, is gebruikt de 2de druk, Vorden 1993).
Herschapen Schoonheid	<i>Herschapen schoonheid, het Bader-orgel in de St. Walburgiskerk te Zutphen</i> , onder redactie van F. Matter (Zutphen 1997).
Hess	Hess, Joachim, <i>Dispositi�n der merkwaardigste Kerk-orgelen, etc.</i> (Gouda 1774). Nieuwe uitgaven door L. Ern� (Utrecht 1945, geen facsimile maar wel met originele paginering) en door A.J. Gierveld (Buren 1980, facsimile). Alle verwijzingen naar Hess betreffen de uitgave van 1774, niet het vervolg uit omstreeks 1815
HO	<i>Het Orgel</i> of <i>Maandblad het Orgel</i> . (Jaargang 1 t/m 15, Rotterdam 1885 - 1901. Ik duid ze aan met *1 t/m *15). , de oudste afleveringen hebben geen paginanummers Sinds 1903 officieel orgaan van de Nederlandse Organistenvereniging. Toen is een nieuwe telling jaargangen begonnen, weer vanaf nr 1. In meerdere plaatsen uitgegeven. In de tekst heb ik overal het jaargang nummer en de pagina vermeld. Als een jaargang niet doorlopend is genummerd, volgt een verdere aanduiding. Voorbeeld: HO 92/6 p 4 betekent jaargang 92 nr 6 pag 4 Vanaf jaargang 49 loopt een jaargang van januari tot december, het juiste jaar krijgt men door het getal 1904 bij het jaargangnummer op te tellen. Bij de oudere jaargangen staan jaar en maand ook vermeld
Jongepier Friesland	Jongepier, J. <i>Orgelbouwers in Friesland</i> , Leeuwarden 1992
KKOR	<i>Katholieke Klokken- en Orgelraad</i> .
Kluiver I, II, III	Kluiver, J.H., <i>Historische Orgels in Zeeland</i> .

	deel I (in Archief 1972 & 1973, mededelingen van het koninklijk zeeuwsch genootschap der wetenschappen, Middelburg 1973).
	deel II (in Archief 1974).
	deel III (in Archief
Van 't Kruijs	Kruijs, M.H. van 't, <i>Verzameling van disposities der verschillende orgels in Nederland</i> (Rotterdam 1885, heruitgave Amsterdam 1962 en 1972).
KV	College van Kerkvoogden van de betreffende hervormde kerk.
LNO	Os, J.F. van, <i>Langs Nederlandse Orgels, deel II, Overijssel / Gelderland</i> (Baarn 1978. De andere delen zijn van andere auteurs). Hierin konden geen bronvermeldingen worden geplaatst.
M&M	<i>Mens en Melodie, Algemeen Nederlansch Maandblad voor Muziek</i> (Utrecht 1946 en later).
m.t.pl.	mededeling ter plaatse.
Mixtuur	(als niet het orgelregister is bedoeld) <i>De Mixtuur, Tijdschrift over het orgel</i> (Schagen 1970 - 1996, genummerd 1 t/m 84).
NKO	Voormalige Nederlandsche Klokken- & Orgelraad.
NMGK	Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst (Utrecht en 's-Gravenhage sinds 1912).
OB	<i>Het Orgelblad</i> (Stichting Ogelcentrum, Leiden 1958-1972).
OC	Orgelcommissie der Nederlandse Hervormde Kerk.
OKW	Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.
Oost	Oost, G., <i>De Orgelmakers Bätz</i> (Alphen a/d Rijn 1975, 2de druk 1977).
Orgels Gendringen	Os, J.F. van, <i>Beschrijving van de Orgels in de Gemeente Gendringen</i> (Ulft 1975).
Orgels Zutphen	Seijbel, M., Ruiters J. de e.a. <i>Een drietal interessante orgels in de hanzestad Zutphen</i> (Publicatie van de Stichting tot behoud van het Nederlandse Orgel, nr. 50, Elburg 1999).
OV	<i>De Orgelvriend</i> , Maandblad sinds 1958.
Protocol Bredevoort	<i>Gerechtigde Protocollen Bredevoort, 1533 en 1534</i> (Oudheidkundige Werkgemeenschap Aalten, GA Aalten. Transcriptie van Rechterlijk Archief van het Ambt Bredevoort. Judicieel Protocol, inv. nr. 34. Rijksarchief Gelderland).
Reuter, Westfalen	Reuter, R., <i>Orgeln in Westfalen</i> (Kassel 1965).
Reuter, Aufgehobene Klöster	<i>Monastisches Westfalen, Klöster und Stifte 800-1800, Münster 1982</i> . (Begeleidend boek bij een tentoonstelling van dezelfde naam in het Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte in Münster). Meerdere auteurs. Hierin: R. Reuter, <i>Zeugnisse der Musikpflege in Westfälischen Klöstern</i> , met <i>Anhang</i> : p 535, 539 en 540. <i>Die Verteilung der Orgeln aus aufgehobenen Klöstern nach 1803</i> (Lijst daarvan met vermelding waarheen die orgels zijn verplaatst). Reuters opgave is in geen der drie aangehaalde gevallen in overeenstemming met de door mij verzamelde gegevens!
Rosenberg	Rosenberg, H.P.R., <i>De 19de-eeuwse Kerkelijke bouwkunst in Nederland</i> ('s-Gravenhage 1972).
Seijbel, Overijssel	Seijbel, M., <i>Orgels in Overijssel</i> (Sneek 1965).
Seijbel, Veluwe	Seijbel, M., <i>Zes eeuwen Veluwe orgels</i> (Zaltbommel 1975).
StWV	<i>Stemmen voor Waarheid en Vrede</i> (voortzetting van de Boekzaal, Amsterdam 1864 - 1884. Gebruikt is het overzicht van W.D. van der Kley en W.H. Zwart in Mixtuur nr. 11 p. 194-206. Hier zijn de orgels naar plaatsnaam gerangschikt).
Twintig verhalen	Meerdere auteurs, <i>Twintig verhalen over het orgel en nog wat</i> (Elburg 1998).
Vente Houben	Vente, M.A., <i>Thomas Houben, orgelmaker te Ratingen</i> , uit <i>Beiträge zur rheinischen Musikgeschichte</i> , Heft 52 (Köln 1962).
Vente Bouwstoffen	Vente, M.A., <i>Bouwstoffen tot de Geschiedenis van het Nederlandse orgel in de zestiende eeuw</i> (dissertatie, Amsterdam 1942).
Vente Brabanter Orgel	Vente M.A., <i>Die Brabanter Orgel</i> (Amsterdam 1958).
Werklijst M.	Werklijsten Maarschalkerweerd uit 1901 en 1911 in Mixtuur nr. 11, p. 214-215.
Winands	Winands, W.J., <i>Geschiedenis van de orgels in de gemeente Gendringen</i> (Ulft 1975. Wijlen de heer Winands was amateur-historicus. Hij geeft geen bronvermeldingen; daarom en omdat een aantal door hem gebruikte documenten in de oorlog verloren zijn gegaan, zijn zijn gegevens moeilijk te verifiëren).
z.d.	zonder datum.

Afkortingen voor registernamen spreken voor zich, enkele "twijfelgevallen":

Sal	Salicionaal
Salt	Salicet
Spf	Spitsfluit
Splf	Speelfluit

Voorbeelden tijdsaanduidingen:

XVI	16de eeuw
XVIIA, XVIIIB	resp. 1ste en 2de helft 17de eeuw
XIXa, XIXb, XIXc, XIXd	resp. 1ste, 2de, 3de, 4de kwart 19de eeuw

Inleiding.

De grote rijkdom aan historische orgels, zoals we die in Noord-Nederland aantreffen, zien we niet in Gelderlands Oosthoek. Dit moet samenhangen met de mindere welstand – in vroegere eeuwen - van de betreffende streek, nauw samenhangend met de bodemgesteldheid. Toch zijn er ook hier veel berichten gevonden over orgels, of organisten in vroege tijden, vooral in de Hanzesteden Zutphen en Doesburg, alsmede in Doetinchem, maar ook in kleinere plaatsen.

In dit overzicht is, waar niet anders vermeld, steeds sprake van de hervormde kerk in de genoemde plaats.

16de eeuw.

In de eerste helft van deze eeuw was het **Hans Graurock** uit Emmerich, burger van de stad Zutphen, van wie in de Hanzesteden Zutphen, Doesburg en Doetinchem werk aan orgels in archivalia genoemd wordt. Ook van leden van de **familie Morleth** zijn werkzaamheden in deze Hanzesteden bekend.

De belangrijkste orgelmakersfamilie, die in de 16de eeuw in het oosten des lands werkte en daarmee ook in het aangrenzende Duitse gebied, was de familie Slegel. Van de gebroeders **Cornelis en Michael Slegel** is een werklijst bewaard van orgels, die zij hebben gemaakt. Hierop staat het instrument, dat zij in 1560 leverden voor de kerk in Aalten. Van de overige leden van de familie Slegel zijn nog geen activiteiten in Oost-Gelderland vastgesteld. Aan het werk van genoemde orgelmakers in andere streken van Gelderland en Overijssel en aan dat van andere Oost-Nederlandse meesters als **Noster en Kiespenninck** gaan wij in dit kader voorbij.

Helaas is van dit alles weinig klinkend materiaal overgebleven (in Oost-Gelderland helemaal niets), zodat wij ons nauwelijks een voorstelling van de klank van hun instrumenten kunnen maken. Interessant is, dat deze Nederlandse orgelmakers, vooral de Slegels, evenals de belangrijke meesters, die in het Westen werkten hun kunst uitdroegen naar andere regionen: Duitsland, Denemarken. Hetzelfde deed Sweelinck toen leerlingen uit Duitsland bij hem in Amsterdam in de leer kwamen.

17de en 18de eeuw.

Nu lijken de rollen omgedraaid: meesters uit het oosten komen hier om orgels te leveren. De eerste was **Hans Henrick Bader**, die veel met zijn broers **Arnold** en **Tobias** samenwerkte. Zij vernieuwden in twee etappes het orgel in Zutphen (Walburgkerk, 1637-43). Het materiaal van Bader in dit orgel is voor een groot deel tot op heden bewaard. Het is van bijzondere kwaliteit en klankschoonheid.

In de kleinere plaatsen zijn veel eenmanualige vier- en achtvoets orgels gemaakt, alle op één uitzondering na door orgelmakers uit het Rijnland en Westfalen. De meeste daarvan zijn later door grotere instrumenten vervangen.

In Anholt waren drie generaties **Ruprecht** als orgelmaker gevestigd. Van **Conrad I** is geen activiteit in Nederland bekend, **Johannes** moet naast wat reparatiewerk een orgel hebben geleverd in Oud-Zevenaar. Het bekendst is **Conrad II Ruprecht**, die zich later in Boxmeer vestigde. Hij maakte een viervoets orgel in Zevenaar in een kas met schitterend snijwerk. Hij werkte ook in Lochem, Doesburg en Aalten¹. De bewaard gebleven correspondentie in Lochem betreffende de bouw van zijn nieuwe orgel getuigt nu niet bepaald van professioneel optreden. Dit orgel en het door hem gerestaureerde orgel in Doesburg moesten spoedig opnieuw worden aangepakt (beide door Jalinck). Van dit alles is alleen het front in Zevenaar bewaard gebleven.

In Terborg kwam in 1725 een viervoets orgel met 8 stemmen tot stand, van de hand van **Jann Werner Dütsch** uit Datteln².

Thomas Weidtman maakte een viervoets orgel in 's-Heerenberg (1742). Hiervan is het oude front als detail opgenomen in het huidige orgel.

De nog bestaande orgels in Drempt (onbekende maker) en Hoogkeppel (**Matthijs van Deventer**) zijn van hetzelfde type. Het laatste instrument is redelijk goed bewaard gebleven, mooi gerestaureerd, boeiend en briljant van klank. Het is o.i. het mooiste van de kleine orgels in Oost-Gelderland.

¹ . Zie over de Anholter orgelmakers (de Ruprechts en vader en zoon Schwarze) Harling, *Vor 300 Jahren: Anholter Orgelbauer errichten Orgeln am Niederrhein und in den Niederlanden* in *Unser Bocholt*, jaargang 22, 1971, nr. 1, p 17-26 en 1974, 3/4, p 32-34.

² . Reuter, Westfalen, p 103. Hier ook een orgelmaker "aus Datteln", die in de periode 1759-67 twee maal in Westönnen werkte.

Het 17de eeuwse orgel in Winterswijk was een achtvoets werk, maar eigenlijk te klein voor deze kerk.

Thomas Houben, evenals Weidtman uit Ratingen bij Düsseldorf afkomstig, maakte een éénklaviers orgel in Varsseveld (1730) en voerde reparaties uit aan orgels in meerdere plaatsen.

In Winterswijk, Aalten, Groenlo en Lichtenvoorde werkten orgelmakers uit Vreden: **Mauritz Hermann Böntrup**, in de Nederlandse stukken Bontrop geheten en later leden van de familie Martens, **Dierck (Dieter) Martens** en **Theodorus Martens** later **Joseph Martens**.

Jobst Dietrich (Joost Derck) Jalinck maakte het merkwaardige orgel in Eibergen, dat zich thans in Westervoort bevindt; in dezelfde trant veranderde hij het Ruprecht-orgel in Lochem. Verder werkte hij o.m. in Doesburg, Zutphen en het aangrenzende Westfaalse gebied³.

Het uit Duitsland overgenomen orgel in Dinxperlo uit 1705 had evenals het Jalinck-orgel van Eibergen en het orgel in Aalten (1758, onbekende Westfaalse orgelmaker) een indeling, die sterk van het gangbare afweek. Ook met de dispositie, die het orgel in Doesburg in 1698 had, weten we eigenlijk geen raad.

Van **Derk Grutterink** uit Keppel zijn in een aantal plaatselijke archieven aantekeningen gevonden over reparaties en onderhoudswerkzaamheden aan orgels rond 1770. Hij repareerde ook kerkklokken. Hij was zeker geen figuur van allure. Zijn rekeningen zijn in onbeholpen stijl geschreven. Er is een briefje, gedateerd 27/6 1774, van de hand van Baron Van Pallandt te Keppel bij een rekening van Grutterink⁴: "Grutterink segt, dat hij niet gewoon is bij daagen te reekenen dewijl hij niet op vaste tijden of uren begint of uytshydt dug hij altoos zijne Rekeningen in 't generaal opsteld".

Van **Christian Müller** "uit Kleefslant" (volgens Hess) zijn enige onderhouds-werkzaamheden bekend, steeds van korte duur. Hij is het die gewoonlijk als pseudo-Müller wordt aangeduid ter onderscheiding van zijn beroemde naamgenoot, die het Haarlemse Bavo-orgel maakte. Zijn slechte naam in de orgelgeschiedenis heeft hij te danken aan zijn optreden in Nijmegen (Grote Kerk). Hij leverde een orgeltje in de Lutherse Kerk te Arnhem, dat slechts kort heeft bestaan.

De eeuwwisseling.

In Emmerich leefde rond de eeuwwisseling een tijdje een uit Frankrijk gevluchte orgelmaker, **Jacob Courtain**. In de orgelgeschiedenis neemt hij een heel bijzondere plaats in. Het is mogelijk dat hij bij een Franse orgelmaker heeft gewerkt, voor hij zich in Emmerich vestigde. Schwake⁵ veronderstelt, dat hij zichzelf het orgelmaken geleerd zou hebben uit het standaardwerk "L'art du facteur d'orgues" van Dom Bédos de Celles uit 1766, waarin het gehele orgelbouwwak is behandeld, zoals dat in Frankrijk in die tijd werd beoefend. Aan onderdelen van orgels van Courtain, waarvan vóór de 2de wereldoorlog nog relatief veel aanwezig was en die Schwake gekend heeft, kon hij de relatie Courtain - Dom Bédos duidelijk vaststellen, hoewel er ook afwijkingen waren. Hij maakte in Duitsland furore met enkele grote door hem vervaardigde instrumenten, die van een geheel ander type waren, dan men in Duitsland gewend was. De laatste tijd is ook wel gewezen op enige overeenkomst met werk van Ludwig König, bij wie hij een poosje gewerkt zou hebben. Het enige orgel in Oost-Gelderland, waarvan vaststaat, dat het door Courtain is gebouwd (met materiaal van het vorige orgel), bevond zich in Duiven. Van Courtain zijn drie leerlingen bekend die in de orgelgeschiedenis van Oost-Gelderland een rol hebben gespeeld.

Eén van hun was **Georg Heinrich Quellhorst** te Neuenhaus, later Oldenzaal, vooral bekend door zijn instrument in Elburg en door het feit dat Naber zijn bedrijf heeft voortgezet. Het fraaie Quellhorst-orgel uit Heemse bevindt zich thans als koororgel in de Grote Kerk te Lochem. Enkele andere instrumenten van zijn hand werden in zijn tijd minder gunstig beoordeeld.

Ook van **Hendrik Evers** staat vast, dat hij bij Courtain heeft gewerkt. Hij leverde een orgel in Zeddam.

Wat **Johann Daniel Nolting** te Emmerich betreft is directe afhankelijkheid van Courtain niet af te leiden uit bewaard gebleven documenten. Beide orgelmakers waren enkele jaren in dezelfde plaats (Emmerich) gevestigd. Aan het Nolting-instrument in Gendringen is afhankelijkheid van Courtain in een aantal opzichten duidelijk aantoonbaar. Wij gaan hier nader op in bij de paragraaf Gendringen. Volgens wijlen de orgeldeskundige Joh. Legêne zou het orgel van de R.K. kerk in Doesburg (thans in Zeddam hervormde kerk) door Nolting onder supervisie van Courtain zijn gemaakt. Wij komen hier nader op terug. Nolting heeft door het hele land orgels geleverd, maar hoofdzakelijk in Gelderland. Daar veel van zijn orgels in R.K. kerken stonden en - zoals bekend -

³ . Werklijst Jalinck bij Molenaar en Tuinstra, zie onder Westervoort.

⁴ . D&G 1. Ingekomen brieven en minuten van uitgaande stukken van bestuurders der Heerlijkheid Bredevoort.

⁵ . Schwake, Th.P. Gregor, *Orgelbaumeister Jacob Courtain* (getypte dissertatie, Münster 1923, aanwezig in de Universiteitsbibliotheek Münster).

in de tweede helft van de 19de eeuw er een grote opbloei van het katholicisme is geweest en daarmee een enorme kerkbouwactiviteit, zijn veel Nolting-orgels, tegelijk met de kerkgebouwen waarin zij stonden, opgeruimd. In Zeddam (R.K.) is zijn orgel naar de nieuwe kerk verhuisd en bewaard gebleven. Het verdwijnen van zo veel van zijn orgels is zeer te betreuren: zijn compleet bewaard gebleven instrument in Gendringen is van bijzondere kwaliteit in artistiek opzicht, uitstekend boven alles wat Naber, Holtgräve en Armbröst hebben gemaakt, voor zover thans nog na te gaan.

In de vele disposities die Broekhuizen van Nolting opschreef vallen enige bijzonderheden op: vaak komt het register Cimbel voor, duidelijk in navolging van Courtain. Ook andere registers die in die tijd niet meer zo gebruikelijk waren, zien we: Quintadeen, Kromhoorn, Vox humana. Wat met het veel voorkomende register Fluit Primo 2' wordt bedoeld is niet duidelijk: ik ken geen bewaard gebleven exemplaar hiervan. Viervoets orgels hebben altijd een Prestant 8' de of Prestant 8' vanaf c. Ook deze kleine orgels hebben soms een Trompet.

Bij de aanduiding "Joh.Dan.Nolting u Sohn" in de Broekhuizen-opgaven, ook te zien bij de klaviatuur aan het orgel te Gendringen, kan men zich afvragen wie de zoon was. Hier kan niet Haffmans zijn bedoeld, zoals vaak is beweerd, maar, zoals uit onderzoek van Joh. Legêne blijkt, zijn stiefzoon A.D. Holland, zoon uit het eerste huwelijk van Noltings vrouw⁶.

Een andere figuur die rond 1800 opereerde was **Rudolf Knol**, afkomstig uit Norden. Van hem is het orgel, dat zich thans in Geesteren bevindt.

Van de belangrijke orgelmakers **Abraham en Abraham Meere** (vader en zoon) uit Utrecht is in Oost-Gelderland alleen een fragment bewaard, afkomstig uit Amsterdam: in de grote neogotische kerk in Baak.

Minder bekend is **Johannes (Johannis) Hageman**, Meester Orgelmaker genoemd. Hij is hier en daar gesignaleerd als reparateur. Uit de spelling Johannis concludeerde Legêne, dat hij wellicht een Duitser was. Broekhuizen noemt onder Ulft RK kerk een Hageman wonende te Dinxperlo; waarschijnlijk is hij dezelfde persoon.⁷

Hij kan in ieder geval niet vereenzelvigd worden met **Johannes Engelberth Hageman** uit Amsterdam, die in 1782 overleed⁸. Laatstgenoemde bracht in 1780 een orgel uit Rijssen over naar Zutphen (Nieuwstadkerk).

Om misverstanden te vermijden noemen we ook nog L.Hageman, in diezelfde tijd organist in Winterswijk en F.W.Hageman, rond 1850 organist van de Broederenkerk te Zutphen. Beiden traden op als keurmeester van orgels. Evenmin erg bekend is **J.R. Cleff** uit Emmerich, die volgens Broekhuizen twee orgels heeft overgeplaatst en die hier en daar onderhoudswerk verrichtte.

⁶ . Uit Legêne-archief, rapport Zeddam: Nolting geb. 1757 Vlothov, † 1848. Hij was Luthers, huwelijk in 1784 met wed. Holland - Brunckhorst. Zijn stiefzoon: Andreas Dietrich Holland, geb. 14/3 1778 Essen, † Emmerich 25/11 1858.

⁷ Wout van Kuilenburg heeft verdere onderzoekingen naar de Dinxperlose Hageman gedaan.

⁸ . Volgens Gierveld (Broekhuizen commentaar E 8).

De 19de eeuw.

Na de napoleontische tijd werden veel nieuwe orgels gebouwd. Kleine instrumenten werden vervangen door grotere; waar nog geen orgels waren (zoals in Vorden en Gorssel) kwamen instrumenten tot stand. Vrijwel overal werd nu voor leiding van de gemeentezang het orgel onontbeerlijk geacht. De totstandkoming van veel nieuwe rooms-katholieke kerken bracht orgelbouwactiviteit met zich mee. Aanvankelijk betrof dit kleine orgels, die later zijn vervangen.

Carl Friedrich August Naber uit Deventer is de orgelmaker die de grootste productiviteit heeft gehad in deze streek. Hij bouwde instrumenten in hervormde kerken in Dinxperlo, Winterswijk, Bredevoort, Raalte (thans in Warnsveld), Terborg, Almen, Silvolde en Etten en in de Lutherse kerken in Doesburg en Doetinchem. Ook voor rooms-katholieke kerken (niet in Oost-Gelderland) heeft hij orgels gemaakt. Zijn werk was ongetwijfeld degelijk. Zijn orgels hebben een vrij vaste dispositieopbouw, welke in de loop der tijd iets wijzigt. Bij twee van zijn eerste orgels maakt hij nog een onderpositief. Verder voert hij het nevenwerk bij tweemanualige orgels uit als bovenwerk. Dit bestaat dan, op een Prestant 4', een strijker en (soms) een Dulciaan na, uit stemmen van de fluitenfamilie. Daarin was Naber niet de enige in de 19de eeuw. De geschiedenis herhaalt zich: bij veel hedendaagse bouwers zien we nu weer dezelfde tendens. In het kleine viervoets orgel in Etten disponeert Naber twee prestantregisters, 5 fluiten en een tongwerk. Iets dergelijks zien we in Doesburg en Silvolde en zelfs op het tweemanuaals orgel in de Lutherse Kerk in Doetinchem. In deze plaats geeft hij o p wat de kosten zijn van een doorslaande en een opslaande Dulciaan. In beschrijvingen van orgelinwijdingen in De Boekzaal wordt Naber in het algemeen geroemd, zie b.v. het korte verslag van de ingebruikneming in Bredevoort. Opvallend is, dat voor de eerste werken van zijn leermeester (stiefvader?) Quellhorst de berichten ongunstig waren. In de vele contracten die door Naber zijn opgesteld en die door hem in keurig handschrift zijn geschreven verplicht hij zich elke stem "naar zijnen aard mollig en lieflijk doch tevens krachtig te intoneren, gestemd in de tegenwoordige in gebruik zijnde gelijkzwevende temperatuur". Naar onze gevoelens bevinden zich zeker fraaie stemmen in de Naber-orgels, maar de klankopbouw is wat stijf, wat gewoon. In klank wat meer opvallende registers, die Nolting en Meere nog wel aanbrachten (zoals Quintadeen en Vox humana) zien we bij hem niet. Enkele malen disponeert hij een Pyramidefluit 4 vt en een Carillon⁹.

Met **Georg Hendrik Wilhelm Quellhorst**, zoon van G.H. Quellhorst, was hij korte tijd geassocieerd. **Frederik Samuel Naber** is de maker van de orgels in Eefde (Ned. Mettray, in 1952 verbrand) en Gorssel. **Nicolaas Antoni Naber** associeerde zich korte tijd met **Karolus Marinus van Puffelen** onder de firmanaam N.A. Naber & Cie. te Zaltbommel. Van hun is het voormalige orgel in Neede (1945 verbrand).

Oppervlakkig gezien lijkt het werk van **Johann Heinrich Holtgräve** wel op dat van zijn plaatsgenoot en concurrent Naber. De klank van zijn orgels lijkt iets pittiger. Zijn balustrade-orgels hebben gewoonlijk een onderkas, waardoor de lade veel hoger is gesitueerd dan b.v. bij Naber. In Oost-Gelderland kennen we alleen zijn orgel in Ruurlo. In de rest van Gelderland en in Overijssel zien we enige indrukwekkende orgels van zijn hand.

Jacobus Armbrost uit Haaksbergen had eigen ideeën. Hij werkte zowel voor hervormde als rooms-katholieke kerken. Orgels: Groenlo (verbouwing), Aalten (toevoeging Rugwerk), Eibergen (wijziging Jalinck-orgel), Geesteren (binnenwerk thans in Uitwijk), Borculo (verbouwing, opgeruimd na stormramp 1925), Lichtenvoorde, hervormde kerk (binnenwerk nog bestaand) en R.K. kerk (ombouw, verdwenen). Armbrost moet onder Westfaalse invloed hebben gestaan. In het archief van de Kerkvoogdij in Winterswijk zijn interessante gegevens over zijn werkwijze en voorkeuren te vinden. De hier genoemde ideeën kon hij verwezenlijken niet in Winterswijk (waar hij de opdracht niet kreeg), maar b.v. in Eibergen (thans in Westervoort), waar hij op een etiket in de windlade ongeveer hetzelfde schrijft als in de Winterswijkse stukken: hij voegt aan een oud orgel Bourdon 16' discant toe tot "tempering" van de rijkelijk aanwezige hogere stemmen! Voor details zij verwezen naar de paragraaf Westervoort en het artikel "Drie Naber-orgels", onder Winterswijk.

Johann Wilhelm Timpe, wiens belangrijkste werk in de provincie Groningen is te vinden, heeft in drie kerken in Zutphen gewerkt. Hij heeft zijn stempel gedrukt op het Bader-orgel in de Walburgkerk in die plaats.

⁹ . Zie ook de karakteristiek over het werk van deze orgelmaker in LNO p 48/49. Voor een nieuwe versie van de werkljst van Naber op p 47 zij verwezen naar het hoofdstuk "Nogmaals de Naber-lijst"

Hendrik Berend Lohman¹⁰, die werk verrichtte namens de bekende Groninger orgelmakersfamilie **N.A. Lohman en Zonen**, heeft een tijdje in Zutphen gewoond en in deze plaats en omgeving enige orgels geleverd. Ook zijn er niet uitgevoerde bestekken van zijn hand bekend. Het was de gewoonte van de familie Lohman de orgels zo op te leveren, dat ze later konden worden uitgebreid. In de contracten wordt deze bepaling meestal niet genoemd. In Farmsum (prov. Groningen) leverden zij een orgel met (op frontpijpen na) voorlopig lege pedaaltorens. In de Broederenkerk te Zutphen reserveerden zij – aan het front te zien althans – een 3de manuaal (bovenwerk). Verder waren er bij dit orgel nog enige onbezette plaatsen op de laden. Ook was dit het geval in de Lutherse Kerk te Zutphen en in Vorden. De orgels, die H.B. Lohman hier leverde kwamen alle na veel vertragingen tot stand. Toen in 1833 het Walburgorgel in Zutphen weer aan een onderhoudsbeurt toe was, wendde men zich tot een ander. Ook op Lohmans verzoek om in dat jaar de ontbrekende registers in de Broederenkerk alsnog aan te brengen ging men niet in. Dat zou de reden kunnen zijn geweest dat hij toen uit Zutphen vertrok. Met zijn broer **Gerard Willem Lohman** bracht hij in 1840 de twee ontbrekende stemmen aan in het orgel in Vorden. In een bijgaand schrijven van H.B. Lohman bij een niet uitgevoerd dispositievoorstel voor een nieuw orgel in Doesburg staan enige interessante uitspraken over het waarom van zijn voorstel en over het gebruik van de registers, een document dus dat licht werpt op de orgelpraktijk van die dagen. Zie hiervoor onder Doesburg Herv. Grote Kerk. Ook is interessant wat hij schrijft over de vraag Rugwerk of Bovenwerk. Zie onder Winterswijk, Herv. Kerk. **Nicolaas Anthonie Gerhardus Lohman**, zoon van H.B. Lohman, vestigt zich in 1870 na enige omzwervingen weer in Zutphen, waar hij echter reeds in 1871 overlijdt. Zijn knecht **Julius Heinrich Derdack** trachtte het bedrijf met de weduwe Lohman voort te zetten. Van hem is het orgel in Wijnbergen.

Na de dood van Nolting in 1847 zet zijn stiefzoon **Andreas Dietrich Holland** het bedrijf onder firmanaam Nolting & Zn voort. Hij bleef gevestigd in Emmerich. Hij werkte ook wel in Oost-Gelderland. In 1857, kort voor het overlijden van Holland, vestigt **Henrich Christian (Hendrik) Haffmans**¹¹ zich in Doetinchem en werkt de eerste tijd ook nog wel onder firmanaam Nolting & Zn. Hij moet ook in de werkplaats van Nolting hebben gewerkt en daarna een tijdje onder Holland. Alleen in 1847 trad hij zelfstandig (of namens Holland) op in Aerdt. Zie verder aldaar. Van Haffmans' werk is weinig bewaard gebleven. Nog niet zo lang geleden werd een middelgroot orgel van hem opgeruimd: in Steenderen. Het werd te slecht van kwaliteit bevonden. Het historische orgel dat men in Steenderen toen heeft aangekocht is – dat moet gezegd worden – van beduidend beter gehalte. Toch is het jammer dat dit Haffmans-orgel niet meer existeert. Het was grotendeels nog origineel en het had een opvallend front, gedeeltelijk enigszins teruggrijpend op werk van Courtain. Van Haffmans zijn, behalve het orgel in Aerdt nog instrumenten in 's-Heerenberg en in Wehl bewaard gebleven, beide ingrijpend gewijzigd.

In Amsterdam werkten drie generaties **Knipscheer** als orgelmaker. Het is niet altijd duidelijk of we met werk van de tweede of derde generatie van doen hebben. In Haarlo plaatsten zij een gebruikt kabinetorgel, in Wichmond een orgel, met tweedehands pijpwerk. Hun orgel in Varsseveld was geheel nieuw. De Knipscheers maakten wel meerdere orgels volgens hetzelfde ontwerp. Zo kreeg het orgel in Varsseveld een dubbelganger: in Winkel (N.H.). Er is een interessante brief uit 1853 van de orgelcommissie van de Doopsgezinde Kerk te Haarlem, waarin het oordeel over een aantal orgelmakers uit die tijd wordt gegeven¹². Een opmerkelijke uitspraak hierin: organisten van de oude school geven de voorkeur aan werk van Knipscheer, jongere aan dat van Flaes! Van laatstgenoemde is bij mijn weten geen orgel in Oost-Gelderland aanwezig, ook niet van diens leermeester Witte. Ook van J.F. Witte vond ik een interessante uitspraak. Zie Doetinchem, Ev. Lutherse Kerk.

Van **Anthonie Albert Kuerten** uit Huissen is wel verondersteld, dat hij in familiërelatie tot Courtain zou hebben gestaan. Ik meen, dat dit nooit is aangetoond. Hij heeft weinig echte nieuwbouw geleverd. Hij plaatste vaak een gebruikt orgel van elders over en veranderde het dan.

In het midden van de 19de eeuw voerden meerdere malen **W. Exkorn & Zn** uit Köln en Elten onderhoudswerkzaamheden in deze streek uit.

¹⁰ . Zo wordt hij in zijn overlijdensadvertentie genoemd. Zie Ruiter, W. de, *Het einde van de Orgelmakers Lohman* (Mixtuur nr. 38, p 310). In de literatuur leest men gewoonlijk Hinderk Berends Lohman. In het genoemde artikel in De Mixtuur staan veel nadere bijzonderheden over de laatste generatie Lohman.

¹¹ . Zijn geboorteakte van 21/2 1809 is in het Frans opgesteld (het was de napoleontische tijd). Hier heet hij Henry Chrétien Haffmans. De Heer Berendsen spoorde deze op.

¹² . Fotokopie in het Bolt-archief, in map Haarlem, Doopsgezinde kerk.

Na de dood van J.H. Holtgräve werkte **J. Poestkoke** een tijdje voor de wed. Holtgräve. Daarna nam de zoon **Hermannus Gerhardus Holtgräve** dit over. Hij is de bouwer van de orgels in Bathmen en Deventer (doopsgezinde kerk). In Oost-Gelderland kennen we hem alleen als reparateur.

In rooms-katholieke kerken zien we aan het eind der eeuw naast anderen als **Michael Maarschalkerweerd** in deze streek veelal als orgelmakers de **Gebroeders Gradus en Henricus Gradussen** uit Winssen. Hun oudste orgels (zoals in Breedenbroek) klinken aangenaam. Heel vaak maakten zij een kas, tegen een zijmuur, zodat er ruimte was voor een groot koor. Zij verkleinden daartoe zelfs bestaande orgels (Zevenaar, Duiven). Rond 1900 gaat hun werk naar het fabrieksmatige neigen. We noemen orgels in R.K. kerken te Breedenbroek, Zevenaar (ombouw Rütter-orgel), Duiven (ombouw Courtain-Schwarze-orgel, niet meer bestaand), Baak (ombouw Meere-orgel), Groenlo (onherkenbaar verbouwd), Beek, Drempt, Beltrum (verdwenen). Opvallend is, dat we de Gradussen-orgels vaak in kerken van bouwmeester Alfred Tepe aantreffen, die kerken in traditioneel Rijnlandse gotiek ontwierp.

Alvorens Maarschalkerweerd op het pneumatische systeem overging experimenteerde hij met elektrische overbrenging met batterijen volgens systeem Schmoele en Mols. Men leze verder onder Zevenaar R.K. kerk. Later maakte Maarschalkerweerd soms weer mechanische orgels, o.m. het goed klinkende instrument in Meddo.

De doleantie in 1886 en de daaruit voortvloeiende stichting van veel gereformeerde kerken deed de behoefte ontstaan aan eenvoudige orgels, geschikt voor de begeleiding van de gemeentezang. De orgelmaker **Jan Proper** uit Kampen kon in een veel gevallen aan deze behoefte voldoen. Hij werkte ook wel in hervormde kerken, zoals in Hengelo (Gld). Zijn werk volgt nog enigszins de oude traditie.

Wat minder is dit het geval bij instrumenten van de **familie Leichel**, Düsseldorf, later in Lochem en Arnhem. In hoeverre zij (in Steenderen) samenwerkten met Haffmans is niet duidelijk. Zij zijn dan de laatsten, waarbij aanvankelijk nog in zekere mate gesproken kan worden van het oude ambacht. Veel reparaties, gepaard gaande met dispositiewijzigingen werden verricht door **Lorenz Schwarze** uit Anholt. Met de productie van diens zoon **Ludwig** eindigt dan voor lange tijd het orgelmaken op niveau¹³.

Daarna doen de beruchte fabrieksorgels hun intrede, ook in Oost-Gelderland.

Orgels van elders afkomstig.

Een aparte groep orgels wordt gevormd door instrumenten, die zijn overgeplaatst, soms uit een heel ander cultuurgebied. In de Graafschap zijn de belangrijkste daarvan uit de laatste 30 jaren het eerder genoemde Mitterreither-orgel te Steenderen en de beide orgels in de Grote Kerk in Lochem. Het orgel in Baak en het vroegere orgeltje in de gereformeerde kerk in Vorden zijn al in een veel eerdere periode naar hier overgeplaatst. Een laat Van Oeckelen-orgel uit Brabant vond een nieuwe plaats in de voormalige Jeugdkerk te Winterswijk. De laatste halve eeuw verhuisden ook orgels van Oosterwolde naar Geesteren, van Geesteren naar Uitwijk, van Eibergen naar Westervoort, niet altijd even zinvol. Uit België en het Verenigd Koninkrijk vonden enige 19de eeuwse orgels hier een nieuwe bestemming.

Daarnaast zijn er kabinetorgels, die oorspronkelijk zeker niet in een kerk dienst hebben gedaan: die in Lathum, Bronkhorst, Doesburg (Fraterhuis, thans in Lutherse Kerk), Haarlo en het kabinetorgel in de Walburgkerk te Zutphen. Eén van de grootste huisorgels van Nederland bevindt zich reeds anderhalve eeuw in de kerk in Lobith.

Orgelkeurders

Van de vele organisten uit de 19de eeuw die adviezen gaven en orgels keurden en inspeelden wil ik er enkele noemen, die in dit opzicht op de voorgrond traden:

in de 18de eeuw:

- Abraham Stumph, organist en kerkmeester in Aalten. Hij had bemoeienis met de plaatsing van het orgel in Lichtenvoorde in 1722 en repareerde zelf het orgel in Aalten. Hij kan dus in ieder geval als expert worden beschouwd.

in de 19de eeuw:

- J. Prins, organist van de Walburgkerk in Zutphen.
- J. van der Dussen, organist te Kampen, later Arnhem.
- F. van Nieuwenhuyzen, organist van de Domkerk te Utrecht, die de keuring en het eerste concert verzorgde van meerdere orgels van H.B. Lohman, wiens werk hij gunstig beoordeelde.

- G. de Vries, organist van de Grote Kerk te Nijmegen.
- J. Zwane(n)veld, organist te Doetinchem.
- De boven genoemde L. Hageman, organist te Winterswijk
- Evenzo F.W.Hageman, organist van de Broederenkerk in Zutphen.

Drie Naber-orgels in Oost-Gelderland.

Dinxperlo, Hervormde Kerk.

1705 13 oktober. Contract tussen de Evangelische Kirchengemeinde Rheinberg en de Orgelmaker Heinrich Velderhoff uit Schermbeck¹⁴.

Art. 1 geeft de dispositie van het voor deze kerk te bouwen éénmanualige orgel:

Praestant gross 8 Fuss

Hollpfeife 8 Fuss

Trompett 8 Fuss gehalbiert

Oktav 4 Fuss

Fleut 4 Fuss

Quint 3 Fuss

Sup.Oktav 2 Fuss und die halbscheidt verduppelt auf 4 Fuss

Mixtur 3 pfeiffen dick und die andere Halbscheidt 4 pfeiffen dick

Sexquialter 2 pfeiffen dick 1½ Fuss

Cornet 3 pfeiffen dick eineinhalb register

Oktav 4 und 8 Fuss ein halb register

Quint und Sub.Oktav ein halb register

Tremulant

ein anhangende Pedael

Art. 2 behandelt het "werk in gutem Loht, Holtz und mit voren in jechlichen Choren versilberten und die Münde zierlich verguldeten pfeiffen wohlgemacht mit feiner Struktur und was sonst dazugehörig" en wat wel en niet voor rekening van de kerk is.

Art. 3 noemt de bedragen 370 Reichstlr en hoe dit over termijnen wordt verdeeld.

Op 23 febr. 1707 vond de keuring plaats door Hendr. Janszen te Essen, zoals de Pastor Johan Tulleken enige dagen later schriftelijk (in het Nederlands!) verklaarde.

Wanneer we de dispositie vergelijken met wat nu van het orgel is overgebleven, stuiten we op vragen. Het aantal verdubbelingen in de discant klopt niet exact met de thans aanwezige registers en open plaatsen op de lade, die nog uit 1707 stamt. Het orgel moet iets anders zijn gebouwd dan in het contract vermeld.

1714 De kerk wordt weer aan de rooms-katholieken overgedragen; de gereformeerden worden uit hun kerk gezet met verbeurdverklaring van de gehele inventaris, inclusief het orgel. Pastor Tulleken heeft kans gezien met behulp van de orgelmaker Ridick uit Wesel het orgel af te breken en in een schuur te verstoppert.

1716 25 mei. Ratificatie van de verkoop aan de kerk in Dinxperlo. Kort daarna is het orgel "met een kar en twee wagens" uit "Rhijnberck" opgehaald en in de Dinxperlose kerk "gelegd". Het is door Johann Ridick in elkaar gezet. Op 25 aug. vond de overdracht aan de gemeente plaats. Men was zeer tevreden met het werk van Ridick. Uit de stukken valt op te maken, dat dit het eerste orgel in Dinxperlo is geweest. Jaren lang is nog de kwestie slepende geweest om van de classis Zutphen toestemming te verkrijgen tot uitbetaling van de organist¹⁵.

1727-1750 Oswald (Oswold) Eylenbosch uit Aalten¹⁶, onderhoud. In 1716 had men ook al zijn hulp ingeroepen voor de opbouw van het orgel in Dinxperlo. Toen deze taak voor hem te hoog gegrepen bleek, benaderde men Ridick daarvoor.

1756 Johannes Feijler, orgelmaker te Anholt, onderhoud.

¹⁴ . Koot, E.H. van en Veerbeek, G.H. Historie van het orgel in de Ned. Herv. Kerk te Dinxperlo, stencil idem, verslag van het onderzoek in het archief van de Evangelische Kirchengemeinde te Rheinberg. Van deze en de vorige o.m. een exemplaar aanwezig in de map Dinxperlo van het Erné-archief. Stencil van de KV. Exemplaren o.m. in GA en Erné-archief.

Zie ook:

Os, J.F.van, *Historie en beschrijving van het orgel in de Ned.Herv. Kerk te Dinxperlo* (Historie en rapport toestand vóór restauratie). Stencil idem.

Os, J.F.van, *Het orgel in de Ned. Herv. kerk te Dinxperlo*, HO 73, p 411/13.

¹⁵ . Notulen Kerkvoogdij. Het KV-archief is nog in eigen beheer.

¹⁶ . Deze en volgende reparaties tot 1802: D&G 209-224 en AB 165-167.

- 1758-67 Christian Müller (pseudo-Müller, zie inleiding), idem.
 1768-69 Derk Grutterink te Keppel, idem.
 1774-87 Thomas Enders, Emmerich, idem.
 1788-99 Johannes Hageman, "meester orgelmaker", vrij uitgebreide reparaties.
 1802 I. Buijtel (in Aaltense stukken heet hij Buyl "uit Anholt"), onderhoud.
 1830 16 juni. Contract voor ombouw door C.F.A. Naber. Korte weergave van de inhoud¹⁷ :
 Uitbreiding van de man.omvang van CD-c" tot C-f" door vergroting van de lade, pedaalomvang C-f.
 Vernieuwing van de klaviatuur, toevoeging onderpositief.

Dispositie:

M a n u a l (bovenklavier)	O n d e r p o s i t i e f (onderklavier)
Prestant 8 vt (met tinfolie te beleggen)	Prestant 4 vt in front
Holpijp 8 vt	Gedekt 8 vt (1 oct. hout)
Fluittraver 8 vt disc., combinatie met	Prestant 8 vt (uit oude orgel)
Hp 8, "uit de oude Nasard 8 vt"	Roerfluit 4 vt
Octaaf 4 vt	Gemshoorn 2 vt
Quint 3 vt	Cornet 3 sterk (uit oude orgel)
Fluit 4 vt	
Octaaf 2 vt	
Mixtuur 2 vt, 3,4,5 sterk, aangevuld	
met pijpen van de Sesquialter	
Trompet 8 vt bas/disc.	
Windlozing	

Dan volgt een uitvoerige beschrijving van de ombouw van de kas. De houten imitatiepijpen moesten door een timmerman zodanig worden gemaakt, dat ze zelfs door kenners niet van echte orgelpijpen zouden zijn te onderscheiden.

- 1831 22 aug. Keuringsrapport, ondertekend door J. van der Dussen, Arnhem. Hij schrijft, dat Naber meer heeft gedaan, dan het contract vereiste.

Uit onderzoeken zijn de volgende feiten komen vast te staan:

- De kas is voor een groot deel nieuw gemaakt. Er zijn schijnpedaaltoren en een schijnrugwerk, het laatste geplaatst op het klankbord van de kansel. De vele imitatiepijpen zijn van hout, belegd met tinfolie. Het onderpositief is onder in de kas geplaatst, achter een opening voor de geluidsuitstraling. De ruimte binnen de in een 3/4 cirkel geplaatste imitatiepijpen, die het rugwerk voorstellen is geheel leeg. Het front lijkt veel op dat in Winterswijk. Echter was daar een normaal onderpositief aanwezig.
- Twee van de oude discantregisters uit 1707 plaatste Naber op het positief: de huidige Prestant 8 vt dc en de Cornet. De vele verdubbelingen kwamen te vervallen. Dit alles is duidelijk te zien aan de open plaatsen op de lade. De oude lade is uitgebreid door aan één zijde een stukje van 6 cancellen toe te voegen en pijpwerk te verschuiven na tussenvoeging van pijpen voor Cs. Bij een aantal registers veranderde Naber de C in Cis en voegde hij een nieuwe pijp voor C toe. De overige pijpen liet hij op de verschuiving na ongemoeid.
- De Fl. travers is ontstaan volgens contract uit een oud register dat Nasard 8 vt heette. In Westfalen werd daarmee wel een 8 vt / 3 vt - combinatie bedoeld. Eén der registers genoemd in het contract van 1705 zou dus in deze vorm kunnen zijn uitgevoerd, mogelijk de combinatie Sub.octaaf / Quint. Naber combineerde de bas van dit register met de Holpijp 8 vt.
- De Prestant 8 vt van het positief was een discant-register, hoewel dit in het contract niet is vermeld. Het pijpwerk daarvan was afkomstig van één van de niet gebruikte registers van het manuaal.
- De opgevallende plaatsen op het manuaal bleven onbezet.
- De Prestant 4 vt van het positief kwam niet in het front daarvan (contract 1830). Het onderpositief heeft immers geen eigenlijk front. Dit register stond (staat) zelfs niet vooraan op de lade.
- Op het positief is nog een loze sleep geplaatst. Deze moet onbezet zijn geweest: Broekhuizen (D63) heeft het over een "vacant register".
- De volgorde van de registers op beide laden is iets anders dan in het contract.
- De klaviatuur bevindt zich achter de (uit de kerk gezien) linker "pedaaltoren". Bij het oorspronkelijke

Velderhoff-orgel zal er geen zijkantbespeling zijn geweest. Zeker is dat echter niet. Bij oude Westfaalse orgels kom je wel voor verrassingen te staan (zie het orgel dat zich thans in Westervoort bevindt).

- Uit een beschrijving uit 1937 (zie hierna) blijkt, dat het orgel bijna een hele toon te hoog stond. Uit de inscripties blijkt, dat Naber geen noemenswaardige verschuivingen heeft doorgevoerd. Er zijn dus twee mogelijkheden: a. Hij veranderde de toonhoogte niet, b. Hij verhoogde de toonhoogte, gepaard gaande met afsnijding van pijpwerk om wijdere mensuren te krijgen. In 1937 werd de toonhoogte bijna een hele toon te hoog bevonden. Toen zijn hier en daar nieuwe pijpen tussengevoegd, gepaard gaande met opschuiving van de rest. In 1975 is dit weer ongedaan gemaakt.

Verder verloop van de historie:

Over de periode na 1831 is momenteel het volgende bekend:

1889	L. Schwarze, schoonmaak volgens inscriptie in orgelkas.
1895	L. Schwarze vergroot het orgel met een Subbas 16 vt en vervangt Mixtuur discant door Viool di Gamba 8 vt op advies van deskundigen en organist ¹⁸ . Wij troffen destijds deze Subbas aan achter de loze "pedaaltoren" aan de Noordzijde.
1903	L. Schwarze voert verdere dispositiewijzigingen door blijkens besluit der KV op 26/12 1902 tot "laatste verbetering van het orgel". Hierover ook een inscriptie in de orgelkas.
Mogelijk is toen de pneumatische Bourdon 16 vt toegevoegd.
1937	De Koff brengt volgens de berichtgeving ¹⁹ het orgel "dat bijna een heelen toon te hoog stond" op normaaltoonhoogte en plaatst een zwelinrichting voor het positief, voert de mechaniek in en levert een nieuwe Mixtuur en Trompet op het manuaal en een nieuwe Viola di Gamba en een Clarinet voor het positief. Dit kan niet kloppen. Bij ons onderzoek troffen wij een Gamba van Schwarze aan op de plaats van de 2 vt van het positief (dus van het manuaal afkomstig) en een Celeste en Clarinet, beide kennelijk uit 1937 op kantslepen, resp. aan vóór en achterzijde van de lade van het positief. In het KV-archief wordt nog gesproken over verplaatsing van de Bourdon.
1975	De onderzoeken leidden tot restauratieplannen en uiteindelijk toekenning van subsidie. De restauratie onder advies van Willem R. Talsma door Verschueren, Heythuysen in 1975 voltooid, behelsde naast de gebruikelijke herstel-werkzaamheden reconstructie van de toestand van 1830. Bovendien konden twee uitbreidingen worden verwezenlijkt: de "vacante plaats" op het positief werd "ingevuld" (met een 1 voet). In de orgelkas was nog wat ruimte over. Deze werd benut voor een mechanisch laadje met een vrije pedaalstem. De oude toonhoogte werd niet hersteld, ook niet de oude pedaalomvang.

Huidige toestand (de aanduiding "1707" bij de registers houdt in dat er ook Naber-pijpen zijn voor Cs en voor de uitbreiding tot f", soms ook D, als er van verdere verschuiving sprake is).

¹⁸ . KV-archief, inv.nr. 67, Notulen vergaderingen Kerkvoogden en Notabelen 1869-1922.

¹⁹ . HO 34, p 28 (jan. '37, aankondiging) en p 90 (juli '37, werk uitgevoerd)

M a n u a a l (II)	C-f'''
Prestant 8 voet	front: de drie torens 1937? De tussenvelden bestaan boven en onder uit loze oude pijpen, 1707 dus. Binnenpijpen 1707.
Holpijp 8 voet	1707, geheel metaal
Fluit trav 8 vt disc.	1707, prestantmensuur. Vanaf c', C-h gecombineerd met Holpijp, gaten in lade en rooster voor een 2de koor, waarin pijpen van een Octaaf 4 vt passen (of van een wijde 3 vt?).
Octaaf 4 voet	1707
(Open plaats disc 1 sterk)	In de roostergaten past een Prestant 8 v disc. (of fl.trav 8'). Merkwaardig is, dat er ook roostergaten zijn in het toevoegsel (c'''-f''') uit 1831. Heeft Naber hierin eerst de Fl.traver geplaatst en tijdens het werk bedacht, dat dit niet zo praktisch was bij combinatie met Holpijp 8 vt?
Fluit 4 voet	In het contract van 1705 is sprake van een tweede 2 sterk discant-register. Dit klopt dus niet met wat uit de lade is af te lezen.
(Open plaats 3 sterk disc)	1707, C-b gedekt, vanaf h (de oude c') cilindrisch open.
Quint 3 voet	de oude plaats van de Cornet
Octaaf 2 voet	1707
Mixtuur 3,4,5 sterk	1707. In de discant onbezette gaten in het rooster, hierin past een wijde Quint 3 vt of een enge Oct 4 vt.
Trompet 8 voet bas/disc	1975, op 2 slepen, thans één buiten gebruik, oorspr. wellicht Sesquialter en een kleinere Mixtuur.
	1975, houten koppen en stevels
O n d e r p o s i t i e f (II)	C-f'''
Prestant disc 8 voet	1707
Gedekt 8 voet	1831, groot octaaf hout
Prestant 4 voet	1831
Roerfluit 4 voet	1831, 12 kleinste pijpen flespijpen
Gemshoorn 2 voet	1975, geheel open conisch
Flageolet 1 voet	1975, op de "vacante plaats", de registerknop was al door Naber aangebracht, geheel open cilindrisch.
P e d a a l	C-d'
Subbas (16 vt)	1975 (voor zover te zien: geverfd hout)

Manuaalkoppel en 2 pedaalkoppels

Kas wit geschilderd met verguldsel. Beschrijving loze gedeelte: zie boven. De houten imitatiepijpen zijn beplakt met tinfolie.

Laden Hoofwerklade van achteren gezien:

f''' e''' ds''' d''' cs''' c''' gs e c Gs B d fs b c' d' ... b'' Fs E D C Cs Ds F h'' a'' ... cs' h a f cs A G H ds g

De inscripties in de hand van Naber op de ventielen komen hiermee niet overeen. Heeft Naber zich hier vergist? Hij zou aan een andere volgorde kunnen hebben gedacht, toen hij in zijn werkplaats met de lade bezig was. De 7 ventielen aan de rechterzijde zijn gemerkt: g f ds cs H A G. Alles nog eens aanschouwelijk:

Manuaal in werkelijkheid

volgens inscripties op ventielen

positief

Ped.lade nieuw tegen een zijwand van de onderkas, chromatisch

Klaviatuur Aan linkerzijde achter een schijnpedaaltoren. Klavierbeleg met pennetjes vastgezet, nieuw pedaalklavier.

Pijpwerk Alle open pijpen verlengd, Toonhoogte a'= 440 Hz.

Windvoorziening

Vier spaanbalgen

Winterswijk, Hervormde Grote of Jacobskerk.

In het archief van de kerkvoogdij²⁰ zijn opmerkelijk veel stukken aanwezig over de bouw van het Naber-orgel in 1834. De hieraan voorafgaande correspondentie met de orgelmaker Jacobus Armbrost uit Haaksbergen openbaart ons veel over de werkwijze van deze orgelmaker en iets over de hoedanigheid van het voormalige orgel. Wat het Naber-orgel betreft: in het programma van ingebruikneming van het orgel na de ombouw in 1972 (en in navolging daarvan in andere publicaties) zijn bouwjaar en oorspronkelijke dispositie onjuist aangegeven.

1534 In een gerechtelijk protocol²¹ van dat jaar wordt melding gemaakt van een bedrag, verkregen door verkoop van een stuk land, aan de kerkmeesters uitgekeerd "tot tymmeringen des nyen orgells"

Gegevens uit de 18de eeuw zijn af te leiden uit rekeningboeken van de kerkmeesters²². Het betreft onderhoud aan het toenmalige orgel (waarschijnlijk niet dat uit 1534) door de volgende orgelmakers:

1712-'19 Böntrup²³, reparatie 1719

1731-'63 Dierck (Dieter) en Theodorus Martens, Vreden

1774 Grote reparatie door Derk Grutterink, Keppel.

1783-'95 Joseph Martens, Vreden.

1797 Hageman (mogelijk de organist zelf: L. Hageman, anders de ook elders genoemde J. Hageman).

Uit de hier niet genoemde jaren zijn geen gegevens aanwezig. Het komt wel voor, dat sprake is van een stembeurt of reparatie, zonder dat de naam van de orgelmaker is genoemd.

Archief kerkvoogdij:

1823 Op 3/11- doet Jacobus Armbrost het volgende voorstel. Anneemsom f 5350.-
"Dispositie van Een Kerkorgel voor de Gereformeerde Gemeente te Wenterzwick"

H o o f t o f b o o v e n w e r k	P o s i t i e f, 2 d e k l a v i e r
Praestand 16 voet gr.oct. houd	Praestand 8 voet gr.oct. gedekt houd
Bourdon 16 voet bas houd	Holtpijp 8 voet gr.oct. gedekt houd
Praestand 8 voet bas houd open	Openfluit 4 voet metaal
Gedakt 8 voet metaal	Quint 3 voet metaal
Octaaf 4 voet metaal	Octaaf 2 voet metaal
Fluitdoes 4 voet metaal	Sesquialtera uit 3 voet 2 st Discant
Quint 3 voet metaal	Mixtuur 1 voet 2,3,4 sterk
Octaaf 2 voet metaal	Dulsiana 8 voet
Woudfluit 2 voet metaal	Tremuland
Cornet uit 3 voet 4 sterk disCant	Sperventiel
Mixtuur 2 voet 3,4,5 sterk	
Trompet 8 voet	P e d a l
Ventiel	Prinsipaal 16 voet Houd oppen
Sperventiel	Prinsipaal 8 voet Houd oppen
	Bazuin 16 voet Houd oppen
	Trompet 8 voet speesi oppen
	Cornet 2 voet speesi oppen

Man. C-f"

Ped. C,D,Ds,E..g (klopt niet: hij geeft 20 pijpen op bij elke ped.stem)

3 balgen

Van oude orgel gebruikt: windlade en het pijpwerk van het positief.

Flinke kast, bruin mahonie geschilderd.

Frontpijpen zowel de blinde houten als de sprekende pijpen "met foelij of plaatzilver beleg"

²⁰ . In eigen beheer bij de Nederlandse Hervormde gemeente ter plaatse. Dossier met stukken over het orgel.

²¹ . Protocol Bredevoort, p 163.

²² . D&G 229-277 (1711-1784) en AB 169-177 (1784-1804). De reparatie uit 1774: D&G 295.

²³ . "Buntrop uit Vreden", ook Bontrop: zie Reuter p 238: Mauritius Hermannus Böntrup.

In de volgende voorstellen is Armbrost veel matiger wat de prijs betreft.

- 1829? Armbrost: drie concept bestekken (begeleidend schrijven gedateerd 14/6 1829) betreffende reparatie van het oude orgel:
No 1. Lade (kort octaaf tot c'') uit elkaar nemen en uitbreiden tot C,D..f'', klavier vernieuwen, reparatie kanalen en balgen, reparatie pijpwerk, intoneren en stemmen volgens "temperatuur van de Heer Kirnberg", Trompet vernieuwen, bekens van oud metaal, koppen en stevens van "spezi" (lood met 1/4 tin), sterk van toon en "tot tempering van de vulstemmen of klijne pijpwerk dat er teveel int orgel is" Boerdoen 16 vt in disc. bijvoegen. Vernieuwing klavier.
No 2. Pijpwerk restauratie, windlade restaureren (meenemen naar zijn woonplaats Haaksbergen), kanalen en blaasbalgen idem, nieuw hand- en voetklavier.
No 3. Klavier oplappen, windladerestauratie, minder ingrijpend ter plaatse, balgen en kanalen winddicht maken. "Dit is wel het minste wat volstrekt moet".
In alle drie gevallen - schrijft hij - overwegen om op het pedaal Bazuin 16 vt en Cornet 2 vt bij te bouwen.
- 1829? Niet ondertekend "Bestek of Conditie ter reparatie en gedeeltelijke vernieuwing van" ..(enz). Dit zou de uitwerking van bovengenoemd plan 1 kunnen zijn.
Prestant 8 voet "geheel"
Bourdon 16 voet disc geheel nieuw gemaakt
Holpijp 8 voet
Octaaf 4 voet
Quint 3 voet
Octaaf 2 voet
Tertiaan 1 3/5 voet 2 sterk
Cornet uit 3 voet 3 sterk
Mixtuur 1 voet 3 sterk
Trompet 8 voet, nieuw op de fransche manier.
Beschrijving Trompet: stevens van nieuwe specie 1/5 (niet goed leesbaar) Eng tin, "corpsen" uit oude specie van de Trompet, groot octaaf houten "knoppen", 2de octaaf specie en ringen, discant koppen specie.
"Ook moeten een nieuwe bourdon in discant worden bijgemaakt. Om het kleine schreeuwend pijpwerk wat te temperen in discant en alzoo het orgel met een half register versterkt worde, moet deze Bourdon discant uit de specie van vier deelen lood met 1/5 Engelsch tin gemengd worden, wijd van mensuur zijn en een volle ronde toon leveren".
Windlade restauratie (na transport naar Haaksbergen). Nieuw klavier, beschrijving hiervan, nieuw "regeerwerk", nieuw welbord, "pijpbord" gr.deels vernieuwen, "als zijnde het oude van de worm opgevreeten, wjl hetzelfde gedeeltelijk in vuren of lindenhout gemaakt was", reparatie registertractuur, winddicht maken van balgen en kanalen.
(Over kort octaaf uitbreiding of Kirnberger-stemming lezen we hier niet).
- z.d. Armbrost, concept "Bestek Nieuw Orgel" van 26 stemmen (We vervolgen nu in verkorte notatie, bij alle Manuaal- en Positiefregisters die niet uitsluitend voor de discant bedoeld zijn staat er bij "geheel":)
Man. P 16, P 8, Ged 8, O 4, Opf 4 dc, Q 3, Fld 4, Sesq 3 vt 2 st, O 2, Wf 2, Mxt 2' 3,4,5 st, T 8 b/d, Ventiel.
Pos. P 8, B 16 dc, Hp 8, P 4, Q 3, O 2, Co 3 vt dc 3 st, T 1 3/5, Mxt 1' 2-3 st, Dlc 8, Trem.
Ped. Sb 16, Gh 2, Bz 16, Co 2.
Bij de Sesquialter (die ook "geheel" is) staat toegevoegd: "de quint in de bas gedekt". Bij de manuaalmixtuur: "één repetitie op c' ". bij de Subbas: "gedakt hout, wijde mezuur". Houten Prestant- en Bourdon- en Bazuinpijpen als in het eerder beschreven voorstel gedateerd 3/1 1823.
Specie 100 pnd lood 20 pnd Eng.tin. Kirnberger-temperatuur of gelijkzwevende, Open pijpen niet ingesneden, uitgezonderd de frontpijpen, 3 grote balgen, gehalveerde koppeling. C-f'', C-g.
Aanneemsom f 3025 zonder kas, balgenstoel, veranderen orgelzolder.
- Aug. 1829 Armbrost schrijft: hierbij tekeningen kast, behorend bij bestek (mogelijk het vorige). Niet ander bestek

vertrouwen, "dat niet op die manier van werken is uitgedrukt; eene kleine verandering, zoo als windlade met platte sleepen, of eene andere manier van maken van blaasbalgen, regeringen, clavieren of tongwerk, kan zeer voordelig voor den aannemer zijn, edoch dubbel zoo veel schade voor de Gemeente wezen, als blijvende die dan met een slecht orgel in de Kerk geplaagd, 't welk deze gestadig reparaties en kosten veroorzaakt, dit hebben de Rooms Gem. van Ootmarsum, Oldenzaal en Lichtenvoorde bij ondervinding". Hierbij nog dispositie met 3 handclavieren en vrij pedaal, "kost f 1200.- meer".

"Dispositie van een nieuw Kerk-orgel voor eene groote Gemeente", met drie handclavieren en een vrij Pedaal, bevattende 32 sprekende stemmen of registers en 1912 sprekende pijpen":

Hoofd- of Bovenwerk. P 16, P 8, B 16, Ged 8, O 4, Opf 4, Q 3, Ged 4, O 2, Mxt 2' 3,4,5 st, Simbel 1' 2,3st, Fg 16, T 16 dc, Ventiel

Positief (OnderManuaal). P 8, B 16 dc, Hp 8, P 4, Q 3, Fld 4, Wf 2, Mxt 1' 3,4st, Tr 8 b/d

Echo Positief of BovenClavier, nauwe mezuur, zacht van aanspraak:

P 4, Ged of Hf 8, Fltr 8, dc, Rf 4, Gh 2, Vh 8, Trem

Pedaal. Princ of Sb 16, O 8, Blf 2, Bz 16, Co 2

Ook hier materiaalomschrijving als in het stuk van 3/11 1823. Armbröst schrijft het volgende commentaar:

"Dit werk is zeer geschikt niet alleen voor allerhande muziek, maar ook vooral best tot het uitvoeren van Psalmen en Gezangen, zodat men op het Echo of boven-clavier de preludiums of voorspelen, zacht kan doen beginnen en zoo dito met Postludiums of sluitingen; en op het onderclavier de interludiums of tusschenspelen, en dan op het midden Clavier de Gezangen speelt; en daar dan het Onderclavier dan aangekoppeld is en met het vrije pedaal ondersteven wordt, hetwelk dan een zeer goed effect doet, en wat al meer fraaijgheden en sieraad tot stichting eruit voorkomt, zulks kan UEd of de Kerkvoogden bij deskundige Organisten wel ontwaren, als dit gebeurt²⁴, moeten de blaasbalgen ieder een voet langer zijn.

Ook zoude men wel de Principaal of Subbas 16 voet doen veranderen in een sprekende Praestant in 't front van 't Pedaal, daar zijn de liefhebbers of deskundigen al ligt op gesteld; maar daar de kosten vrij zwaar vallen door de specie en werkloon, die ze vereischen, en daar komt bij de langzame aanspraak van zoo en Praestant 16 voet en daar een Principaal of Subbas van 16 voet hout open sterker en vlugger van aanspraak, houde ik er meer van, dan van een Praestant in 't front van 16 voet.

Zoo UEd, benevens de ovriges Kerkvoogden het goed vindt, om zoo een orgel gemaakt te hebben, zoo bekomt gij een orgel, dat circa de overeenkomst heeft van het orgel te Zutphen in de Groote Kerk."

We kunnen nu enige interessante conclusies trekken.

- We zijn nu op de hoogte van de dispositie van het oude orgel in Winterswijk.
- Armbröst wil graag een Prestant 16 v in het manuaal, groot octaaf gedekt hout. Hij maakt grote pijpen liever van hout, omdat hij dan de aanspraak der pijpen beter vindt.
- Hoewel hij de kleine vulstemmen van het oude orgel wil "temperen" door een Bourdon 16 v dc bij te plaatsen, disponeert hij voor zijn tijd vrij veel vulstemmen.
- Eenmaal spreekt hij van een Franse Trompet.
- Hij stelt een relatief hoog loodgehalte voor.
- Wat wel het meest opvalt: hij disponeert in het pedaal vrijwel alleen 16 en 2 voets registers, in de eerste plaats tongwerken. Bij grotere instrumenten komt er dan nog Octaaf 8 vt bij. Bij Westfaalse orgels rond 1800 zien we meer die 16 vt / 2 vt tongwerk-combinatie in het pedaal. Hoe moeten we ons nu het gebruik van die orgels denken? Armbröst wil, zoals hij met andere woorden schrijft, ter ondersteuning van de gemeentezang een stevige bas. Is die 2 vt dan bedoeld voor opheldering van die bas? Lohman schrijft zoiets in 1822 (Doesburg, Herv. kerk zie aldaar). Het is zeer de vraag of hier nog de praktijk heeft bestaan van het maken van voorspelen met een hoge c.f. in het pedaal (dat uit 1 1/2 octaaf bestond en zo de toonhoogte van het kerklied omvatte).
- Armbröst stelt meerdere malen een Kirnberger-stemming voor.
- Hij waarschuwt voor goedkope constructies van andere orgelmakers.
- Hij maakt geen steminrichting aan de open pijpen, behalve aan de frontpijpen.

4/10 1829. J. van der Dussen, organist te Arnhem, wiens oordeel gevraagd was, over het bestek van f 3025.- geeft

commentaar: eerst schrijft hij: dispositie goed, maar dan komt hij met bezwaren. Hij heeft bedenkingen tegen de vele houten pijpen in het front. Een Vox humana of Cromhoorn "zou niet onaardig zijn", in pedaal i.p.v. Gemshoorn 2 vt: Prestant 8 vt, Bazuin van specie, als het niet te veel prijsverschil geeft. In het pedaal liever Octaaf 4 vt dan Cornet 2 vt. Hij vindt het opgegeven loodgehalte te hoog (5/6 lood, 1/6 bloktin). Hij stelt 2/3 lood, 1/3 best Engels tin voor. Hij kent geen werk van A. en geeft in overweging ook offertes van Naber en Lohman te vragen.

Het is duidelijk dat Van der Dussen het plan meer voor Hollands gebruik tracht om te buigen.

21/2 1830 Armbrost schrijft: hij heeft voorlopig aangenomen, het orgel in de Hervormde Kerk te Dinxperlo te vernieuwen en in een nieuwe kas te brengen²⁵, het werk aan de R.Kath. kerk te Lichtenvoorde zal in mei voltooid zijn; hij is "ontboden" om in Oldenzaal het orgel in orde te maken, dat daar voor 14 a 15 jaar is gebouwd door een Duitser "die daar zijn residentie heeft" en waarvan de pijpen nu reeds in elkaar zijn gezakt. Hij heeft opdracht het opnieuw te intoneren. Hij wil graag bericht hebben, of hij deze zomer in Winterswijk kan beginnen, want hij werkt liever aan een nieuw orgel, "dan de gebreken van een anders te verhelpen".

Het orgel in de Plechelmuskerk te Oldenzaal was niet het enige Quellhorst-orgel, waarmee men kort na de bouw moeilijkheden ondervond. Armbrost heeft het wel gerepareerd²⁶.

8/6 1830 Naber schrijft dat het beter is, ook uit financieel oogpunt, het oude orgel te verkopen aan een kleine kerk in plaats van het in het nieuwe orgel te verwerken. Hij hoopt de opdracht te krijgen in aansluiting op die in Dinxperlo.

Uit het volgende blijkt, dat er door Lohman en Naber plannen zijn ingediend. De ontwerpen van Lohman zijn niet in het KV-archief aanwezig. Wel is er een begeleidend schrijven bij de tekening en het bestek van H.B.Lohman, Zutphen (onder firmanaam N.A.Lohman en Zonen, Groningen):

25/6 1831 schrijft hij (Lohman) over de vraag rugpositief of bovenwerk: Dispositie blijft hetzelfde, "er is geen verschil in, dan dat de geluiden bij een bovenwerk aangenamer worden, en bij een rugpositief de Orgelkast meerder Front maakt...". Er moeten 48 houten pijpen zijn "dewijl zulks tot het voortbrengen van grondige en deszelfs aart beantwoordende tonen, bij deze stemmen noodzakelijk is en aldus bij zoodanige grote pijpen niet aan de deugd of waard verminderd."

Lohman vindt dus, dat een rugwerk gebouwd zou moeten worden alleen maar ter wille van het uiterlijk van het orgel. In zijn voorstellen in Doesburg had hij 9 jaar daarvoor nog geschreven, welke registers wel en niet geschikt waren in een rugwerk (zie aldaar)! In zake het gebruik van houten pijpen, wijkt hij af van de Groninger traditie: bij de Schnitger-school t/m Freytag waren registers als Holpijp 8 vt en Bourdon 16 vt altijd geheel van metaal.

29/7 1831 Van der Dussen: wat de tekeningen betreft, kiest hij voor Lohman zonder positief, eventueel met positief, wat dispositie betreft voor Naber. Het frontontwerp van N vindt hij te veel in de breedte uitgewerkt. Overname van registers uit het oude orgel tegen f 215.- korting (wat N. voorstelt) wijst hij af. Het Pedaalklavier is bij L. groter, "dat hogere wordt weinig gebruikt".

Een vrij pedaal (als bij Naber) is ten sterkste aan te raden. Vier balgen (Naber), beter dan drie, zeker bij vrij pedaal. Hij heeft ongunstige berichten over N. gehoord, maar hoopt binnenkort een eigen oordeel te hebben, omdat hij op 13 aug. het orgel te Dinxperlo moet keuren en inwijden.

1831 22 dec. Ondertekening van het contract met Naber. Er zijn maar liefst 25 artikelen. We lichten het belangrijkste eruit:

Dispositie, tenzij anders vermeld is het materiaal "specie" (1/3 tin, 2/3 lood):

H o o f d o f b o v e n w e r k

P o s i t i e f

Praestant 8 voet

Praestant 4 voet

Bourdon 16 voet 2 oct. wagenschot

Holpijp 8 voet 1 oct wagenschot

Gedackt 8 voet

Fluit traver 8 voet dc,

²⁵ . hetgeen kennelijk geen doorgang heeft gevonden, althans niet door Armbrost.

²⁶ . Seijbel, Overijssel, p 128. Het daar genoemde jaar 1829 moet dan wel slaan op het tijdstip van de opdracht. De oplevering zal later hebben plaatsgevonden.

Gemshoorn 8 voet
 Octaaf 4 voet
 Quint 3 voet
 Fluit 4 voet
 Woudfluit 2 voet
 Terz 1 3/5 voet
 Octaaf 2 voet
 Mixtuur 3 st bas 2 vt, 4,5,6 st dc
 Trompet 8 voet b/d
 Windlozing

P e d a a l
 Praestant 8 voet
 Subbas 16 voet (wagenschot)
 Bazuin 16 voet
 Trompet 8 voet

Man. C-f", pedaal C-c' wagenschot met koper beslag, gehalveerde man.koppels. Alle drie werken aan elkaar te koppelen²⁷.

Frontpijpen van gepolijst Engels tin. De pijpen in de toren zijn niet strikt naar de mensuurschaal, "maar naar het gezigt geëvenredigd", opgeworpen labia, in de velden bijgedrukt.

Orkesttoon, gelijkzwevende stemming.

Man.lade in 2 delen, sponsels onderzijde "met leder belijmd". Lade positief uit één stuk.

4 balgen, grenen kas en beeldhouwwerk voor rekening aannemer.

Er wordt geen oud materiaal gebruikt.

bas gecombineerd met Holpijp
 Roerfluit 4 voet
 Gemshoorn 2 voet
 Cornet 3 st dc
 Flageolet 1 voet
 Dulciaan 8 voet b/d
 Koppel b/d

Bijgeschreven met potlood:

Bij Prestant 4 voet: "8"

Bij Gemshoorn 2 voet: "4"

Bij Cornet 3 st: "4"

Bij pedaal bijgeschreven:

"Octaaf 4 voet"

10/6 1833 Naber schrijft: over plan Prestant 8 vt in positief. Prestant 4 vt vervalt, daarvoor komt een Gemshoorn 4 vt en Ped. Octaaf 4 vt, buiten contract. Het zou een "schone verbetering" zijn, die wel f 400.- meer zou kosten. Het spijt hem dat dit "geen plaats kan hebben".

Dit is uiteindelijk toch doorgegaan:

4/3 1834 door Naber ondertekende kwitantie van de laatste betalingstermijn met de mededeling, dat hij in ruil voor het oude orgel Prestant 8 i.p.v. 4 vt heeft geleverd, Gemshoorn 4 vt i.p.v. 2 vt, Cornet 4 st i.p.v. 3 st, extra in pedaal Octaaf 4 vt en dat hij daardoor niets meer te vorderen heeft. Op 2 ongedateerde briefjes staat dezelfde wijziging van het plan, op één daarvan: f 350,-, op de andere: f 215.-, de waarde van het oude orgel.

Men moet moeite gehad hebben, zaken correct te formuleren. In de brief van 10/6 1833 is de vergroting van de Cornet niet genoemd, in alle andere stukken, staat dat de Gemshoorn 4 vt **in plaats van** de 2 vt, kwam. In werkelijkheid kwam de Gemshoorn 4 vt er **naast** de 2 voet. Hoe weten we dit?

- Ontbreken van de 2 vt zou tegen alle logica zijn: geen 2 vt, wel een 1 vt.
- Zowel Van 't Kruijs als Broekhuizen (W24) vermelden Gemshoorn 4 vt naast die van 2 vt.
- Schrijver dezes vond rond 1960 de pijpen C met Naber-inscripties van zowel de Gemshoorn 4 vt als 2 vt

De dispositie die Broekhuizen geeft is op de Tremulant na juist. Van Naber is mij geen enkele Tremulant bekend. Het register komt niet voor in het contract.

Wat in geen der bronnen staat: het positief was **onder** het hoofdwerk gebouwd.

In het rekeningboek betreffende "de daarstelling van een nieuw orgel", staan naast de normale betalingen posten voor annonces in de Haarlemse en Arnhemse Courant (oud orgel te koop). Het ziet ernaar uit, dat geen koper zich aandiende en dat men toen tot bovengenoemde ruil met Naber overging.

Aan overige correspondentie over alle mogelijke zaken, o.a. bestek betreffende schilderwerk (19/9 1833) gaan we voorbij.

- 1834 In het keuringsrapport van Van der Dussen van 3 mrt. in het kwitantieboek en in een aparte verklaring op 4 mrt. staat slechts, dat aan het bestek is voldaan. De Boekzaal is uitvoeriger. Citaat uit het bericht van 2 mrt.²⁸: "Bijna een jaar geleden werd ons oud orgel, dat voor ons Kerkgebouw, en onze talrijke Vergaderingen te klein en buitendien bouwvallig was, afgebroken. Heden hadden wij het genoeg, dat voor het eerst een geheel nieuw en zeer fraai bij onze openbare Godsdienstoefening [passend orgel] werd gebruikt. Gedeeltelijk werd het bekostigd uit vrijwillige bijdragen der Gemeente, gedeeltelijk uit ons Kerkenfonds.
- Het orgel bestaat uit twee klavieren, en een vrij pedaal van eene schoon gekozene samenvoeging van registers, welke door alle deskundigen ten hoogste worden geroemd. Het geheel levert eenen aangenamen toon op, en elk register bezit eene ongemeene welluidendheid. Vooral munten eenige fluitregisters en tongwerken uit." Volgt een beschrijving van de opbouw van het orgel in Romeinse orde, de versieringen, de glans van de frontpijpen, de naam van de orgelmaker, die de hoogste lof oogstte van de keurmeester (J. v.d. Dussen), die het orgel ook inspeelde en - niet te vergeten - een beschrijving van de samenkomst der gemeente op deze "dag van feestvierende vreugde"
- Men moet op het dwaze idee zijn gekomen na voltooiing van het orgel werk aan de kerk te verrichten:
- 3/9 1834 schrijft Naber over schoonmaken van het orgel, het plaatsen van de beelden, gevolg van "vernieuwing" der kerk, orgel "moet eens overgeverfd" in "een witte kleur" of "kremsel wit". Uit de stukken over de ombouw in 1972 blijkt dat de oorspronkelijke kleur dezelfde was als de huidige: rood. Vóór de ombouw van 1972 was het orgel inderdaad wit.
- Na 1834 Kort na de bouw maken een aantal gemeenteleden bezwaar tegen de aanwezigheid van de drie beelden op het orgel, voorstellend Geloof, Hoop en Liefde, omdat ze te veel aan de R.K. eredienst herinnerden. Ze worden door drie houten vazen vervangen²⁹.
- 1848 of kort daarvoor moet L. Schwarze, Anholt een reparatie hebben uitgevoerd. De organist Hageman schrijft er een gunstig rapport over.³⁰
- 1885 C. Haupt & Sohn, Oster-Cappeln reparatie van het het orgel en dispositie-wijziging. Deze werd toen zoals Van 't Kruijs aangeeft. Aanvankelijk zou de Terts ook verdwijnen, om de verplaatsing van de Cornet van II naar I mogelijk te maken. Het werk werd door H.G. Holtgräve gekeurd met speciale lof voor de nieuwe Viola di Gamba. De dispositie bij van 't Kruijs wijkt in de volgende punten af van de originele:
- Man. Op de plaats van Woudfluit 2 v de Cornet (van het positief)
- Pos. Viola di Gamba i.p.v. Cornet.
- 1911 Steenkuyl & Recourt, ombouw en pneumatisering van het orgel. In een krantenknipsel in het KV-archief staat, dat de ingebruikneming van het vernieuwde orgel door J.Cölln plaats vond op 15/10 in een stampvolle kerk, dat het oorspronkelijke pedaal uit slechts één octaaf bestond, dat de nieuwe stemmen waren: Violon, Trompet, Trombone, Vox Celeste en dat dit laatste register aangrijpend schoon was geïntoneerd. Ook de Clarinet moet uit die tijd stammen.

²⁸ . Boekzaal 1834, I, p 382 - 384

²⁹ . Stegeman, B., Het oude Kerspel Winterswijk, Zutphen, 1927, p 224.

³⁰ . KV-archief Doesburg, inv.nr. 82 in beheer bij Stadsarchief Doesburg. Schrijven, waarin 5 aanbevelingen ten gunste van Schwarze worden genoemd. Eén daarvan is de hier genoemde d.d. 4/9 1848.

Ooit inventariseerde ik deze rommel:

I. H o o f d w e r k

Bourdon 16'	C-h hout
Prestant 8'	gotendeels front 1834, enkele binnenpijpen 1911
Gemshoorn 8'	1834
Holpijp 8'	1834, geheel metaal
Violon 8'	1911
Octaaf 4'	1834
Fluit 4'	1834
Quint 3'	1834
Octaaf 2'	1834
Mixtuur	grotendeels 1834
Cornet dc 4 st	1834
Trompet 8'	1911
P e d a a l	
Subbas 16'	1834, hout
Prestant 8'	grotendeels front 1834, deel 1911?
Octaaf 4'	grotendeels 1834
Bazuin 16'	1834, gewijzigd
Trombone 8'	1911

II. Z w e l w e r k

Prestant 8'	1834, zie beneden
Holpijp 8	1834
Viola di Gamba 8'	1911 of 1885
Voix Céleste 8'	1911
Fl. travers 8'	dc 1834
Roerfluit 4'	1834
Gemshoorn 4'	1834
Gemshoorn 2'	1834
Clarinet 8'	1911
	Tremulant (II)
	Speelhulpen
	3 koppels
	3 spaanbalgen 1834

Samenstelling Mixtuur:

C	2	1 1/3	1	
Fs	2 2/3	2	1 1/3	2 2/3': Fs - H 1911
fs	4	2 2/3	2	4': fs-h 1911
fs'	5 1/3	4	2 2/3	2 fs'-h' 1911.

Hieruit blijkt hoe de oorspronkelijke samenstelling geweest moest zijn: repetities niet op Fs, fs en fs' maar op c. c' en c'', verder gelijk.

Tractuur

pneumatisch

Klaviatuur

aan zijkant links

Indeling orgel

Man II nu als zwelwerk boven in het orgel uitgevoerd.

Pijpwerk

Oude pijpen in zeer slechte staat, versuikerde voeten door niet ingebrande pijpगतen in de Steenkuyl-laden. Veel verschuivingen en door S aangebrachte expressions, Oct 4' was een complete chaos. De Prestant 8' van man. II was een zeer enge Vioolprestant, ontstaan door bijna 2 maal verlenging van Naber-pijpen. Op de C's waren de registernamen, aangebracht in Nabers werkplaats, te lezen, o.a. Gemshoorn 4' zowel als 2' (zoals eerder vermeld).

1960 en later Enige kleine ingrepen, uitgevoerd door Flentrop. Op de plaats van Violon 8' op het hoofdwerk kwam de fl.travers van het zwelwerk, nu als 4 voet. De plaats van de fl. travers werd ingenomen door de eerder genoemde Violon, die door afsnijden en opschuiven tot Nasard 2²/₃' werd omgetoverd.

1972 De ombouw door Metzler onder advies van Klaas Bolt, klaargekomen in 1972 hinkt m.i. op twee gedachten: qua dispositie sloot men min of meer aan bij de juist gewaande dispositie uit 1834 (Terts 1³/₅', de plaats van de Cornet (op het positief), een pedaalomvang kleiner dan in 1972 gebruikelijk, maar niet zo klein als die van het contract van 1831). De registernamen werden nauwkeurig naar Naber-voorbeeld geschilderd. Maar in feite kwam een nieuw instrument tot stand in de verbouwde kas (nu met rugwerk) met Naber-pijpwerk, voor zover dat in de nieuwe conceptie paste of was aan te passen. Dit is geen kritiek op het nieuwe orgel, dat bijzonder goed voldoet in de kerkdienst en bij concerten. Bernhardt Edskes, die de leiding had van deze orgelbouw, ging van het standpunt uit, dat ook bouwers als Schnitger op deze manier materiaal van hun voorgangers gebruikten of aanpasten. De klank heeft niet zo veel meer met Naber van doen en dat was ook duidelijk niet de bedoeling. Bolt schreef wél meerdere malen, dat het niet-gebruikte Naber-pijpwerk voor het nageslacht moest worden bewaard. Verder stelde hij voor de drie beelden Geloof, Hoop en Liefde naar de tekening van Naber te reconstrueren. De drie vazen op het orgel waren in te slechte staat om te worden herplaatst. De oude

spaanbalgen waren bewaard gebleven en zijn nu nog in gebruik³¹.

Huidige dispositie:

M a n u a l (II)	C-f",
Prestant 8 vt	40 binnenpijpen 1972, rest in front 1834, overige frontpijpen wegens slechte kwaliteit stom gemaakt.
Bourdon 16 vt	C-h eiken, 1834, rest metaal 1972
Holpijp 8 vt	1834, 10 kleine pijpen 1972
Spitsfluit 4 vt	1972
Octaaf 4 vt	1834, weer verlengd, ca. 10 kleine pijpen 1972
Quint 3 vt	1834, verlengd
Octaaf 2 vt	1834, verlengd, ca. 4 kl.pijpen 1972
Terts 1 3/5 vt	1972, prestantmensuur
Mixtuur 4 en 5 sterk	gr.deels 1834, kleinste koor en hier en daar nog wat 1972
Trompet 8 vt	1972, losse stevels van hout, grote pijpen bekers met koperen onderstukken
R u g w e r k	C-f",
Prestant 4 vt	1972 op 6 frontpijpen na in de middentoren (1834), rest van front stom gemaakt
Gedeckt 8 vt	C-H eiken 1834, c-h metaal 1834, rest 1972
Roerfluit 4 vt	1972, vanaf c" conisch open
Octaaf 2 vt	1834, 10 kleinste p. 1972
Gemshoorn 2 vt	1972
Cornet 4 st disc	1972
Scherp 3 st	1972
Dulciaan 8 vt	1972

P e d a a l	C-d', laden dwarsaan zijkanten van de kas., volgorde van binnen uit:
Octaaf 4 vt	1972
Roerquint 5 1/3 vt	1972
Prestant 8 vt	1972
Subbas 16 vt	bijna geheel 1834, eiken
Bazuin 16 vt	stevels en enkele bekens (vlg. HO 68) 1834, rest 1972, bekens met koperen onderstukken
Trompet 8 vt	1972, bekens met koperen onderstukken

Man.koppel bas/disc., 2 ped.koppels, Tremulant (R.Pos)

Samenstelling vulstemmen:

Mixtuur	Scherp	Cornet
c $2\frac{2}{3}$ 2 $1\frac{1}{3}$ 1 $\frac{2}{3}$	c $1\frac{1}{3}$ 1 $\frac{2}{3}$	
c' 4 $2\frac{2}{3}$ 2 $1\frac{1}{3}$ 1	c' 2 $1\frac{1}{3}$ 1	c' 4 $2\frac{2}{3}$ 2 $1\frac{3}{5}$
c" 4 $2\frac{2}{3}$ 2 2 $1\frac{1}{3}$	f $2\frac{2}{3}$ 2 $1\frac{1}{3}$	
g" 4 $2\frac{2}{3}$ $2\frac{2}{3}$ 2 2	f" 4 $2\frac{2}{3}$ 2	

Kas vuren, thans rood geschilderd. Geen bekroning.

Windvoorziening

Drie oude spaanbalgen, één op windmachine aangesloten.

Pijpwerk Nieuwe gehamerde pijpen en dichtgesoldeerde gedekten staan broederlijk naast de Naber-pijpen, die van een geheel andere "wereld" zijn. Het is een wonder, dat zo'n goed geheel is ontstaan.

Klaviatuur Klaas Bolt had nogal kritiek op de niet erg klassieke verhoudingen betreffende de ligging van manualen en pedaal. Inscripties op registerplaatjes door een plaatselijke schilder gemaakt naar Naber-voorbeeld.

Het rugwerk is bespeelbaar vanaf het bovenmanuaal!

Stemming Niet geheel evenredig zwevend. B.Edskes noemt het een "zachte" Werckmeister-variant.

Bredevoort, Hervormde Kerk.

Voormalige orgel(s).

De kleine kerk in Bredevoort moet reeds vroeg in bezit zijn geweest van een orgel, getuige de volgende berichten:

- 1662 In zijn boek over Bredevoort schrijft ds. Hauer, dat in dat jaar een orgel is geplaatst³².
- 1664 Bericht over opvolging van organist / schoolmeester³³.
- 1696 Mr Valentijn Coops, organist van Bredevoort trad op als keurmeester van een gerestaureerd orgel te Aalten³⁴.
- 1714 Derck Kopis krijgt een aanstelling als koster / organist³⁵.
- XVIII Bericht over het "maken van het orgel", waarmee een reparatie moet zijn bedoeld³⁶.
- 1774 Hess noemt een orgel alhier³⁷.
- 1796 Bericht over opvolging van de koster / organist.

Huidige orgel.

Het nu aanwezige orgel is bron van misverstanden en onopgeloste vragen geweest, zoals uit het vervolg mag blijken.

- 1834 Bouw orgel door C.F.A.Naber. Het Boekzaalbericht³⁸ over de ingebruikneming in 1834 is ongebruikelijk kort:
"BREEDEVOORT, den 28sten September. Heden werd ons nieuw Orgel voor de eerste maal gebruikt, bij onze gemeenschappelijke godsdienst. Het Orgel, zijnde een 8 voets werk van 13 registers, is gemaakt door den Heer NABER, Orgelmaker te Deventer, die, ook door dit voortreffelijk werk, zijnen welgevestigden roem heeft gehandhaafd."
Hierin dus geen woord over het voormalige orgel. Of dit instrument nog aanwezig was, toen Naber zijn werkzaamheden begon, is vooralsnog niet bekend.

ca 1850 Dispositie volgens Broekhuizen (B54):

Prestant doorl. 8 vt	Quint 3 vt	Cornet 3 st
Holpijp 8 vt	Woudfluit 2 vt	Mixtuur 3,4,5 st
Fluit 4 vt	Octaaf 2 vt	Trompet 8 vt
Octaaf 4 vt		
Tremulant, Ventil, aangehangen pedaal, twee blaasbalgen.		

Deze opgave is, zoals helaas zo vaak bij Broekhuizen, niet geheel juist:

- Het register Roerfluit 8 vt ontbreekt bij Broekhuizen. Dit register is altijd, naast de Holpijp aanwezig geweest.
- Broekhuizen noemt de deling van de Trompet niet.
- Er zijn geen sporen van een vroegere Tremulant in het instrument aangetroffen.³⁹
- De balgen zijn in 1949 verdwenen. Volgens de vroegere organist, wijlen de Heer G. Rijks, waren er drie.

Met Roerfluit, gedeelde Trompet, Ventiel (Windlosser) maar geen Tremulant komen we tot het in de Boekzaal genoemde aantal van 13 registerknoppen.

Rijks wist zich te herinneren, dat zijn grootvader, die in 1864 organist werd in Bredevoort, vertelde, dat het orgel dat hij bespeelde, als hulporgel in Winterswijk dienst had gedaan tijdens de bouw van het grote Naber-orgel aldaar. Het Bredevoortse orgel is een half jaar na het Winterswijkse in gebruik genomen.

In beide authentieke bronnen (Boekzaal en Broekhuizen) vinden we niets over een "voorgeschiedenis" van dit orgel. Het orgel zelf doet dit wel: vrijwel al het pijpwerk (voor zover het niet van de laatste restauratie stamt) is veel ouder dan 1834 !

In het uitvoerige contract met Naber betreffende het Winterswijkse orgel zou zeker een bepaling hebben gestaan over gebruik van een hulporgel, indien daar sprake van zou zijn geweest. Indien pas na ondertekening van het

³² . Hauer p 101 v.v.

³³ . Dit en het bericht uit 1796 in het archief van de classis Zutphen, in beheer bij GA Zutphen, betr. Bredevoort, inv.nr. 178. Het bericht uit 1796 ook in Hauer p 101.

³⁴ . D&G 76, p 54 en Hauer.

³⁵ . Archief Huis Keppel in Rijksarchief Gelderland, inv.nr. 798, afschrift in GA Aalten.

³⁶ . Aantekening, die ik ooit vond in het archief van Drost en Geërfden Bredevoort in GA te Aalten. Huidige inv.nummer onbekend.

³⁷ . Hess p 86.

³⁸ . Boekzaal 1834 II, p 507.

³⁹ . Zie ook Winterswijk.

contract daarover een overeenkomst zou zijn gesloten, zou daar een extra betaling aan Naber op zijn gevolgd. De betalingen aan Naber in Winterswijk kloppen exact met de bepalingen in het contract.

Als er toch enige waarheid in het verhaal zit, zou de volgende conclusie voor de hand liggen: Naber nam het oude Winterswijkse orgel van de Kerkvoogdij over (dat staat vast) en gebruikte het materiaal kort daarna in het orgel in Bredevoort. Toch is dit problematisch:

In het onderzoek van het oude pijpwerk in Bredevoort heeft de Rijksadviseur O.B.Wiersma een groot aandeel gehad. Het heeft het volgende opgeleverd:

Naber gebruikte voor zijn orgel in Bredevoort behalve eigen pijpwerk pijpen van drie orgelmakers, die Wiersma X (ca. 1700), Y (ca. 1660) en Z (ca. 1650) noemt:

Het pijpwerk van Z is aangetroffen in de Fluit 4 vt. Het staat niet in relatie met het pijpwerk van X en Y. Het kan dus in Nabers werkplaats in voorraad hebben gelegen.

Het overige oude pijpwerk komt uit twee "werken", waarvan de disposities gedeeltelijk konden worden vastgesteld. Er van uit gaande, dat die uit één tweeklaviers orgel komen, zou het volgende zijn gebeurd:

Orgelmaker X bouwde het éénklaviers orgel van Y om, nam enige registers en de lade met kort octaaf over en voegde er een tweede manuaal aan toe:

H o o f d w e r k , C D E F G A B H - c"	T w e e d e k l a v i e r , C D - c"
Prestant 8 vt	Prestant 4 vt
Holpijp 8 vt	Roerfluit 8 vt
Octaaf 4 vt	Een stem (onbekend)
Quintfluit 3 vt	Quint 3 vt
Sexquialter	Octaaf 2 vt
Octaaf 2 vt	Nog 3 stemmen
vulstem	
Nog één stem	

X plaatste op zijn eigen pijpen en op de pijpen van Y registernummers en cancelnummers, de registernummers te beginnen met het register, staande geheel achter op de lade, dus in het hoofdwerk: 1. onbekend, 2. vulstem, 3. Oct 2, etc. Zodoende weten we het juiste aantal stemmen en ook de volgorde van de cancellen. De indeling van de hoofdwerkklade was a.v.: 3 torens van 7 cancellen, grootste in het midden, tussenvelden van 12 cancellen van buiten naar binnen aflopend.

De lade van Manuaal II had de indeling: een toren van 7 cancellen in het midden, de rest aan weerskanten diatonisch van buiten naar binnen aflopend; zelfs de frontindeling van de Prestant 4 was af te leiden:

B d fs c' gs e c Gs / Fs E D C Ds F G / A ds g h cs' a f cs H. Hier stonden dus in elk der zijvelden de kleinste pijpen in het midden.

De mogelijkheid bestaat, dat in het kerkelijk archief te Bredevoort nog stukken uit 1834 aanwezig zijn (waren), die iets over de werkelijke herkomst van het instrument zouden kunnen vertellen. Dit archief waaraan ds. Hauer voor zijn boek nog gegevens moet hebben ontleend is thans niet meer toegankelijk, naar men zegt zelfs deels zoekgeraakt.

Op mijn vraag of Naber niet materiaal van twee éénklaviers orgels kan hebben gebruikt (één met kort octaaf, de ander met C,D,Ds..) antwoordde de Heer Wiersma, dat hij er - op grond van gelijke inscripties - zeker van was, dat beide "werken" van hetzelfde orgel afkomstig zijn⁴⁰ De volgende punten van overweging blijven bestaan:

1. We kunnen er niet omheen, dat op de Cornet na het Winterwijkse orgel een dispositie en man.omvang had die min of meer met het door Wiersma gereconstrueerde hoofdwerk overeenstemt (zie paragraaf Winterswijk).
2. Vooralsnog is geen orgel bekend, dat Naber of zijn voorganger Quellhorst heeft afgebroken, dat bovengenoemde dispositie had. Het instrument dat zij in de Plechelmuskerk te Oldenzaal vervingen was duidelijk een heel ander orgel⁴¹, in de Bethlehemkerk in Zwolle was het voormalige orgel volgens Seijbel al bijna een eeuw eerder verdwenen⁴², het voormalige instrument van Elburg is door Van Gelder opgekocht, dat in Dinxperlo is door Naber grotendeels in zijn nieuwe orgel opgenomen, in de kleinere kerken zoals die in

⁴⁰ . Correspondentie betreffende restauratie en mondelinge mededelingen.

⁴¹ . Seijbel, Overijssel, p 128.

⁴² . Seijbel, Overijssel, p 58.

Wijhe, waar Naber of Quellhorst hebben gewerkt kunnen we ons dit tweeklaviers orgel nauwelijks voorstellen.

3. Waar is het materiaal gebleven, dat Naber in Winterswijk overnam? Is het omgesmolten? Hij gebruikte, voor zover nu na te gaan, bij zijn latere orgels zelden oud pijpwerk, uitzoneringen op die regel: Amersfoort en volgens contract ook in Almen.
4. Als Naber dan toch een goedkoop orgel met oud materiaal moest maken, waarom dan ook niet iets uit het vroegere orgel van Bredevoort? Het is nog niet mogelijk geweest vast te stellen, of de Vredense orgelmakers die in Winterswijk in de 19de eeuw het orgel in onderhoud hadden (Böntrup-Martens), dit ook in Bredevoort deden. Onwaarschijnlijk is dit geenszins, daar zij in deze regio voortdurend zijn gesignaleerd in archiefstukken. In dat geval zou de gelijkheid van inscripties zijn te verklaren.

Op het pijpwerk na moet alle materiaal (lade, tractuur, kas, etc) in 1834 nieuw zijn gemaakt. Alleen wat de balgen betreft is dit niet meer na te gaan. De opbouw is conform de 19de eeuwse bouwwijze: een balustradeorgel met klaviatuur aan de zijkant en een lade die laag in de kas is gesitueerd. Het fraaie front is karakteristiek voor zijn maker, één van zijn mooiste, zeker vergeleken met zijn latere orgels.

1893 reparatie door een onbekende orgelmaker⁴³. Uit hierna volgende gegevens blijkt, dat toen geen dispositiewijziging heeft plaatsgevonden.

In 1926 volgt een reparatie door de Verenigde Kerkorgelfabriek te Aalten. Dit bedrijf had zijn naam te danken aan het feit, dat het door een hervormde, een rooms-katholieke en een gereformeerde directeur werd geleid (N.A. van den Berg, J.J. Elbertse en W. te Gussinklo⁴⁴). Erg productief is deze firma nooit geweest. Elbertse, die vroeger bij Maarschalkerweerd, Utrecht had gewerkt heeft later als zelfstandig orgelmaker bekendheid gekregen. De werkzaamheden in 1926 stonden onder toezicht van J. Kroon, musicus in Winterswijk.

Rijks vertelde, dat in die tijd een orgelstemmer, die van een goed glas hield, in het orgel is gevallen. Bij deze gelegenheid zouden enige registers, achter op de lade staande: Octaaf 2 vt, Mixtuur en Trompet, onherstelbaar zijn beschadigd. Het verhaal zal wat overdreven zijn: De oude Cornet, staande tussen Octaaf 2 vt en Mixtuur is op 5 pijpen na nog aanwezig. Men moet dit voorval hebben aangegrepen om het instrument aan de toenmalige smaak aan te passen. Voor de genoemde registers kwamen twee strijkers en een nieuwe Trompet in de plaats. Een aantal pijpen van Mixtuur en Octaaf 2 vt is onlangs elders in het orgel teruggevonden. De Heer Rijks noteerde de oude dispositie, welke nog geheel de oorspronkelijke was, bij de registerknoppen, ook de oorspronkelijke sterkte van de Mixtuur, en vertelde, dat laatstgenoemd register en de Trompet zeer fraai van klank waren. Ook zijn toen een zwelkast en een elektrische windmachine aangebracht, terwijl de klank van de overige registers in romantische zin werd omgebogen. Expressions, verschuivingen en veel verplaatsingen van het pijpwerk, ronde opsmeden en (extra) kernsteken waren tot voor kort getuigen van deze ingreep. Lambert Erné, die later werkzaamheden aan het orgel leidde, zei eens (tot woede van Rijks): je kunt horen, dat het orgel bij een roomse orgelmaker in onderhoud is.

1938 plaatsing van een Tremulant op verzoek van Rijks.

1943 J.J. Elbertse & Zn, nu te Soestdijk vervangt een door een granaatinslag vernielde frontpijp. Zij plaatsten nieuwe houten pijpen voor het groot octaaf van de Roerfluit 8 vt op een apart pneumatisch laadje.

1948 rapport OC een rapport op. Aanleiding was de torenrestauratie, waardoor het orgel tijdelijk de kerk uit moest. Dit oppervlakkige verslag heeft tot veel misverstanden geleid. De auteur neemt het verhaal van het hulporgel kritiekloos over. Het oude pijpwerk zou gelijkenis vertonen met dat uit de Schnitger-school en zou - meende men - uit Deventer afkomstig kunnen zijn. F.C. Schnitger had in 1721 het orgel in de Lebu nuskkerk aldaar omgebouwd. In het rapport van de OC staat letterlijk: "Naber bouwde hier in 1839 een nieuw orgel".

In werkelijkheid heeft niet Naber maar Holtgräve het Deventer orgel gedemonteerd in 1836, toen het Bredevoortse orgel al lang klaar was! Het oude pijpwerk in Bredevoort is ouder dan dat van Schnitger

⁴³ . Notulen Kerkvoogdij. Dit deel van het archief was wel toegankelijk. Het notulenboek begint in 1879. Ook de gebeurtenissen van 1926 en 1943 vinden we hierin.

⁴⁴ . Niet te verwarren met de door Van 't Kruijs genoemde organist Gussinklo in de Hervormde Kerk in Aalten.

en typisch Westfaals van makelij⁴⁵.

Wij gaan zo uitvoerig in op dit misverstand, omdat het een eigen leven is gaan leiden, mede doordat ds. Hauer het ook in de eerste druk van zijn boek vermeldde⁴⁶: jaren lang is bij concerten het Bredevoortse orgel als Schnitger-orgel gepresenteerd! Wellicht zijn bij verzamelaars nog programma's of krantenknipsels met dit soort informatie in omloop.

1949 Flentrop, demontage en wederopbouw. In het rapport van de OC was herstel van klank en dispositie aanbevolen. Hiervoor waren de geldmiddelen niet toereikend. Wel verdwenen zwelkast en tremulant en helaas ook de oude balgen. ds. Hauer schrijft⁴⁷, dat een balg (bedoeld: de balgen?) was dichtgeplakt met stukken van De Oprechte Haarlemse Courant, met oude perkamenten, akten, kaarten, brieven en muziekpartituren. Veelvuldig kwam een Oudhollands stuk papier voor, waarop te lezen stond: "Conditie waarop Klaas van Lienden Fransch en Nederduitsch Kostschoolhouder te Wijhe Jonge Heren aanneemt in de kost en derzelve onderwijst in de Fransche en Nederduitsche talen, Schrijven, Rekenen, Italiaansch, Boekhouden, de Geographie, en 't geen verder tot een goede Educatie behoort, beneevens 't bewassen en benaaijen van Linnegoed en Koussen, 's-Jaarlyks een somma van f - - De jonge Heeren brengen meede een zilvere Leepel en Vork, zes Handdoeken en Servetten en twee Slaaplakens, 't welk bij vertrek ten profijte van 't School blijft dog hier kan voor betaald worden ...".

Hoe kwam Naber, die in 1821 met Quellhorst in Wijhe had gewerkt, hieraan?

1965-67 Grondige kerkrestauratie met als gevolg, dat het orgel weer moest worden gedemonteerd. Weer vond een deelrestauratie plaats door Flentrop. Het pneumatische deel van de Roerfluit werd verwijderd; het groot octaaf van dit register werd gecombineerd met dat van de Holpijp. De frontpijpen werden van een laag aluminiumverf (of iets dergelijks) ontdaan en met tinfolie beplakt op niet superieure wijze. Er was weer bemoeienis van de OC.

1975-1990 Rond 1975 werd het duidelijk, dat dank zij de deelrestauraties van 1949 en 1967 het instrument in redelijk bespeelbare staat verkeerde, doch dat de klank onsaamenhangend en onbevredigend was, dat de Trompet uit 1926 vrijwel alle dienst weigerde, dat de beide strijkers geheel niet in dit orgel pasten en zich bevonden op de plaats van registers die voor een goede klankopbouw onontbeerlijk zijn. Na enig voorbereidend werk volgde een principebesluit tot restauratie door Flentrop met als adviseurs Klaas Bolt en J.F. van Os. De laatste had een historisch en technisch rapport en advies opgesteld en op reconstructie van de toestand van 1834 aangedrongen. Na plaatsing op de monumentenlijst volgde uiteindelijk subsidietoezegging. Een actieve plaatselijke commissie wist dank zij alle mogelijke acties tenslotte over voldoende geldmiddelen te beschikken.

Op aandrang van Klaas Bolt verdween het verende sleepsysteem uit 1967, waarin de oude slepen nog aanwezig bleken te zijn. De oude pijpen werden in oorspronkelijke staat en op hun oorspronkelijke plaats gebracht, de frontpijpen opnieuw van folie voorzien. Van Octaaf 2 vt en Mixtuur bleken in andere registers nog restanten aanwezig te zijn. Wat ontbrak werd aangevuld, o.a. het groot octaaf van de Roerfluit.

De ingebruikneming vond op 5 okt. 1990 plaats met orgelspel van Aart van Beek, die de plaats van Klaas Bolt na diens overlijden innam.

Dispositie (Met "oude" wordt bedoeld: pijpwerk ca. 1700 of ouder):

M a n u a a l	C-f"
Prestant 8 vt	C-gs front, torens, de tussenvelden zijn stom, C nieuw (i.p.v. Elbertse-pijp uit 1943), rest 1834, ongeveer de helft maakte N. uit oud metaal, a-f" binnenpijpen, 5 oud, waaronder 2 vroegere frontpijpen, overige nieuw.
Roerfluit 8 vt.	C-H 1990 metaal (de oude roostergaten waren er nog), c-f" oud.
Octaaf 4 vt	ca. 40 % oud, waaronder 4 oude frontpijpen. Pijp C is uit 1834, overige nieuw.
Holpijp 8 vt	C-H: eiken 1834, c-f" oude metalen pijpen, hoeden grotendeels uit 1834.
Quint 3 vt	Alle pijpen zijn oud, 5 daarvan zijn oude frontpijpen. Dit register was sinds 1834 bijna niet verschoven.

⁴⁵ . Het eerst maakte Cor Edskes mij daarop opmerkzaam, ca. 1960.

⁴⁶ . Hauer, eerste druk, p 108. In de tweede druk is dit rechtgezet.

⁴⁷ . Hauer, p 102.

Fluit 4 vt	C t/m f' gedekt, fs" t/m f" conisch open, niet verschoven sinds 1834. Alle pijpen oud van afwijkende factuur of pijpen van oud metaal gemaakt, enkele voeten van metaal van oude frontpijpen.
Woudfluit 2 vt	Oude pijpen, open cilindrisch met in het drie gestreept octaaf geleidelijke overgang naar de conische pijpvorm. Twee pijpen nieuw. Op C zijn oude inscripties "Sex" en "Qunt".
Octaaf 2 vt	In het groot octaaf was het oude rooster nog intact met gaten, waarin Octaaf 2 vt past (er stond een Céleste vanaf c). In Warnsveld en Voorst plaatste Naber de Fluit 4 vt achter de Woudfluit. Dat dit hier niet het geval is geweest, is o.m. uit deze roostergaten af te leiden. Een groot deel van de oude Octaaf 2 vt is in de Prestant 8 vt en Octaaf 4 vt teruggevonden: oude pijpen en enkele Naber-pijpen. Overige nieuw.
Cornet 3 sterk discant	c' 4 2 2/3 1 3/5 Op enkele nieuwe pijpen na geheel oud.
Mixtuur 3, 4, 5 sterk	Samenstelling hersteld aan de hand van inscripties op 33 overgebleven Mixtuurpijpen, in andere registers teruggevonden. De sterkte 3,4,5 st, genoemd door Broekhuysen, kwam overeen met wat Rijks zich had herinnerd. Tussen haakjes de koren, waarvan geen pijpen meer aanwezig waren: C 2 1 1/3 (1) c 2 2/3 2 (1 1/3) (1) c' 4 2 2/3 (2) (2) (1 1/3) c" 5 1/3 (4) (2 2/3) (2 2/3) (2) De bewaard gebleven pijpen zijn van Naber-factuur, de overige nieuw.
Trompet 8 vt, bas/discant	Nieuw, mensuren naar het gelijknamige register in Warnsveld. Eiken stevels. Enige roosters voor ondersteuning der grotere bekers waren boven in de orgelkas nog aanwezig. De bekers van deze nieuwe Trompet passen hierin redelijk, in tegenstelling tot die uit 1926.

Aangehangen pedaal C-f.

Kas 1834, zeer fraai vergeleken met die van latere Naber-orgels, wit geschilderd en verguld. Inscripties in de kas uit 1891 en 1926.

Windvoorziening

Twee nieuwe spaanbalgen. Het windkanaal is bijna geheel nieuw. De winddruk bedraagt 70 mm.

Lade Uit 1834. Rangschikking overeenkomstig het front 3 torens van 7 cancellen, grootste in het midden, tussenvelden naar buiten aflopend.

Klaviatuur In zijkant der kas, Zuidzijde. Hand- en voetklavier zijn origineel met niet origineel toetsbeleg. Er is een dichtgemaakt registergat, vermoedelijk voor een vroegere Windlozer. Het vermoeden rijst, dat deze het veld moest ruimen voor de Tremulant, die er korte tijd is geweest.

Mechaniek Origineel op invoering na, restant van een vorige restauratie. Wellenraam onder de lade. De speelaard was (en is nog steeds) ietwat taai.

Pijpwerk Bij het oude pijpwerk, dat dikwandig is en een hoog loodgehalte heeft, komen verschillende labiumvormen voor. In 1834 is dit pijpwerk verschoven. De mate waarin verschoven is, varieert van niets tot 5 halftonen. Bij sommige pijpen is er duidelijk correlatie tussen de oude inscripties en die van Naber. Soms is dit verband geheel zoek en lijkt het of Naber maar wat willekeurige pijpen die nog over waren, heeft genomen. Dit geldt - zoals zo vaak elders - bij de kleine pijpjes. Vanzelfsprekend zijn de pijplengtes nu gecorrigeerd (naar de Naber-toestand) en expressions dichtgesoldeerd.

De gedekte pijpen hebben beweegbare hoeden, met papier op hun plaats gehouden, gedeeltelijk nog bestaande uit stukken krant uit 1831. Of er vóór 1834 ook beweegbare hoeden zijn geweest, valt te betwijfelen. Een aantal hoeden is uit 1834. Dit geldt ook voor de roeren.

Veel opsneden zijn verlaagd. Dit zal voor een deel in 1834 zijn gebeurd. De bovenlabia die later zijn verlengd en vervolgens weer rond opgesneden, zijn zo veel mogelijk bij de restauratie gecorrigeerd.

De Naber-pijpen zijn gladder en wat dunwandiger. De eiken pijpen uit 1834 van de Holpijp hebben een fraai profiel aan het onderlabium.

De aanwezigheid van het vele oude pijpwerk lijkt bepalend voor de klank. De orgels die "puur" Naber zijn, klinker weker. Aart van Beek schreef in zijn eindrapport: "De restaurateur is ervan uitgegaan dat het vele oude pijpwerk ook voor Naber intonatiennorm is geweest".

Overige orgels.

Aalten, Gereformeerde Oosterkerk.

Voormalige orgel.

Voordat in 1941 het orgel uit de Zuiderkerk te Amsterdam hier werd geplaatst, bevond zich in de Oosterkerk in Aalten een Proper-orgel waarvan, op een afbeelding⁴⁸ na, nauwelijks iets bekend is. Het is verwerkt in het orgel van de voormalige gereformeerde Westerkerk te Aalten. Zie aldaar.

In 1914 vond een herstelling van een der orgels in de Gereformeerde Kerk in Aalten plaatst door Proper⁴⁹. Dit zou dus ook op het orgel in de Westerkerk kunnen slaan.

Huidige orgel.

Samenvatting van eerdere publicaties⁵⁰

1823 J.C. Friederichs maakt een orgel voor de Zuiderkerk te Amsterdam met gebruikmaking van het pijpwerk van het kleine orgel in de Oude Kerk aldaar, dat was gebouwd in 1657 (of iets eerder) door Hans Wolf Schonat met enig ouder pijpwerk. Dispositie volgens contract 24/11 1821 (onderstreepte registers afkomstig uit de Oude Kerk):

B o v e n k l a v i e r		R u g p o s i t i e f		P e d a a l
Prestant 8 vt	Scherp 3,4,5,6 st	Prestant 8 vt	Cornet 6 st	<u>Bourdon 16 vt</u>
Bourdon 16 vt	<u>Trompet 8 vt</u>	<u>Holpijp 8 vt</u>	Mixtuur 3,4,5,6 st	<u>Prestant 8 vt</u>
<u>Holpyp 8 vt</u>	Tremulant	<u>Quintadena 8 vt</u>	Scherp 3,4,5,6 st	<u>Octaav 4 vt</u>
<u>Octava 8 vt</u>	Afsluiting	Open Fluyt 4 vt	Trompet 8 vt	Basuin 16 vt
<u>Octaav 4 v</u>		<u>Octaav 4 vt</u>	<u>Dulciaan 8 vt</u>	<u>Trompet 8 vt</u>
Roerfluyt 4 vt		<u>Quint Prestant 3 vt</u>	Tremulant	Mixtuur 3.4 st
<u>Octaaf 2 vt</u>		<u>Sup. Octaaf 2 vt</u>	Afsluiting.	Afsluiting
<u>Mixtuur 3,4,5 st</u>		<u>Sex Quialter</u>		

Man. C-f", Ped. C-d'.

Het blijkt dat Friederichs van de oude Pedaaltrumpet alleen de bekens heeft gebruikt. Van de overige tongwerken is dit niet meer na te gaan. Verder heeft hij, voor zover thans is vast te stellen, op de frontpijpen na, vrijwel alle pijpen uit de Oude Kerk gebruikt. De Octaaf 8' (Man) en Octaaf 4' (Ped) maakte hij nieuw, in tegenstelling tot hetgeen in het contract staat. Dit laatste register was zelfs niet aanwezig in het kleine orgel van de Oude kerk.

1848 T. Hofmeyer, Amsterdam, wijziging

1891 D.G. Steenkuyt, Amsterdam, ombouw, veel onzinnige verplaatsingen en verschuivingen van pijpwerk: van één der Mixturen werden de pijpen zodanig opgeschoven en ingekort, dat ze de mensuren van een Cornet kregen.

1929 Sluiting van de Zuiderkerk.

1941 J.C. Sanders. Overplaatsing zonder front en elektrificatie met behoud van de laden, omgebouwd na verwijdering van de slepen. Pijpwerk van vroegere Hoofdwerk en Rugwerk over drie klavieren verdeeld: de oude rugwerklade werd daartoe in tweeën gezaagd.

1977 L. Verschueren, Heythuizen. Verbouwing onder advies van W.R. Talsma en J.F. van Os tot weer twee manualen, mechanisch. Globaal herstel Friederichs-dispositie. Het oude pijpwerk, dat nooit goed in het geheel moet hebben gepast ging naar het Groene Kerkje te Oegstgeest, waar een reconstructie van het Schonat-orgel werd uitgevoerd. In Aalten werd het daardoor ontbrekende pijpwerk aangevuld met nieuw pijpwerk in de trant van Friederichs, wat restanten van Hofmeyer en enkele (weinig) pijpen van Steenkuyt. Nieuwe kas naar ontwerp van Corneille F. Janssen. Besloten werd tot de volgende afwijkingen, vergeleken met het contract uit 1823:

⁴⁸ . Os, J.F. van, *Het Orgel in de Gereformeerde Oosterkerk te Aalten*, Uitgave van de Stichting Orgelcultuur Regio Graafschap En Liemers (Aalten 1977).

⁴⁹ . HO 12 (apr'15), p 42

⁵⁰ . HO 63, p 8-12, 15-16, 34-37, 62-68, 73, 90-96, HO 70, p 342-345, HO 74, 169, 254, alsmede in de brochure van de Stichting O.R.G.E.L.

- Er is i.p.v. het rugwerk een onderpositief gemaakt. Plaatsing van een Rugwerk (dat oorspronkelijk zeer groot was) in deze kerk op deze plaats (boven de kansel) was ondoenlijk.
- Prestant en Octaaf 8' zijn nu tot één Prestant verenigd, in de discant dubbel (de bas van beide registers was verdwenen), om handhaving van de bewaard gebleven discant van de Prestant 16' van Hofmeyer op de zo overgebleven sleep mogelijk te maken.
- De Rugwerkmixtuur (met voor dit werk veel te lage samenstelling) ging naar het Manuaal (wat van de oude manuaalmixtuur was overgebleven ging naar Oegstgeest). Op de vrijgekomen plaats in het Rugwerk (nu onderpositief) kwam een nieuwe Woudfluit 2'.
- In het pedaal bleef de Roerquint (die in 1848 de Mixtuur verving) gehandhaafd.

Dispositie,

M a n u a a l	C-f''
Prestant 8 vt	1823 / 1977, disc. dubbel
Prestant 16 vt dc	1848 / 1977
Bourdon 16 vt	grotendeels 1823
Roerfluit 8 vt	1977
Octaaf 4 vt	1977, deel 1848
Roerfluit 4 vt	1823
Octaaf 2 vt	1823 / 1977
Mixtuur 3-6 st.	1823 toen in Rugwerk
Scherp 3-6 st.	1823
Trompet 8 vt	1977

O n d e r p o s i t i e f C-f''

Prestant 8 vt	C-H van Holpijp, rest 1977
Holpijp 8 vt	C-H hout 1891, rest 1977
Quintadeen 8 vt	vrijwel geheel 1977
Octaaf 4 vt	5 p. 1891, rest 1977
Quint 3 vt	enkele 1823 / 1847, rest 1977
Fluit 4 vt	open cilindrisch. 1823, dc afgesneden Fl.harm. 1891
Sesquialter	onbekend / 1977
Octaaf 2 vt	1823 / 1977
Woudfluit 2 vt	1977, C-H gedekt, rest cilindrisch open
Cornet	1823
Scherp	klein deel 1823, rest 1977
Trompet 8 vt	1977
"Dulciaan" 8 vt	Een regaal, kopie Nederlangbroek, 1977

P e d a a l	C-d'
Prestant 8 vt	1823 / 1848 / 1977
Bourdon 16 vt	hout 1848 / 1891
Octaaf 4 vt	1823
Roerquint 6 vt	1848
Bazuin 16 vt	1823, grootste bekens 1977
Trompet 8 vt	1823 / 1977

2 koppels	Man aan Pos, Pos aan Ped.
2 tremulanten	beide inliggend)

Samenstelling vulstemmen.

Mixtuur Man (oorspr. op Rugwerk)	Scherp Man.
C 2 $1\frac{1}{3}$ 1	C 1 $\frac{2}{3}$ $\frac{1}{2}$
c $2\frac{2}{3}$ 2 $1\frac{1}{3}$	c $1\frac{1}{3}$ 1 $\frac{2}{3}$
c' 4 $2\frac{2}{3}$ $2\frac{2}{3}$ 2	c' 2 $1\frac{1}{3}$ 1

$$c'' \quad 5^{1/3} \quad 4 \quad 4 \quad 2^{2/3} \quad 2^{2/3}$$

$$c''' \quad 5^{1/3} \quad 5^{1/3} \quad 4 \quad 4 \quad 2^{2/3} \quad 2^{2/3}$$

$$c'' \quad 2^{2/3} \quad 2 \quad 2 \quad 1^{1/3}$$

$$e'' \quad 2^{2/3} \quad 2^{2/3} \quad 2 \quad 2 \quad 1^{1/3}$$

$$c''' \quad 2^{2/3} \quad 2^{2/3} \quad 2 \quad 2 \quad 1^{1/3} \quad 1^{1/3}$$

Aalten, voormalige Gereformeerde Westerkerk.

1999 De kerk wordt verkocht aan de Christengemeenschap te Aalten. Het orgel wordt afgestoten en gedemonteerd door Kaat en Tijhuis, die alleen het pijpwerk van vóór 1951 overnemen. De rest is aan belangstellenden verkocht.

Aalten, Protestanse (v.m. Hervormde) Helenakerk.

Samenvatting van eerdere publicaties⁵³ en aanvulling:

Voormalige orgels.

ca. 1850 Dispositie volgens Broekhuysen (A97):

Dit zou betekenen, dat het oorspronkelijke orgel 17 stemmen op één manuaal had. De flinke diepte van

⁵⁶ Boekzaal 1811 II, p 82/84

de kas is daarmee verklaard. Aan de zuidzijde van de kas zijn nog 20 dichtgemaakte registergaten te zien.

Ca 1870 Tot die tijd geen gegevens in het plaatselijk archief. Nu genoemd een onderhoudsbeurt door Schwarze

1885 Van 't Kruijs geeft een iets afwijkende dispositie, welke doet vermoeden, dat Broekhuizen op het Rugwerk (Broekhuizen spreekt van Positief, Van 't Kruijs van Bovenmanuaal) Quint 3 vt is vergeten.

Ca 1900 Onderhoud Leichel

1917 A. Standaart, restauratie⁵⁷.

1929 Opdracht jaarlijkse stemming aan N.V. P. van Dam, Leeuwarden (directeur J. Vaas)

1940 Totale afbraak van het binnenwerk, waarvan inmiddels – gezien een dispositieopgave – enkele stemmen waren vervangen. Nieuw drieklaviers elektropneumatisch orgel van Spanjaard. Kas afgelood.

Huidige orgel in oude kas.

1976 S.F. Blank en B.H. (Bernhardt) Edskes maken een nieuw orgel in de oude kas. Over deze samenwerking is in vroegere publicaties op verzoek van de orgelmakers geen melding gemaakt. Inmiddels is hun gemeenschappelijk optreden in Aalten, Zeerijp en Basel algemeen bekend. Enige oude register: de Bazuin met houten bekers van Armbrost. De rest van wat nog oud was bleek versneden en misschien niet eens van dit orgel afkomstig. Deze pijpen zijn samen met de vele fabriekspijpen aan gemeenteleden verkocht.

Enige jaren na de bouw begonnen zich problemen voor te doen met de tongwerken. Deze waren wel door Edskes ontworpen maar niet onder zijn leiding geïntoneerd.

Reeds kort na 1976 verving Blank de Regaal door een ander register van die naam. De nieuwe Regaal is van hetzelfde type als Edskes en Blank in het rugwerk van het orgel te Zeerijp plaatsten.

1993 Blank. Herintonatie op verlaagde winddruk. Hij verwijderde de belering van Pedaaltrumpet (8') en Bazuin. De Armbrost-Bazuin schoof hij een halve toon naar boven op: inmiddels was ontdekt, dat Armbrost een dienovereenkomstige toonhoogte aanbracht. Deze verschuiving had niet betrekking op de bekers, wel op de overige onderdelen. De Manuaaltrumpet en de Dulciaan werden vervangen door nieuwe stemmen van dezelfde naam. De Vox Humana en Pedaaltrumpet 4', die altijd uitstekend zijn geweest, zijn in hun oude vorm gehandhaafd. Na deze operaties volgde een slecht uitgevallen experiment: de verdubbeling van de Prestant 8' werd weggenomen. Gevolg: de samenhang van de klank in het plenum was zoek. Later is het dubbelkoor weer aangesloten. Over de hoedanigheid van de beide registers Trumpet 8' en het effect van de winddrukverlaging zijn de meningen verdeeld.

Er is nog geen mogelijkheid geweest, de kassen en de galerij weer in de oorspronkelijke kleuren, bekend uit een rekening uit 1764, te schilderen. Wel heeft men onlangs een deel van het snijwerk van het orgel verguld.

Voor de volledigheid geven wij in korte notatie de **dispositie** van het Blank / Edskes-orgel:

Man. P 8 (dc db), Co 8' 5 st, B 16, O 4, Ged 8, Spf 4, Q 3, O 2, Mxt 2' 4 st, Cmb $2\frac{2}{3}$ ' 3st, T 8, Vh 8

Rw. P 4, Hp 8, F 4, O 2, Wf 2, Sq 2 st, Mxt 1' 3-4 st, Dlc 8

Echo B 8, F 4 (Rf), Co $2\frac{2}{3}$ ' 3 st (af g), Reg 8

Ped. Sb 16, P 8, O 4, Bz 16, T 8, T 4

Schuifkoppel, 2 pedaalkoppels, Trem (opliggend in hoofdkanaal), Trem (inliggend, Rugw)

Aalten, Hervormde Helenakerk, hulporgel 1974-'76.

Tijdens de bouw van het Blank / Edskes-orgel was hier tijdelijk een door Verschueren Tongeren gewijzigd orgel uit 1820 van de Luikse orgelmaker Grain d'orge aanwezig. Het was privé bezit van W.R. Talsma.

Aalten, Rooms-katholieke Sint-Helenakerk.

Voormalige orgels.

Tot het eind van de 18de eeuw maakten de rooms-katholieken in Aalten, Bredevoort en Lichtenvoorde gebruik van de Kreuzkapelle in Hemden, niet op Gelderse bodem gelegen⁵⁸.

- 1801 Kerkbouw (ombouw woonhuis). Hier bevond zich een orgel.
? Broekhuyzen (A98) beschrijft een instrument, afkomstig uit een kloosterkerk in Bocholt, "aldaar 1845 geplaatst". De genoemde dispositie is problematisch:
Prestant doorl. 8 vt	Quint 3 vt	Mixtuur 3 st	Tremulant
Bourdon 8 vt	Woudfluit 4 vt	Kromhoorn B 8 vt	Ventil.
Fluit travers 8 vt	Octaaf 2 vt	Trompet D 8 vt	
Speelfluit 4 vt			
- Twee viervoets fluiten, geen Octaaf 4'; de combinatie Kromhoorn / Trompet is vaak toegepast op 4 voets orgels. Dan zou de Prestant 8' in het laagste octaaf gedekt moeten zijn geweest. Niet duidelijk of Broekhuyzen de situatie van vóór of na 1859 beschrijft
- 1859 Inwijding nieuwe kerk (architect Molkenboer). Is het door Broekhuyzen genoemde instrument bij die gelegenheid geplaatst?
- 1880 Nieuw orgel, Maarschalkerweerd⁵⁹, geschenk van de textielfabrikant H. Driessen.
- 1893 Kerkbrand.
- 1895 Inwijding nieuwe kerk (architect Tepe).
- 1907 Inwijding nieuw orgel, fabrieksinstrument van Winkels, Boxmeer. Het kerkbestuur schonk het oude orgel aan een pas opgerichte parochie in Nijverdal⁶⁰. Dit zou het Maarschalkerweerd-orgel nog kunnen zijn geweest, aangenomen, dat het de ramp van 1893 heeft overleefd, anders een tijdelijk hulporgel.
- 1945 Zware schade aan kerk door bombardement.
- 1952 Herbouw kerk. Toren (zonder spits) en orgel van de oude kerk gehandhaafd.
- 1986 Orgel vervangen, Kasdelen en frontpijpen uit 1907 thans in Bredevoort, R.K. kerk. Zie aldaar.

Huidige orgel.

- 1876 De firma Bishop levert een drieklaviers orgel in de High Pavement Unitarian Church te Nottingham.
- 1986 6 apr. Hans Kriek stelt een orgel samen met materiaal uit genoemd Bishop-orgel en enkele andere gebruikte onderdelen⁶¹.
De lade is de zwelwerklade van het Bishop-orgel. Deze werd van een tussenschot en een tweede ventielkast voorzien om een tweeklaviers orgel mogelijk te maken.
Ook het merendeel van het pijpwerk is van Bishop (niet alleen van het oude zwelwerk afkomstig).
Kas, balgen en pijpen van de Subbas zijn afkomstig van een orgel, dat in 1872 werd gebouwd door de Gebr. Bryceson voor een kerk in Wales.
De kas werd voorzien van een tinnen front, afkomstig van het voormalige Steenkuyl-orgel in de Rogatekapel te Amsterdam.
Tenslotte zijn er nog enige pijpen van een orgel van Nicholson, 1883.
Het orgel kreeg een vrijstaande speeltafel van gebr. Slootmakers, afkomstig uit een kerk in Brussel.
De nieuwe toets- en registertractuur werd vervaardigd door Hans Kriek.
Het werk werd begeleid door Ton van Eck namens de KKOR.
- 1995 Kriek vervangt op verzoek van de organisten de Trompet 8' door een Salicionaal van een Nicholson-orgel afkomstig.

⁵⁸ . Alle gegevens t/m 1952, op het Broekhuyzen-bericht na, ontleend aan Beukelaer, Hans de, *Sint Helena's Ommegang. Geschiedenis van de Aaltense Katholieken* (Aalten 1992). De meeste berichten ook genoemd in Broekhuyzen commentaar (A98)

⁵⁹ . Niet op één der werklijsten van M.

⁶⁰ . In een voetnoot hierover schrijft de Beukelaer: VI, 41, Archief Aartsbisdom Utrecht, ingekomen brieven, Aalten 27/6 1908.

⁶¹ . Gegevens van Hans Kriek. Zie ook Mixtuur nr. 55, p 226 en 227, waarin een afbeelding.

Dispositie (Hoofdwerk en positief achter elkaar op één lade):

H o o f d w e r k (I)	C-g'''
Prestant 8'	Front- en binnenp. Steenkuyl 34 pijpen op de lade. Dus C-a in front (één of twee loze pijpen in het front).
Salicionaal 8'	C-H gedekt zelfstandig
Octaaf 4'	
Octaaf 2'	
Mixtuur 3 st	
Roerfluit 8'	12 kleinste met houten doorboorde stoppen, C-H hout, ondersteboven onder de lade
P o s i t i e f (I I)	C-g'''
Fluit 4'	open hout (flûte travers), 11 kleinste metaal
Quint 2 ² / ₃ '	prestantmensuur
Nachthoorn 2'	afgesneden Celeste-pijpen, open cilindrisch
Holpijp 8'	geheel hout, C-H gemeenschappelijk met Roerfluit (zie aldaar)
Dulciana 8'	vanaf c (C-H zwijgt), Nicholson 1883, labiaalstem, zeer smal gelabieerd
P e d a a l	C-f
Subbas 16'	hout (Bryceson, 1872)
Gedekt 8'	hout, kleine pijpen horizontaal opgestapeld op de vloer
Drie koppelingen (treden): Hoofdw + Pos, Ped + Hw, Ped + Pos)	
Tremulant	

Samenstelling Mixtuur:

C	2	1 ¹ / ₃	1
c'	2 ² / ₃	2	1 ¹ / ₃
c''	4	2 ² / ₃	2

Systeem	Sleepladen met mechanische toetstractuur en elektrische registertractuur. pedaaltractuur elektrisch.
Kas	zonder dak en achterwand. Het pedaal staat lager opgesteld geheel achteraan.
Pijpwerk	Open metalen pijpen hebben stemschuiven.
Lade	uit één stuk, diatonisch aflopend naar buiten.

Aerdt, Hervormde Kerk.

- ca. 1843 H. Haffmans levert een orgel voor de R.K. te Dornick (bij Emmerich), dat volgens de Boekzaal⁶² was "gemaakt door een Protestant voor eene Roomsche Kerk", doch was afgekeurd door "den Geestelijke, aan wie de Examinatie was opgedragen", hoewel "Orgelmakers en Organisten eenstemmig goede getuigenissen van hetzelfde gaven".
- 1846 Volgens koopcontract⁶³ is het instrument door Jacob Neuwenhuis, biertapper te Emmerich, verkocht aan de predikant en een kerkvoogd te Aerdt. In de bepalingen staat, dat de verkoper het orgel in de kerk te Dornick zou afbreken en plaatsen in Aerdt. Namens wie Neuwenhuis optrad wordt niet vermeld. Voordien hadden Neuwenhuis en Haffmans het orgel in Aerdt te koop aangeboden. Uit de stukken valt op te maken dat Haffmans het orgel heeft geplaatst, in ieder geval daaraan heeft meegewerkt⁶⁴. Het orgel heeft zó duidelijk eigenschappen van de Nolting-orgels, dat men zich afvraagt, of het toch niet oorspronkelijk door Nolting is vervaardigd. Wij denken daarbij aan het front, de klavieromvang, de in de Boekzaal genoemde dispositie (met doublure Prestant 4' / Octaaf 4'), de hoedanigheden van wat is overgebleven van de Trompet; zelfs het aan Courtain ontleende repetitieschema van de Mixtuur⁶⁵ is min of meer te herkennen. Haffmans vestigde zich pas zo'n 10 jaar later als zelfstandig orgelmaker in

⁶² . Boekzaal 1847 I, p 221 (zonder vermelding van de naam Dornick).

⁶³ . Archief Ned. Herv. Gem. Herwen / Aerdt / Pannerden, inv. nr. 63, ingekomen stukken, etc.

⁶⁴ . Idem, inv. nr. 2. *Handelingen van den Kerkeraad* 1833 - 1865 (hierin ook KV-besluiten)

⁶⁵ . Zie Gendringen, Herv. Kerk: octaafrepetities op de tonen f en f'.

Doetinchem. In de Boekzaal wordt dit zijn eerste orgel genoemd. De dispositie wordt hierin ook vermeld:

Praestant 8 voet	Fluit 4 vt	Octaaf 2 vt
Praestant 4 vt	Octaaf 4 vt	Mixtuur 3 sterk
Bourdon 8 vt	Quint 3 vt	Trompet 8 vt.
Viola di Gamba 4 voet		

Als adviseur was opgetreden H.R. Reinhold, organist in Nijkerk. Hij speelde het orgel in op 13 december.

Broekhuizen (H101) neemt de gegevens uit de Boekzaal over met zijn gebruikelijke toevoeging: Tremulant, Ventil

- 1941-45 N.A. van Dam, Utrecht, restauratie onder leiding van de NKO. Uit Boumans rapport blijkt, dat vóór die tijd ooit de Octaaf 2' in Quint $1\frac{1}{3}'$ was veranderd (een onbegrijpelijke wijziging). Deze $1\frac{1}{3}'$ bestond uit fabriekspijpen. De restauratie hield in, behalve alle mogelijke herstelwerk: vervanging V.di Gamba 4' door een nieuwe van 8' (geen opschuiving, zoals eerst de bedoeling was). Opschuiving Octaaf 4' in 2', opschuiving van de discant der $1\frac{1}{3}'$ tot $1\frac{3}{5}'$, dit alles natuurlijk met bijmaken van de nodige pijpen. De $1\frac{1}{3}'$ - $1\frac{3}{5}'$ combinatie kreeg de onjuiste naam Tertiaan. Verder werden de Trompetbakers deels vervangen door zinken exemplaren en de meeste registers één toon opgeschoven.
- 1992 Werkzaamheden, verricht door vrijwilligers. Hans Kriek heeft in het begin aanwijzingen gegeven, maar zich later teruggetrokken. De werkzaamheden bestonden uit: herstel van kas en lade, aanvulling ontbrekend snijwerk, polijsten van frontpijpen, vervanging windmachine, vernieuwing klavierbeleg en registraanduidingen naar model van de bestaande, opschuiving V.di Gamba tot 4', vervanging "Tertiaan" door Sesquialter, vervanging zinken trompetbakers door bakers van orgelmetaal. Helaas was het orgel spoedig weer onbespeelbaar.
- 2001 21 apr. Gebr. Van Vulpen, opknapt zonder dispositiewijziging. Laderestauratie, 10 trompetbakers vernieuwd, overige bakers verlengd, balg vervangen.

De **dispositie** luidt nu:

M a n u a l	C-g'''
Praestant 8 fuss	C-H van Bourdon, c-gs' in front, rest op lade
Octav 4 fuss	C-A in front, rest op lade
Bourdon 8 fuss	C-H geveerd hout
Viola di Gamba 4 fuss	1945, later opgeschoven, grotere pijpen met freinsbaarden, expressions
Flaut 4 fuss	gedekt, vanaf f' conisch open
Octav 2 fuss	enige nieuwere pijpen
Quint 3 fuss	
Sesquialter	ca. 1992, pijpgaten in bas afgedekt
Mixtur 3 fach	
Trompet 8 fuss bass / discant	metalen stevels. C-Fs dulciaanbakers uit 2001, G-A Trompetbakers 2001, B-g Trompetbakers 1992, rest originele bakers, stevels en koppen: C-g hout, rest metaal. bas / discantscheiding bij c' / cs'. Alles met open kelen
Tremolant	Thans pneumatisch bediend, Registerarm nog aanwezig.
Licht	ook registerarm nog aanwezig.
P e d a l	C-f aangehangen

Samenstelling vulstemmen

Mixtuur				Sesquialter		
C	1	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{2}$	c'	$\frac{2^2}{3}$	$\frac{1^3}{5}$
f	2	$\frac{1^1}{3}$	1			
f'	4	$\frac{2^2}{3}$	2			
c'''	$\frac{5^1}{3}$	$\frac{2^2}{3}$	$\frac{2^2}{3}$	in 1941 volgens rapport Bouman: b" $\frac{5^1}{3}$ 4 $\frac{2^2}{3}$)		

Windvoorziening.	Zwemmerbalg onder de lade. Winddruk 72 mm.
Lade	Diatonisch, van buiten naar binnen aflopend.
Kas	vuren. De imitatiepijpen in de zijvleugels zijn van hout.
Klaviatuur	aan zijkant links. Registernamen op de knoppen.
Front	In de zijvleugeltjes staan houten imitatiepijpen. Flexibele buizen i.p.v. conducten.

Almen, Hervormde Kerk

voormalige orgels.

- 1834 28 mei. H.B. Lohman schrijft (ondertekend N.A. Lohman en Zonen) zijn bevindingen over een bestaand orgel⁶⁶ : het is totaal ontstemd, een aantal pijpen spreekt niet aan, afwijking in de "harmonie". Hij komt met drie plannen: 1. alles in orde, reine stemming, 2. Ook Trompet weer in goede staat brengen en front verfoeliën, 3. zelfde als onder 2. Vijf nieuwe registers, deels ter vervanging van oudere. Hij beveelt zelf plan 2 aan.
- 30 mei. Plan 2 aangenomen. Uit de stukken valt op te maken dat het een viervoets orgel was.
- 24 juni. Naber biedt zich (te laat) aan en noemt zijn juist voltooide orgel in Winterswijk en de orgels, die hij onder handen heeft: Bredevoort en Zaltbommel.
- 28 aug. Keuringsrapport in gunstige zin van F.W. Hageman, organist van de Broederkerk in Zutphen. Broekhuysen (A109) geeft de dispositie:
Prestant 4 vt	Quint 3 vt	Cornet 3 st	Koppeling
Holpijp 8 vt	Octaaf 2 vt	Trompet 8 vt	Tremulant
Gedakte Fluit 4 vt	Mixtuur 3-4 st		Ventil.
- 1851 7 juli ondertekend contract. C.F.A. Naber zal het volgende orgel nieuw maken:
Prestant tin 8 vt (fr.p. engels tin).	Octaaf 4 vt	Cornet 3 st dc
Bourdon 16 vt (2 oct. wagenschot)	Fluit 4 vt	Octaaf 2 vt
Holpijp 8 vt (metaal)	Quint 3 vt	Mixtuur 3-4 st bas / 5-6 st dc
Viol di Gamba 8 vt	Woudfluit 2 vt(metaal)	Trompet 8 vt b/d
- Windlozing, piano/forte-trede, Man. C-f", aangehangen pedaal C-c', koperen lijst i.p.v. pulpeten, drie balgen, gebruik van pijpwerk van het voormalige orgel, kas van grenen. Ook van dit orgel voegt Broekhuysen een beschrijving toe (A109), die bijna correct is.
- 1852 6 juni ingebruikneming. Orgel ingespeeld door Prins, organist Gr. Kerk Zutphen⁶⁷
- 1936 J. de Koff, uitbreiding met tweede manuaal (mechanisch), dwars boven in de orgelkas in de nabijheid van de klaviatuur en met 2 pedaalstemmen. Adviseur was W. Zorgman. Vóór deze ingreep had het orgel 10 stemmen, volgens de berichtgeving⁶⁸. Toen moeten ook de zijvelden met loze pijpen zijn toegevoegd.
- 1966 Afbraak. Kas en de Trompet 8' thans in Uitwijk (Armbrost-orgel uit Geesteren, waarvan de kas was verdwenen). Geen pijpwerk van vóór 1851 aangetroffen.

Situatie vóór afbraak (voor alle niet-origineel pijpwerk is voor het gemak 1936 genoteerd)⁶⁹ :

M a n u a a l	C-f"
Prestant 8'	1936?
Bourdon 16'	1852, deel eiken, pneumatisch gemaakt
Gamba 8'	1936
Holpijp 8'	1852
Octaaf 4'	1936, spotted metal
Quint 3'	1936, idem
Fluit 4'	1852
(Lege plaats)	(contract: Woudfluit 2')
Octaaf 2'	grotendeels 1852
(Lege plaats 3 st dc)	(oorspr Cornet dus)

⁶⁶ . Arnhem Rijksarchief. Bloknummer 0337 (KV Almen) inv.nr 1. Een map diversen, o.a. stukken over de reparatie van het orgel in Almen in 1834.

⁶⁷ . Boekzaal 1852 II, p 83 en 243

⁶⁸ . HO 33, p 39 (febr. 1936). Als dit juist is, waren er dus al twee stemmen verdwenen.

⁶⁹ . Eigen onderzoek 1965/66.

Mixtuur	grotendeels 1852
Trompet 8'	1852
Z i j w e r k	C-f''
Holfluit 8'	1936
Baarpijp 8'	1936
Viola 8'	1852, dus van Man. afkomstig
Quintadeen 8'	1936
Roerfluit 4'	1936
Sesquialter	1936
Woudfluit 2'	1936
P e d a a l	C-mechanisch laadje naast orgel
Subbas 16'	1936, naaldhout
Fluitbas 8'	1936

Tremolo, 3 koppels, man. C-f'', ped. C-d'.

Samenstelling vulstemmen:

Mixtuur:

C	2	1 ^{1/3}	1			
c	2 ^{2/3}	2 ³	1 ^{1/3}	1		
c'	4 ³	2 ^{2/3}	2 ³	1 ^{1/3}	1	
c''	5 ^{1/3}	4 ³	2 ^{2/3}	2 ³	1 ^{1/3}	1
c'''	5 ^{1/3}	4	2 ^{2/3}	2	1 ^{1/3}	?

Sesquialter

C	2 ^{2/3}	1 ^{3/5}
---	------------------	------------------

(hoogste koor weggenomen)

Klaviatuur

Front.

aan linker zijkant.

Zijvelden uit later tijd, vermoedelijk 1936 om de latere pedaalpijpen (rechts) en de organist (links) aan het gezicht te onttrekken met pijpen van orgelmetaal zonder kernen. De avond vóór de afbraak heeft schrijver dezes deze zijvelden verwijderd en het snijwerk provisorisch op zijn juiste plaats bevestigd en gefotografeerd. Deze opname gaat hierbij.

Discussiepunt

Of het juist is geweest, dit orgel (vooral op aandrang van de organist en van de OC) in het kader van de modernisering van het kerkinterieur af te danken? Natuurlijk was het overblijfsel maar een schaduw van wat het oude orgel ooit geweest moet zijn.

Angerlo, Hervormde Kerk, voormalige orgels.

1852 Er is uitvoerige correspondentie bewaard gebleven tussen Baron van Heeckeren tot Kell en de orgelmaker L. van den Brink, Amsterdam. Laatstgenoemde biedt een klein orgel aan, een tweeklaviers kabinetorgel met "kerkfront" (er zijn tekeningen met dispositie) en weer een ander orgel, dat zich in Haarlem bevond, mogelijk het hierna genoemde⁷⁰.

Uiteindelijk koopt Van Heeckeren ten behoeve van de kerk een kabinetorgel met kerkfront, dat voordien als hulporgel in een grote kerk dienst had gedaan, aldus omschreven:

B a s		D i s c a n t	
Holpijp 8 vt	Quint 1 ^{1/2} vt	Prestant 8 vt	Quint 3 vt
Prestant 4 vt	Octaaf 1 vt	Holpijp 8 vt	Octaaf 2 vt
Fluit 4 vt	Ventiel	Prestant 4 vt	Octaaf 1 vt
Octaaf 2 vt		Fluit 4 vt	"Ters"

Deel Holpijp en Fluit van hout, rest metaal, Man C-d'', aangehangen "voetpedaal" 1^{1/2} octaaf.

Door veelvuldig voorkomende ziekte van Van den Brink is de levering vertraagd.

1854 De Boekzaal⁷¹ vermeldt de ingebruikneming van een fraai orgel van L. van den Brink en Zn, Amsterdam, in vernieuwd kerkgebouw op "net gebouwd oxaal", gift van Baron van Heeckeren tot Kell en echtgenote, geb. Baronesse Taets van Amerongen van Renswoude. Viervoets werk "van solied materiaal". "Opgaande blaasbalg en sierlijke ornamenten, aangename en krachtvolle toon", ingespeeld door Zillinger, Doesburg. Deze "opgaande" balg zou een vroeg voorbeeld van een magazijnbalg kunnen zijn geweest.

Broekhuizen (A113) geeft een wat afwijkende dispositie, noemt de bijzonderheden van het

⁷⁰ . Archief Ned. Herv. Kerk te Angerlo in beheer bij het stadsarchief te Doesburg. Inv. nr. IV over orgel, organisten en orgeltrappers. Dank aan de organist Chiel Menting, die mij op dit archief opmerkzaam maakte. Alle historische gegevens (op Boekzaalbericht en Broekhuizen-gegevens na) zijn hieraan ontleend.

⁷¹ . Boekzaal 1854 I, p 692.

- Boekzaalbericht en vertelt, dat het orgel oorspronkelijk door H.H. Hess is gemaakt.
- 1883 Contact met Leichel over herstel van dit orgel, hetgeen niet doorging.
- 1890 Baron Van Heeckeren tot Kell schenkt de kerk een harmonium "ter vervanging van het zeer oude kerkorgel, hetwelk niet dan met grote kosten te herstellen is".
- 1898 P. van Oeckelen & Zonen, nieuw orgel 1 klavier, contract:
 Prestant 8 vt (C-D grenen, rest eng. tin) Viola di Gamba 8 vt
 Salicionaal 8 vt (gr. oct. grenen) Fluit 4 vt
 Holpijp 8 vt (idem) Woudfluit 2 vt
 Octaaf 4 vt Fluit Harmonique 4 vt discant,
 aangehangen pedaal, reservoirbalg met schepbalgen, orgelmetaal variërend van $\frac{3}{4}$ tin / $\frac{1}{4}$ lood tot $\frac{1}{2}$ tin / $\frac{1}{2}$ lood.
 Vuren kas.
- 1945 De Duitsers blazen één dag voor beëindiging van de oorlog de toren op. Deze valt op de kerk, waardoor het orgel ten onder ging.

Azewijn Rooms-katholieke Parochiekerk. Voormalige orgel.

- 1791 Evers levert een nieuw orgel aan de hervormde kerk te Zeddam⁷². Broekhuizen (Z29) beschrijft een dispositie en reparatie in 1844⁷³ maar beseft niet, dat dit handelt over het huidige orgel in de hervormde kerk. Het Evers-orgel was inmiddels (met de kerk) in rooms-katholieke handen overgegaan.
- 1844 Evers-orgel verplaatst naar Azewijn volgens Broekhuizen (A110), die nu als bouwer Capteyn noemt. Dat zal Courtain zijn, onder wiens supervisie Evers gewerkt moet hebben. Deze luidt:
Prestant D 8 vt	Quint 3 vt	Mixtuur 3 st
Prestant B 4 vt	Zagnet 11/2 vt	Trompet B/D 8 vt
Bourdon 8 vt	Cimbel 2 st	
Octaaf 2 vt		Tremulant, Ventil
- De combinatie Prextant 8' D, 4' B is onlogisch. Als we ervan uitgaan dat de 4 voet doorlopend is komen we exact tot het genoemde aantal van 624 pijpen, als we van de klavieromvang C-f^{'''} uitgaan. Of dit orgel vóór 1940 hier nog aanwezig was, is nog niet uitgezocht. De kerk is in de oorlog verwoest. De toren is nog oud.

Baak, Rooms-katholieke Parochiekerk Sint-Martinus.

- 1788 Meere maakt een orgel voor de RK kerk De Liefde in Amsterdam⁷⁴.
- 1850 Broekhuizen schrijft, dat het orgel is vermaakt en voltooid door H.D.Lindsen, orgelmaker te Utrecht en overgeplaatst naar Baak. Hij geeft twee maal de dispositie, onder Baak (B96) en onder Amsterdam (A69), beide kennelijk niet geheel juist. Door combinatie van deze opgaven en onderzoek van het orgel komen we tot de volgende reconstructie van de originele dispositie:
M a n u a a l		
Prestant 8 vt	Gemshoorn 4 vt	Flageolet 1 vt
Holpijp 8 vt	Fluit 4 vt	Cornet 4 st
Bourdon 16 vt dc	Quint 3 vt	Mixtuur b/d (grootte onduidelijk)
Quintadeen 8 vt	Octaaf 2 vt	Trompet 8 vt b/d.
Octaaf 4 vt		
- De toevoeging Woudfluit 2' vt in één van Broekhuizens opgaven moet fout zijn.
- 1892 De gebr. Gradussen krijgen opdracht het over te plaatsen naar de grote nieuwe neogotische kerk van bouwmeester Tepe en het met 2 registers uit te breiden (in werkelijkheid zullen 2 registers zijn vervangen).
- 1944 Volgens de commentaren op Broekhuizen verwijderde een amateur-orgelbouwer in 1944 Mixtuur en Cornet. Het lijkt logischer dat Gradussen dat al heeft gedaan en daarvoor Openfluit 8' dc en Gamba plaatste.
- 1960 J.J. Elbertse herstel.
- 1975 Aangehangen pedaal vrij gemaakt.
- Omstreeks deze tijd moet de Trompet zijn vervangen door de combinatie Mixtuur / Cornet.

⁷² . Boekzaal 1791 II, p 471/72.

⁷³ . Z 29.

⁷⁴ . Historische gegevens uit Broekhuizen (A69 en B96), het gedenkboekje *1890 St. Martinus Baak 1990* en eigen commentaar daarop.

Huidige situatie:

M a n u a l	registers ouder dan 1892, waar niet het tegendeel is vermeld.
Prestant 8'	1892
Bourdon 8'	
Bourdon 16' dc	vanaf c'
Quintadeen 8'	C-H gemeenschappelijk met Bourdon. Klinkt als een enge Holpijp
Octaaf 4'	
Gemshoorn 4'	
Roerfluit 4'	
Octaaf 2'	klank neigt naar fluit
Quint $2\frac{2}{3}$ '	Quintfluit, groot deel gedekt
Gamba 8'	1892, klinkt vrij sterk, als een Salicionaal
Openfluit 8' disc	vanaf c', 1892
Flageolet 1'	prestantmensuur
Mixtuur-Cornet 3 st	beide delen ca. 1960

P e d a a l	
Subbas 16'	1975, mahonie pijpen buiten de kas.

Koppeling Ped.Man
Man. C-f^{'''}, Pedaal C-d'.

Samenstelling Mixtuur-Cornet

C	$1\frac{1}{3}$	1	$\frac{2}{3}$
c'	$2\frac{2}{3}$	2	$1\frac{3}{5}$

Opstelling. Op koorgalerij (aan de westzijde: de kerken van Tepe hebben gewoonlijk "de heilige linie") tegen de noordwand daarvan, de zijde van het oorspronkelijke front naar de kerkmuur gericht. De kas is van Gradussen. De oorspronkelijke achterzijde heeft deuren met doek voor de uitspraak.

Laden, C- en Cs -laden. Klassieke indeling met torens en tussenvelden. Deze moeten dus nog van Meere zijn, aangezien in de huidige opstelling een dergelijke indeling geen zin heeft.

Klaviatuur aan wat in de Meeresituatie de linker zijkant geweest is, nu naar de kerkruimte gericht. Het meeste materiaal moet van Graussen zijn uit 1892, registerknoppen met inscripties daarop onder de lessenaar, ronde registerstangen. De pedaaltoetsen zijn schuin aflopend. De Prestant 8vt kan worden bediend met de daartoe bestemde registerknop of met een trede. Dit komt meer voor bij Gradussen-orgels

Pijpwerk. De pijpen uit 1892 hebben expressions, de oude pijpen hebben stemkrullen tot vrij kleine pijpen toe.

In het zijfrontje staan oude frontpijpen met resten tinfolie en bladgoud, stom, met deels ingezakte kernen.

Barchem, Hervormde Kerk, voormalige orgel.

1879 26 jan. F. Leichel, Düsseldorf plaatst orgel⁷⁵.

1971 De Koff (bij wie het orgel in onderhoud was) krijgt opdracht tot het maken van een nieuw 4 voets orgel met 2 klavieren en vrij ped.⁷⁶. Het oude komt in handen van de Heer Groot-Obbink te Vierakker.

1985 Het Leichel-orgel gaat verloren door brand in de schuur van de eigenaar.

Genoteerd in 1970:

M a n u a a l	C - f'''	P e d a a l	C-c
Prestant 8 voet		aangehangen	
Gedekt 16 voet			
Viola di Gamba 8 voet	geheel doorlopend		
Salicionaal 8 voet	gr.oct. afgeleid vna VdG 8'		
Holpijp 8 voet			
Octav 4 voet			
Rohrfleut 4 voet			
Quint 2 2/3 voet			
Octav 2 voet			
Cornet 3 sterk	c' 4 2 2/3 1 3/5		

Front / kas neogotisch. , alle pijpwerk uit de bouwtijd. In de kas op een deur: "H.L. 1878".

Klaviatuur rechts, zware speelaard

Pijpwerk alles uit de bouwtijd.

Barchem, Gereformeerde Kerk, voormalige orgel.

1955 Sanders plaatst hier een 19de eeuws orgel, afkomstig uit de vroegere hervormde kapel te Eefde. Zowel de naam Lohman als de naam Naber zijn ooit met dit orgel in verband gebracht.

19.. verplaatst naar de andere zijde van de kerk.

ca. 1995 vervangen door een nieuw orgel. Het oude kwam in handen van een particulier⁷⁷.

Ik noteerde in 1977:

M a n u a a l	C-f'''
Prestant 4 vt "basc"	op kantsleep
Viola di Gamba 8 vt	C-H van Holpijp
Holpijp 8 vt "basc"	C-H vuren
Holpijp 8 vt Disc	
Prestant 4 vt Disc	
Octaaf 2 vt	roostergaten kleiner gemaakt, dus register niet op oorspr. plaats
Fluit 4 vt (ged)	
Nasard 1 1/3 vt	zeer recent op aanbouwsel
Tremolo	niet origineel, pneumatisch met benzineleidingen

P e d a a l C-d, aangehangen

Kas. Voorzijde verdwenen, niet de frontpijpen.

Lade met voorslagmoeren als bij Knipscheer. Toestand vrij slecht.

Klaviatuur aan zijkant links.

Balg Magazijnbalg onder de lade.

Pijpwerk XIX op Nasard na. Lage kernfase.

⁷⁵ . Jaar en datum: StWV 1879 I, p 349, bouwer: naamplaatje, dat zich aan het orgel bevond.

⁷⁶ HO 67, p 146

⁷⁷ . Historische gegevens: mededelingen van een vroegere organist alhier.

Beek, Rooms-katholieke kerk.

Voormalige orgel in vroegere kerk (St.-Petrus?).

1806 Nolting maakt een nieuw orgel volgens Broekhuizen (B96) die de dispositie geeft. Deze is karakteristiek voor de kleine orgels van die tijd van deze bouwer:

Prestant 4 vt	Quint 3 vt	Cimbel 2 st
Bourdon 8 vt	Octaaf 2 vt	Cornet 3 st
Fluit douce 4 vt	Mixtuur 3 st	Kromhoorn b/d 8 vt.

Huidige orgel in huidige kerk (St.-Martinus).

1898 Volgens indicatie bij de klaviatuur (zie beneden) in dat jaar geplaatst. Alles wijst erop, dat we met een werkstuk van de Gebr. Gradussen van doen hebben⁷⁸.

1899 door Elbertse verplaatst van koorgalerij naar noordertranscept. Daarbij moest de klaviatuur naar de andere zijde worden gebracht.

Dispositie:

Prestant 8 vt

Viola di Gamba 8 vt geheel zelfstandig

Openfluit 8 vt klinkt als een fluitachtige Prestant, C-H gecombineerd met Bourdon

Bourdon 8 vt

Prestant 4 vt

Salicet 4 vt zeer strijkend en tamelijk sterk, geheel zelfstandig

Fluit 4 vt vanaf c' cilindrisch open

Cornet 3 st

Ventiel werkt niet

C-f", aangehangen pedaal C-f.

Samenstelling Cornet

C	2
cs'	2 ² / ₃ 2 1 ³ / ₅

Het deel C-c' is veranderd, waarschijnlijk in 1899, was voorheen vermoedelijk 2²/₃.

Kas zoals vaak bij Gradussen zonder echt front. Alleen enkele loze frontpijpen boven de plaats waar zich oorspronkelijk de klaviatuur bevond.

Klaviatuur thans aan linkerzijde, oorspronkelijk rechts. Trede voor extra mogelijkheid tot bediening van de Prestant 8', pedaaltoetsen ietwat schuin opgesteld.

Registerknoppen met ronde houten registerstangen onder de lessenaar. Inscripties in gotische letters. Koperen bord boven klaviatuur "Geschenk / der Parochianen van Beek / bij gelegenheid van het / vijf en twintig jarig priesterfeest / van hunnen Pastoor C. Verheul / Beek 15 Augustus 1898".

Lade chromatisch.

Pijpwerk Origineel op deel Cornet na. Enkele grote pijpen zijn van zink. De frontpijpen zijn stom, hebben bijna alle ingezakte kernen en zijn ouder dan de rest van het orgel. De prestanten klinken zeer strijkend, met name de 8 voet.

Beltrum, Rooms-katholieke Parochiekerk O.L. Vrouwe ten

Hemelopneming, voormalige orgels.

1905 Plaatsing orgel door Gebr. Gradussen: P 8, B 16, Sal 8, Vlcl 8, B 8, P 4, F 4, O 2, Q 3, T 8 (voorbereid), aangehangen pedaal, combinatieknoppen met oplosser, vrijstaande speeltafel⁷⁹. Dit lezende zou men kunnen concluderen, dat de Gradussens in deze tijd op het pneumatische systeem zijn overgegaan.

19.. Enkele tientallen jaren later is het vervangen (verbouwd?, uitgebreid?). Het zo ontstane pneumatische

⁷⁸ . Commentaar Broekhuizen B58: 1897 aan aartsbisschop toestemming gevraagd tot vervanging van het oude orgel door Gradussen.

⁷⁹ . HO 3, p 2 (okt. 1905)

orgel heeft ook niet lang bestaan.

Bontebrug, Gereformeerde Kerk.

- 1894 (verm. in dat jaar) orgel gebouwd door Peter Conacher & Co te Huddersfield voor de Zion Methodist Church in Old Hill (West Midlands) als opus 1089.
- 1983 17 mei. Plaatsing in Bontebrug (ter vervanging van een fabrieksorgel aldaar) aanvankelijk door D.P. Verhulst uit Telford (Engeland), later door M.C. Tiggelman, Zaltbommel onder advies van Hans Kriek die zich terugtrok, toen er buiten hem om beslissingen werden genomen, o.m. het plaatsen van de Octaafbas 8' in het pedaal, afkomstig van het uit de jaren '30 stammende gesloopte Van Leeuwen-orgel uit de remonstrantse kerk aan de Diepenbrockstraat te Amsterdam. Dit register kwam op de plaats van de oorspronkelijke Open Diapason 16' , waarvoor hier geen plaats was. Kriek had een Trombone 16' voorgesteld⁸⁰.

Dispositie:

Great Organ

- No 1 Open Diapason 8 Volledig vanaf C
- No 2 Open Diapason 8 Idem, iets enger dan no 1
- Dulciana 8 strijker, C-H van Stopped D.
- Stopped Diapason 8 geheel van hout
- Harmonic flute 4 C-fs enge openfluit, vanaf g overblazend
- Principal 4
- Fifteenth 2
- Trumpet 8 bekens spotted metal, bijna alle met horizontaal bovengedeelte, gs''' en a''' labiaal.
- Mixture 3 ranks (achter de Trompet dus!)

Swell Organ

- Double Diapason 16 Gedekt, hout
- Violin Diapason 8
- Rohrflöte 8 vanaf c' Roerfluit, rest gedekt hout
- Salicional 8 C-H van Rf
- Voix Celeste 8 vanaf c
- Gemshorn 4 cilindrisch, prestantdiameters, zeer eng gelabieerd
- Mixture 3 ranks zacht
- Cornopeak 8 sterk tongwerk, trompetbekers, bekens van spotted metal
- Oboe 8 wat zachter, bekens idem

Pedal Organ

- Bourdon 16 houten pijpwerk (werkte niet bij mijn bezoek)
- "Open Diapason 16" in werkelijkheid Octaaf 8, deel van zink, deel met geperste labia

Couplers

- Great to Pedal
- Swell to Pedal
- Swell tot Great
- 6 combinatietreden:
- Man. C-a''', Ped. C-f'.

Samenstelling vulstemmen:

Mixture (Great)				Mixture (Swell)			
C	1 ³ / ₅	1 ¹ / ₃	1	C	2	1 ¹ / ₃	1
c'	2 ² / ₃	2	1 ³ / ₅	cs'	4	2 ² / ₃	2

- Kas en opstelling.** Van een kas is nauwelijks sprake. Deze bestaat uit een voorzijde en twee zijkanten die aansluiten aan de nis buiten de kerkruimte, waarin het orgel is opgesteld, zonder dak. Het

Laden.	zwelwerk staat achter het hoofdwerk. Daarachter in de onderkas de twee pedaalstemmen.
Klaviatuur	Beide in twee delen, diatonisch, van buiten naar binnen aflopend.
Tractuur.	voor in de kas ingebouwd, afsluitbaar met schuifdeuren met glas.
Pijpwerk.	Manualen mechanisch, pedaal pneumatisch.
	Open pijpen met expressions, kleinere met stemschuiven, veel ronde opsmeden.

Borculo, Hervormde Kerk, voormalige orgels.

1774	Orgel aanwezig ⁸¹
1790	28 mei. Blikseminslag, schade aan kerk, toren en orgel.
1791	3 juli. J. Tits, Venray, nieuw orgel ⁸² , volgens Heuvel ⁸³ was het nieuwe orgel samengesteld uit twee oude, afkomstig van Boxmeer en Emmerik.
1827	J. Armbrost maakt een nieuw orgel met materiaal van het bestaande en van een ander elders aangekocht orgel ⁸⁴ . Dispositie bij Broekhuizen (B37), 2 dec. ingespeeld door J.C. Stocker te Neede.
1925	10 aug. Kerk door stormramp grotendeels verwoest. Te oordelen naar een foto ⁸⁵ heeft het orgel de ramp redelijk doorstaan. Dit zou slechts schijn zijn geweest ⁸⁶ . Het instrument is in 1928 vervangen ⁸⁷ .

Bredevoort, Hervormde Kerk. Zie hoofdstuk Drie Naber-orgels.

Bredevoort, Rooms-katholieke Sint-Georgiuskerk.

Voormalige orgel.

?	Broekhuizen (B55) vertelt, dat hier een zeer oud kabinetorgel met 6 stemmen was. Hij geeft geen dispositie. Volgens Van der Aa echter was er midden 19de eeuw geen orgel ⁸⁸
1866	Ds. Hauer ⁸⁹ deelt mee, dat in dat jaar pastoor Te Welscher een orgel kocht voor de uit 1798 stammende kerk.
1876	Nieuwe kerk (architect Tepe). Of het eerder genoemde orgel daar nog een poosje dienst heeft gedaan, vermeldt de historie niet.

Huidige orgel.

1890	Maarschalkerweerd, nieuw orgel, vermoedelijk mechanische tractuur ⁹⁰ .
1947	Koch, ombouw tot tweeklaviers pneumatisch orgel met 7 stemmen, kas verwijderd.
1989	Na jaren onbespeelbaar te zijn geweest volgde de restauratie door een parochiaan, Anton Veldkamp met hulp van Hans Kriek. Kriek schrijft hierover: "Het oorspronkelijk tweeklaviers instrument werd als éénklaviers orgel met mechanische toetstractuur herbouwd. Hiertoe werden gebruikte onderdelen aangekocht. Het oorspronkelijke pijpwerk en de dito windvoorziening werden herplaatst. Door samenvoegen van twee frontjes van het voormalige Winkels-orgel in de R.K. St.-Helenakerk te Aalten werd een in stijl passend omhulsel voor het instrument vervaardigd. Het feit, dat het werk moest worden uitgevoerd door iemand die voorheen niets van orgelbouw afwist, noodzaakte tot een aantal compromissen, die het project haalbaar moesten maken." Ingebruikneming 19/2'89.

⁸¹ . Hess p 86

⁸² . Boekzaal 1791 II, p 85/86

⁸³ . Heuvel, H.W., de Oude Hervormde Kerk van Borculo. Uitgave KV Borculo 1925, p 12.

⁸⁴ . Boekzaal 1828 I, p 76. Waar dat andere orgel vandaan kwam, kon ik helaas niet vinden in het ongeordende KV-archief (thans in het streekarchief Doetinchem).

⁸⁵ . Broekhuizen: Commentaar p 1022. Zie ook de foto op p 1021.

⁸⁶ . Heuvel p 23/24: "... boven de blauwe hemel, op een klein stukje van het koor na, dat zich beschermend uitbreidt over het orgel, schijnbaar ongedeerd".

⁸⁷ . HO 25, p 44 (mrt.'28)

⁸⁸ . Van der Aa I, p 17.

⁸⁹ . Hauer, p 78.

⁹⁰ . Het orgel komt voor op beide werklijsten M. Gegevens ontleend aan mededelingen Hans Kriek. Het jaar 1890 ook in Broekhuizen-commentaar B55.

Dispositie

M a n u a l	C-f''
Gamba 8 vt	compleet af C
Prestant 8 vt	9 grootste hout, open. Op de lade enige vroegere frontpijpen met opgeworpen labia
Octaaf 4 vt	
Fluit 4 vt	Roerfluit, 12 p. open cilindrisch
Octaaf 2 vt	
Holpijp 8 vt	vanaf C metaal
P e d a a l	C-d'. vast aangehangen, daarbij:
Subbas 16 vt	

Tremulant, 2 vaste combinaties.

Lade.	XIX, afkomstig van een handelaar. Eén lade, diatonisch, naar buiten aflopend.
Klaviatuur.	Vrijstaande speeltafel, bestaande uit onderdelen van diverse gesloopte orgels. Pedaalklavier oorspronkelijk (ter plaatse teruggevonden)
Mechaniek	van lichtmetaal. Pedaal: elektrische tractuur.
Pijpwerk.	Maarschalkerweerd, expressions.
Frontpijpen	van Winkels, alle buiten gebruik.

Breedenbroek, Rooms-katholieke Parochiekerk Sint-Petrus en Paulus.

1878	Gebr. Gradussen ⁹¹ .
-	Dit orgel is onlangs, hoewel het in principe in originele staat bewaard was gebleven wegens de slechte toestand, waarin het verkeerde buiten gebruik gesteld. Omdat men op de koorgalerij behoefte had aan meer ruimte, heeft men het pedaalklavier en de orgelbank weggenomen.

Dispositie. Het pijpwerk van beide manualen staat op gecombineerde C- ene Cs-laden, dat van Man II direct achter het front. De volgorde is a.v.:

M a n II. C-f''	
Salicionaal 8 vt	C-H als Quintadeen uitgevoerd
Bourdon 8 vt	C-H hout
Fluit 4 vt	smal gelabieerd, ronde opsmeden, mensuur beweegt zich om die van een Octaaf 4 vt, fs''-f'' open conisch
Melophon 4 vt	idem, enger, breder gelabieerd, normaal opgesmeden
M a n I. C-f''	
Prestant 8 vt	deel (C-a) in front
Bourdon 16 vt	C-h hout
Holpijp 8 vt	C-H hout
Octaaf 4 vt	deel in front
Fluit 4 vt	gedekt, vanaf fs'' open conisch
Octaaf 2 vt	
Mixtuur	
Trompet 8 vt	metalen stevels, vrij open kelen, dikke tongen, geheel onbeleerd, in slechte staat, aantal stemkrukken op dilettantistische wijze vernieuwd..
P e d a a l	C-c', aangehangen

Koppeling, Ventil (buiten gebruik),

⁹¹ . Jaar en bouwer ontleend aan Winands, toeschrijving Gradussen ook door Hans v.d.Harst (mondelinge mededeling).

Samenstelling Mixtuur

C 2 1 1/3
c' 4 2 2/3 2

Pijpwerk.

Open pijpen hebben diepe expressions, behalve kleine pijpjes van Octaaf 2 vt en Mixtuur. Ook zijn er rond bijgesneden bovenlabia in alle fluitregisters, vrij diepe kernsteken..

Kas
neogotisch, eiken, geen achterwand (omdat het orgel tegen de wand staat), dak naaldbout.
Klaviatuur
aan zijkant rechts, pedaalklavier thans weggenomen.

Indeling laden.
Hoewel beide werken op gemeenschappelijke laden staan zijn hun indelingen verschillend, echter bij beide niet in relatie met de frontopbouw.:

Man I

Man II

Conclusie.

In dit orgel is niet zoveel meer van het klankideaal van de orgels uit de grote bloeitijd terug te vinden. Toch is het o.i. interessant en van betere kwaliteit dan sommige orgels waarvan de restauratie onlangs is gesubsidieerd. Dit orgel, één van de oudste van Gradussen, verdient het, dat het spoedig weer in ere wordt hersteld. Voor een **afbeelding** zij verwezen naar Orgels Gendringen.

Bronkhorst, Hervormde Kapel.

Een vermoeden, destijds door dr. M.A. Vente geuit en door Fock⁹² overgenomen, dat dit kabinetorgel van Hinsz of Freytag zou zijn, lijkt inmiddels bevestigd. Dorgelo⁹³ geeft de historie, welke, tenzij anders blijkt, is ontleend aan een brochure uit 1880:

- 1739? Orgel door Hinsz vervaardigd. Voor wie het was bestemd, is niet bekend. Broekhuysen (S30) noemt ook Hinsz, die het gemaakt zou hebben "omstreeks 1759".
- 1792 10 apr. Ingebruikneming in de Lutherse kerk te Sappemeer na aankoop van een particulier in Neuenhaus en overplaatsing door Freytag.
- 1813 Quint 3' veranderd in Nasard 3' bas.
- 1858 H.E. Freytag vervangt Mixtuur door Fluit dolce 2' bas en Viola di G. 8' dc
- 1867 Reparatie door Van Oeckelen.
- 1880 Nieuw Van Oeckelen-orgel in Sappemeer, verkoop van het kabinetorgel⁹⁴.
- 1964 Aangekocht van een particulier uit Zelhem, plaatsing in Bronkhorst en restauratie door Blank. Nasard bas weer in Quint veranderd, Fluit 2' / VdG 8' werd weer Mixtuur. Op die manier is de oorspronkelijke dispositie, die toen nog niet bekend was (!), weer hersteld. Broekhuysen schrijft (terecht) Sesquialter i.p.v. Mixtuur en geeft Quint 1 1/3' i.p.v. Nasard 3' of Quint 3' ⁹⁵. Bij de Prestant 8' laat hij de toevoeging discant weg.

Dispositie (volgens volgorde slepen, welke niet overeenkomt met die van de registerknoppen):

B a s	C-h	D i s c a n t	c'-c'''
Prestant 4 vt		Prestant 4 vt	
Mixtuur	1960	Mixtuur	1960
Fluit 4 vt		Fluit 4 vt	
Octaaf 2 vt		Octaaf 2 vt	
Quint 3 vt	1960	Holpijp 8 vt	
Holpijp 8 vt		Prestant 8 vt	

Tremulant en een loze knop (voor symmetrie?)

De Mixtuur is in werkelijkheid een repeterende Sesquialter.

⁹² . Fock, G. *Arp Schnitger und seine Schule* (Kassel 1974), p 257

⁹³ . p 50-51.

⁹⁴ . Gierveld (Broekhuysen commentaar S30) verwijst ook nog naar Mixtuur nr. 70, p 556-58 . Dit slaat echter op het Van Oeckelen-orgel in de Doopsgezinde (niet Lutherse) Kerk te S.

⁹⁵ . In de uitgave van Broekhuysen is geen toevoeging "D" (discant) achter Prestant 8 vt vermeld. Gierveld citeert Broekhuysen ook in Huisorgel p 173, nu wel met toevoeging "D"

Didam, voormalige Hervormde Kerk, voormalige orgels.

1834 Orgel aangekocht, verbeterd door Nolting, op 14 sept. ingespeeld door Swaneveld, Doetinchem⁹⁶.
Dispositie bij Broekhuizen (D42):

Prestant 8 vt	Quint 3 vt	Mixtuur 3 st	Tremulant
Bourdon 8 vt	Octaaf 4 vt	Vox humana 8 vt	Ventil
Holpijp 4 vt	Octaaf 2 vt	Hoboe 8 vt	
Quint Prestant 4 vt [!]			

1858 Haffmans "firma Noltink en zoon" vervangt, wat genoemd wordt een onbruikbaar kabinetorgel, door een nieuw instrument van 9 stemmen⁹⁷.

In de commentaren op Broekhuizen staat een dispositie van dit orgel, afkomstig van dr. M.A. Vente:

Prestant 8 vt	Fluit 4 vt	Mixtuur 2' 2 st
Baarpijp 8 vt	Quint 2 2/3 vt	Trompet 8 vt b/d
Holpijp 8 vt	Octaaf 2 vt	
Prestant 4 vt	Gemshoorn 2 vt	Man C-f", Ped. C-g.

Bij Prestant 8' toevoeging: rond hout, Baarpijp doorgeschrapt. Toevoeging 1858 Knipscheer (?).

In een brief van dr. M.A. Vente in het Legêne-archief staat de dispositie van hetzelfde orgel, dat van Knipscheer zou zijn. Nu staat er bij de Baarpijp de toevoeging "of Gemshoorn".

Als dit allemaal waar is, zouden zowel het aantal registers als de identiteit van de bouwer in het Boekzaalbericht uit 1858 onjuist zijn weergegeven. M.i. is dat onwaarschijnlijk⁹⁸.

1954 De kerk gaat over in R.K. handen. Het orgel, dat op de vooroorlogse monumentenlijst voorkwam⁹⁹, verdwijnt spoorloos.

Afbeelding: Broekhuizen-commentaar p. 1025 en Mixtuur. 27 p 679.

Didam, Rooms-katholieke Sint-Martinuskerk. (niet te verwarren met de in 1954 van de hervormden overgenomen kerk: dat is de Maria-kerk)

Voormalige orgel(s).

Broekhuizen (D42) heeft het over een Loret-orgel uit 1840 zonder nadere gegevens. In 1964 kwam hier een fabrieksortel. Ca. 1972 werd de kerk (van het waterstaatstype) gesloopt. Het fabrieksortel ging naar een nieuwe kerk van dezelfde naam en bleef daar tot 1993.

Huidige orgel.

1894 gebouwd door Nicholson & Co in Worcester (volgens indicatie bij de klaviatuur), onbekend voor welke kerk. Laatste locatie, voordat het naar Nederland kwam: Wellington (Wales), Christ Church (Anglicaans).

1993 geplaatst in Didam door Hans Kriek, Didam en H. Meijer, Druten ter vervanging van bovengenoemd fabrieksortel. Het is door de KKOR gekeurd.

⁹⁶ . Boekzaal 1834 II, p 506/07

⁹⁷ . Boekzaal 1858 I, p 189, afschrift van het Boekzaalbericht in Mixtuur 27 p 679.

⁹⁸ . De Boekzaalberichten waren altijd aan authentieke gegevens uit de plaats zelf ontleend. Technische gegevens van orgels zijn vaak slordig of onlogisch (door niet-deskundigen) opgesteld, maar dat de naam van een bouwer onjuist zou zijn, lijkt erg onwaarschijnlijk. In LNO p 53, noemde ik ook Knipscheer als bouwer op gezag van Mevr. M.G.C. Rooker-Knipscheer te Bussum.

⁹⁹ . Bouman Mr. A., *Orgels in Nederland*, alleen 1ste druk (Amersfoort 1943).

Dispositie

Great Organ (I)

Open Diapason 8 ft 17 p. in front, zink

Clarabella 8 ft af c open

Principal 4 ft

Twelfth $2\frac{2}{3}$ ft

Fifteenth 2 ft

Mixture 3 r uit een ander Nicholson-orgel, zelfde factuur

Swell organ (II)

Flute 4 ft

Salicional 8 ft C-H van L.Ged.

Lieblich gedact 8 ft

Open Flute 2 ft

Pedal

Bourdon 16 vt geheel van hout

(Principal 8 vt) nog niet geplaatst

(Fifteenth 4 vt) nog niet geplaatst

Tremulant

3 normale koppels

2 combinatietreden (geen trede voor uitschakelen)

Zweltrede

Man. C-g^{'''}, Ped. C-f.

Samenstelling Mixtuur:

C	2	$1\frac{1}{3}$	1
c'	$2\frac{2}{3}$	2	$1\frac{1}{3}$
c''	4	$2\frac{2}{3}$	2
c'''	$5\frac{1}{3}$	4	$2\frac{2}{3}$

Laden. Great. C- en Ciskant voor grote pijpen, verder chromatisch, Swell. diatonisch, kleinste in het midden.

Opstelling. II achter I, daarachter pedaal. Frontpijpen ook aan de zijanten, oorspronkelijk maar aan één zijde, omdat het orgel in een hoek stond. Dit gedeelte is nu in twee delen gedeeld, zodat de beide zijanten nu voor de helft uit loze pijpen bestaan. Zwellkast met horizontale lamellen.

Pedaalregisters. Indien alles zal zijn geplaatst, werken deze als mechanische unit.

Klaviatuur. Nieuw, toetsbeleg en registerplaatjes op de registerknoppen van Mammouth-ivoor uit Siberië, gekocht bij Laukhuff¹⁰⁰.

Dinxperlo, Hervormde Kerk. Zie het hoofdstuk drie Naber-orgels.

Dinxperlo, Voormalige Rooms-katholieke Kerk.

Aan de aantekening uit 1680 over "De groete Capelle" in het Vente-archief gaan wij voorbij: de vroegere R.K. kapel was gelegen in Münsterland (Süderwick, de zuiderwijk van Dinxperlo) en dus niet in Oost-Gelderland gelegen.

Doesburg, Evangelisch-Lutherse Kerk (Gasthuiskerk, sinds 1735 bij de lutheranen in gebruik, thans ook bij gereformeerden en remonstranten).

Voormalige orgel.

1839 / 40 Notulen kerkelijke vergaderingen¹⁰¹ :

1/10 1839. Plannen tot "daarstelling" van een orgel.

26/10 1840. Het orgel, dat vroeger in de hervormde gemeente in gebruik is geweest, is door Broeder Mannsdorff voor f 110.- aangekocht. Het is echter onvolledig en defect en niet dan met grote onkosten in orde te brengen. Men gaat niet verder op de zaak in.

¹⁰⁰ . Gegevens over dit orgel, voor zover niet aan het instrument zelf te zien: afkomstig van Hans Kriek.

¹⁰¹ . Archief Evangelisch-Lutherse gemeente Doesburg in beheer bij stadsarchief Doesburg, inv nr. 1, p 302, 316/317.

Ook in het archief van de hervormde gemeente staat iets over verkoop van hun voormalige orgel. Zie aldaar.

Huidige orgel

- 1844 21 nov. Bestek C.F.A.Naber betreffende levering van een nieuw orgel¹⁰². Hierin de dispositie, gelijkkluidend aan de huidige (zonder de thans aanwezige spelfouten). De Fluit travers zou beginnen bij g.
Samenstelling metaal: 1/3 zuiver engels bloktin, 2/3 zoetlood. Dat gold ook voor de Prestant 8', die met tinfoelie zou worden belegd. Er staat, dat het pedaal tot f loopt en 13 [sic] toetsen heeft. Twee grenen balgen, koperen fundamenteel in plaats van de gebruikelijke pulpeten, verder de gebruikelijke bepalingen.
- 1845 21 dec. Ingebruikneming van het orgel. In het Boekzaalbericht¹⁰³ hierover wordt gesproken over "Nauwkeurige behandeling, eenvoudige luister, aangename en krachtige intonatie". Er was financiële steun van enkele grote gemeenten in den lande. Het orgel is ingespeeld en gekeurd door Zellinger, organist van de hervormde gemeente.
- 1910 Uit een brief van de plaatselijke organist blijkt dat de dispositie nog de oorspronkelijke is. De Dulciaan vindt hij "van weinig nut in een kleine kerk". In plaats daarvan wil hij een strijker.
- 1912 Maarschalkerweerd maakt het orgel schoon, brengt nieuwe foelie aan op de frontpijpen en vervangt Cornet en Dulciaan door Viola di G. disc. en Trompet¹⁰⁴.
- 1971 Restauratie en herstel oorspronkelijke dispositie door Blank onder advies van Klaas Bolt¹⁰⁵.

Dispositie:

M a n u a l	C-f"
Prestant 8 Voet	C-E gedekt
Holpijp 8 Voet	volgens contract 1 octaaf wagenschot
"Fluit raver" 8 Voet	C-e gecombineerd met Holpijp, vanaf f prestantmensuur. Volgens contract vanaf g.
Octaaf 4 Voet	
Fluit d'amour 4 Voet	gedekt, vanaf fs" open conisch
Quintfluit 3 Voet	gedekt, vanaf c" conisch open
Woudfluit 2 Voet	cilindrisch open
"Cornet" 3 sterk	1971, lage samenstelling, gereconstrueerd naar roostergaten
Dulziaan 8 Voet Bas / Disct.	1971, houten stevels, kopie Dulciaan van het orgel, dat zich vroeger in Geldermalsen bevond.

P e d a a l C-f, aangehangen

Windlossing

Samenstelling Cornet:	c' 4 3 ¹ / ₅ 2 ² / ₃
Windvoorziening	Twee originele spaanbalgen.
Lade.	Diatonisch naar buiten aflopend.
Klaviatuur	aan zijkant links. Inscriptie "C.F.A. Naber fecit Deventer".

Kabinetorgel in eigendom van de Remonstrantse Broederschap.

ca.1740-60 Een onbekende orgelmaker maakt dit kabinetorgel, dat volgens Bolt overeenkomst vertoont met werk van Chr. en Pieter Müller.

- 1969 Aankoop van een particulier in Ten Boer. Het orgel bevond zich toen in een kast waarin het jaartal 1899 voorkwam en die er uit zag als een oude linnenkast. Er was een oude windlade C-c". Het pijpwerk was gaaf bewaard en origineel, Er was een harmoniumklavier E-f" (E-H en cs"-f" niet

¹⁰² . Archief Evangelisch-Lutherse gemeente Doesburg in Stadsarchief Doesburg. Inv. nr. 56, hierin ook de gegevens uit 1910-1912. Ook alles in de notulenboeken, inv. nr. 2 en 4.

¹⁰³ . Boekzaal 1846 I, p 108.

¹⁰⁴ De reparatie uit 1912 is ook genoemd in HO 9, p 65 (juni 1912), "Herstel dat dringend nodig was", zonder vermelding dat Maarschalkerweerd het werk verrichtte. Wel wordt de naam Naber genoemd.

¹⁰⁵ . HO 68, p 95. Hierin samenstelling Cornet onjuist. In het Bolt-archief is geen eindrapport.

aangesloten), af te sluiten met een klep als bij een harmonium. Ook de indeling was kennelijk geïnspireerd op het harmonium: registerknoppen waren boven het klavier gerangschikt met Forteknoppen en octaafkoppels voor bas en discant. Het dak kon worden geopend met de Forteknoppen of een soort zwelinrichting. Bij mijn bezoek in '77 werkte dit laatste niet. Een verschil met het harmonium: de discant begon (en begint nog) bij c'.

Het orgel werd geplaatst in het Fraterhuis in Doesburg, welke als kerk bij de remonstranten in gebruik was.

- 1981 Restauratie voltooid door Blank met Klaas Bolt als adviseur. Er werd een nieuwe passende kas in rococostijl gemaakt naar een authentiek voorbeeld, terwijl alles weer werd ingericht, op de manier die gebruikelijk is bij 18de eeuwse kabinetorgels. Twee registers die kennelijk waren afgesneden werden in oude staat hersteld.
- 2000 De remonstranten gaan gebruik maken van de Gasthuiskerk (Lutherse Kerk), het orgel vindt dan zijn plaats in het koor van deze kerk.

Dispositie:

M a n u a l

- Octaaf 2 v (doorlopend) 12 pijpen in het front (de zijvelden, de middenvelden zijn stom, bijna alle zonder kern)
- Viola di Gamba 8 v (dc) was afgesneden tot 4'. Hersteld op grond van inscriptie Fiooldigamba.
- Gemshoorn 2 v (doorlopend)
- Fluit 4 v (bas) eiken
- Roerfluit 4 v (disc) 8 pijpen met beweegbare hoeden, de 17 kleinste zijn flespijpen
- Holpijp 8 v (bas/dc) geheel van hout (bas eiken, dc perenhout)
- Prestant 8 v (dc) metaal
- Prestant 4 v (dc) was verschoven tot Quint 3'. Dit is weer hersteld. Pijpwerk iets nieuwer.
- Tremulant

Bas C-h, discant c'-c'''.

- Kas** nieuw, hierin snijwerk, dat destijds was overgebracht naar de harmoniumkast.
- Windvoorziening.** Magazijnbalgje met schepbalgen en (thans) elektrische windmachine.
- Lade** origineel. Grotendeels chromatisch ingedeeld.
- Pijpwerk** op slechts enkele pijpen na origineel.
- Klavier** nieuw, uitschuifbaar.

Doesburg, voormalige Gereformeerde Kerk.

- 1912 W.G.Verhoek, orgelmaker te Utrecht levert een tweedehands orgel met de volgende stemmen, in de volgende volgorde genoteerd:
Bourdon 16 vt, Holfluit 8 vt, Octaaf 4 vt, Fluit 4 vt, Octaaf 2 vt, Prestant 8 vt, Viola di Gamba 8 vt (1 octaaf van Holfluit), alle – op VdG na – bestaande uit 54 pijpen.
- 1922 De Vereenigde Orgelfabriek Aalten verricht een pneumatische ombouw¹⁰⁶.
- Het orgel is niet meer aanwezig: de Gereformeerden hebben geen eigen kerkgebouw meer.

Doesburg, Hervormde Grote of Martinikerk voormalige orgels.

- 1493 Eerste vermelding organist¹⁰⁷.
- 1548 Kerkbrand. Lot orgel(s) onduidelijk¹⁰⁸.
- 1558 Nieuw orgel Hans Graurock¹⁰⁹.

¹⁰⁶ . Beide gegevens uit archief Gereformeerde Kerk Doesburg, in beheer bij het stadsarchief te Doesburg, inv.nr. 59a.

¹⁰⁷ . *Grote of Martinikerk Doesburg* (Doesburg 1998). Hierin artikel van N.A. Meijer, die mij fotokopieën van stukken uit het stadsarchief gaf, die ik daardoor snel kon raadplegen.

¹⁰⁸ . Van der Aa III, p 275/76: "orgel verteerd", Meijer: mogelijk orgel ernstig beschadigd of verloren gegaan.

¹⁰⁹ . Vente, Brabanter Orgel p 42.

- 1605 Idem Jan Morleth II¹¹⁰.
 1698 4 febr. Contract met Conradus Ruprecht voor een uitgebreide reparatie¹¹¹: vooral het winddicht maken van de lade en balgen. Van een wijziging van de dispositie is geen sprake. Wel wordt deze in het stuk genoemd:

B o v e n s t e W e r c k

Prestandt van 8 voet
 Octave van 4 voet
 Supper octave van 1 voet
 muxstuer van 2 voet

O n d e r s t e W e r c k

Holt piep van 8 voet
 quijnte d' van 2 voet
 gemshooren van 3 voet
 block flut 11/2 voet
 Siembel van 1 voet
 Sijxqualter van 11/2 voet
 Trompedt van 8 voet
 Cornedt van 4 voet.

Kort daarna werd een contract afgesloten betreffende jaarlijks onderhoud door Ruprecht.

- 1711 Aanbesteding jaarlijks onderhoud, te verrichten door Jan Joost Jalinck. (Joost Derk Jalinck?)
 1737 Broekhuysen denkt dat het orgel in dat jaar is gebouwd na gedeeltelijke instorting van de kerk¹¹². Dat dit niet waar kan zijn blijkt duidelijk uit de dispositie bij Hess uit 1774 (door Broekhuysen overgeschreven), welke, hoewel afwijkend van die in het stuk van Ruprecht, duidelijk op hetzelfde orgel slaat:

O n d e r C l a v i e r

Quintadena 16 v Cimbel 2 st
 Holpyp 8 v Sexquialtra 5 st
 Gemshoorn 4 v Siflet 1 v
 Blokfluit 1 1/2 v Trompet 8 v. D

B o v e n C l a v i e r

Præstant 8 v
 Octaav 4 v
 Sup.Oct. 1 v
 Mixtuur 4 st.

- 1810 Voorstel werkzaamheden aan de gerfkamer en daarmee samenhangend aan de kamer van de orgeltreder¹¹³. Het oude orgel bevond zich aan de zuidwand in de nabijheid van het koor.
 Nolting doet in dat jaar een voorstel voor een nieuw orgel met 17 stemmen, 2 manualen, aangehangen pedaal. Handhaving oude kas, groter te maken en naar andere plaats in het gebouw over te brengen.

- 1822 H.B. Lohman stelt een dispositie voor van 32 stemmen, man, rugwerk, pedaal, zeker niet te veel voor deze grote ruimte! Omdat Lohman in een begeleidend schrijven enige wetenswaardige opmerkingen schrijft, geven we zijn dispositievoorstel (verkort) met bijlagen:

Man. P 8, B 16, Fltr 8 dc, Qd 8, Bp 8, Splf 4, O 4, Q 3, O 2, Co 3 st, Mxt 5 st, T 8, Vh 8

Rugw. P 8, VdG 8, Rf 8, Fldoes 4, O 4, Splf 2, Flg 1, N 3, Sxq, Dlc 8

Ped P 16, Sb 16, O 8, Hp 8, O 4, Wf 2, Bz 16, T 8, Co 2

frontpijpen eng. tin, metalen binnenpijpen 1/3 tin. 2/3 lood. 2 tremulanten, die "eene langzaam en de andere schielijk het geluid in beweging brengt." drie afsluitingen C-f" C-d", Nieuwe laden, nieuwe kassen, vier balgen.

Bijlage. "zoo de kasten niet van wagenschot maar van greinenhout worden gemaakt en in alles niet zo briljant dan is het aanzienlijk minder".

Tweede bijlage "Aanmerking tot het bestek", ondertekend N:A: Lohman en Zonen. Verkorte weergave:

1. "Een Voxhumana voldoet nooit in een Rugpositief dewijl hij dan te nabij is", een Dulciaan doet het uitstekend op deze plaats.
2. Geen Fagot 16 vt in het Manuaal. Die is "te stomp tegen de Prestant".
3. Fluit traver beter op het manuaal, "dewijl de Viooldigamba in het rugpositief is", het zijn zachte met elkaar overeenstemmende stemmen. De Roerfluit met de Nasard "maakt de Quintadena Toon, en dus afzonderlijk meer verandering". Hij zal dus bedoelen, dat op beide werken zo een quintadeenachtige klank en een zacht strijkende klank is te realiseren.
4. Geen Roerquint 6 vt op het pedaal, "dewijl de Roerquint geen aangenaam Harmonie teweeg brengt en de Holpijp in een Pedaal een Ronde Grond en mollig geluid aanbrengt". Over de Cornet 2 vt tongwerk (pedaal): "welke tot verandering eene aangename Snijding tusschen de zware stemmen brengt". In 1827 komt Lohman weer met een ander voorstel. Zie aldaar.

- 1822 In een advertentie wordt het oude orgel van Elburg te koop aangeboden. Algemeen wordt aangenomen, dat materiaal hieruit uiteindelijk in Doesburg terecht is gekomen, maar de bewaard gebleven uitvoerige correspondentie hieromtrent geeft hierover geen definitief uitsluitsel. Volgens concept van genoemde advertentie bevatte het orgel 2 handklavieren van 4 octaven met kort octaaf, aangehangen pedaal van 2

¹¹⁰ . Vente, Bouwstoffen, p 121: in dat jaar aanbesteed.

¹¹¹ . Oud archief Doesburg, inv.nr. 2266. Ook het gegeven uit 1711 is op dit stuk aangetekend.

¹¹² . Ook door Van der Aa genoemd: in 1717, kort daarna gevolgd door torenbrand.

¹¹³ . De stukken vanaf ca. 1810 bevinden zich in een speciaal dossier over het orgel, KV-archief in beheer bij Stadsarchief Doesburg, inv.nr. 82. Parallel daaraan is ook bijna het gehele verloop der gebeurtenissen te volgen in de KV-notulen, inv.nr. 4, 5, 6, 7 en 7a.

octaaf, schuifkoppeling en de registers Prestant 8 vt, Bourdon 16 vt, Holpijp 8 vt, Trompet 8 vt, Gemshoorn 4 vt, Superoctaaf 4 vt, Quint 3 vt, Superoctaaf 2 vt, Nachthoorn 2 vt, Sesquialter 2 à 3 dik, Mixtuur 5 dik, Tremulant, Windlozer, drie zo goed als nieuwe balgen, de zes eerstgenoemde stemmen waren "gehalveert". Hoe genoemde registers over de 2 manualen waren verdeeld, staat niet beschreven.¹¹⁴ Uit kwitanties blijkt, dat de advertentie meerdere malen in de Zwolse en Haarlemse Couranten is geplaatst. Uiteindelijk is de zaak opgekocht door E. van Gelder en Zoon, koopman in orgels, Amsterdam.

1827 Correspondentie van de commissie tot kerkelijke zaken te Doesburg met Van Gelder over een orgel dat hij in een advertentie in de Haarlemmer Courant te koop aanbiedt. Hij geeft een dispositie op: 2 klavieren, 13 hele en 2 halve stemmen. In een volgende brief gaat het over een orgel in zijn bezit, tijdelijk opgesteld in Amsterdam "in eene lijnbaan aan de Haarlemmerpoort". In deze plaats had men er ook belangstelling voor: voor de Eilandskerk. Van Gelder overhandigt drie gunstige getuigschriften van orgels door hem geleverd: Abcoude, Baarn, het orgel aan de Lijnbaan. De van dit orgel opgegeven dispositie wijkt af van de eerder genoemde, maar komt grotendeels overeen met die in de Elburgse advertentie: de gehalveerde stemmen zijn echter geheel andere dan die uit de advertentie en de klavieromvang is tot f" !

Op zeker moment wil men toch van Van Gelder af, maar hij protesteert: hij had al veel voorbereid en het Amsterdamse orgel afgebroken, dat daardoor onverkoopbaar was geworden. "Ik lever U op pijpwerk na een nieuw orgel". In de KV-vergadering van 3 nov. zegt Van Gelder, dat het "te koop staande orgel" te klein is voor de kerk, "maar dat met bijvoeging van het noodige het de bekwame sterkte zoude kunnen verkrijgen". Men verwacht van hem een behoorlijk bestek.

Ook Lohman hoopte nog op de levering van een nieuw orgel. Hij komt nu met een bescheidener plan: hoofdwerk, bovenwerk en aangehangen (desgewenst vrij) pedaal. Het dispositievoorstel is niet bekend: die is hem teruggestuurd. Zijn toelichting is er nog: orgel voldoende voor matige prijs. Vrij pedaal niet strikt nodig "uithoofde der kragtvollen en Grondige Registers welke op het Manuaal en het Bovenwerk geplaatst zijn. Drie kostbare tongwerken zijn hierbij van niet weinig steun en kan er nog een vierde tot galanterie of obligaatstem op het boven Clavier worden bij aangebragt naamlijk een Dulciaan 8 voet".

1828 Contract met Evert van Gelder en Zoon, Warmoesstraat 72, Amsterdam tot levering van een orgel. Dispositie volgens contract, dat in tweevoud aanwezig is:

(M a n u a l)	Tweede Clavier of Positief
Prestant acht voeten	Prestant acht voeten
Bourdon zestien voeten	Holpijp acht voeten
Holpijp acht voeten	Octaaf vier voeten
Fluit vier voeten	Octaaf twee voeten
Octaaf 4 voeten	Roerfluit vier voeten
Super Octaaf twee voeten	Flageolet twee voeten
Mixtuur vier sterk	Dulciaan acht voeten
Sexquialter twee sterk discant	Vox humana acht voeten
Cornet vier sterk discant	Fiool de Gambe acht voeten alleen discant
Roerkwint drie voet in de bas	"Makende acht en een halve stemmen"
Kwint drie voet	
Trompet acht voet	
"Makende zamen elf stemmen"	

Tremulant, koppeling, afsluiting, Man. C-f", aangehangen Pedaal 1½ octaaf, 3 balgen van 8 voet. Bij een aantal onderdelen staat vermeld "nieuw" (niet bij het pijpwerk). Dat er veel oud materiaal is gebruikt, blijkt ook nog eens uit de zinsnede: "terwijl het den aannemer nimmer tot eenige de minste verschooning zal strekken, dat alles niet geheel nieuw is".

De meeste van de in 1822 en 1827 genoemde registers vinden we terug, maar ze passen ook in elke andere middelgrote standaard-dispositie.

Er worden drie laden genoemd, bij de rugwerklade staat uitdrukkelijk vermeld dat deze nieuw is. De hoofdwerklade was dus tweedelig en oud, zoals ook uit latere correspondentie blijkt. Gezien het aantal

¹¹⁴ . Seijbel Veluwe, p 17 en 18 en brief M.Seijbel z.d., waarvan de Heer Meijer mij een fotokopie gaf. Hierin: de halvering van de eerste zes stemmen.

stemmen kan het onmogelijk één der oude laden uit Elburg zijn geweest, afgezien van het feit, dat deze met 10 cancellen zou moeten worden vergroot. De lade was dus zeker uit een ander tweedehands orgel afkomstig. Ik houd het erop, dat Van Gelder zijn orgel heeft samengesteld uit pijpwerk en ander materiaal van meerdere oude orgels die hij in voorraad had, één daarvan zal het oude Elburgse instrument zijn geweest¹¹⁵.

1829 14 en 20 aug. Keuringsrapport van G. de Vries, organist te Nijmegen: hij heeft nogal kritiek: de Trompet is geen Trompet, Een deel van de Bourdon is onhoorbaar, de Viola di Gamba is een fluit, de temperatuur deugt niet, het orgel is windziek en niet stabiel van wind bij grote registraties, de balgen zijn van ongelijk gewicht, de speelaard is veel te zwaar, zodat geen organist in staat is "om er iets goeds op te doen", vooral gekoppeld niet. Op 14 okt. volgt nog een rapport, ditmaal door de orgelmaker C.F.A. Naber en De Vries ondertekend. Naast de eerder genoemde gebreken is geconstateerd, dat de Roerquint 3' bas in werkelijkheid een 2' is en dat het pijpwerk niet voldoet aan wat geëist is in het contract, nl. dat het van "deugdzaam orgelmetaal", "gaaf" en van "geëvenredigde mensuur" is.

Uiteindelijk wordt het contract met Van Gelder nietig verklaard. Hij krijgt een deel van de aanneemsom en hij is ontslagen van alle garantie. Op 2 nov. schrijft Van Gelder dan nog dat hij de oude lekke windlade wil vervangen. Niets wijst erop, dat dit is gebeurd. Voor zover na te gaan is een en ander wat verbeterd door Van Gelder of Naber. Op 22 nov. speelt de Vries het orgel in¹¹⁶. Er is nog een programmavoorstel bewaard met aantekening apr. 1829, bedoeld voor het concert van De Vries, bij de veel eerder geplande ingebruikneming. Een kopie gaat hierbij (bij de foto's). In de KV-notulen staat een verslag: het orgel is, "hoewel niet in alle opzichten geschikt voor allerhande muziek echter voor den betaalden prijs zeer voldoende".

Broekhuizen (D22) geeft een dispositie met de nodige ongerijmdheden, o.m. ontbreekt bij hem Octaaf 4'.

1831-1853 Veel voorstellen van Naber, Kuerten en Exkorn tot verbetering met name vervanging van de hoofdwerklade en uitbreiding van het orgel.

1840 Oude (voormalige) orgel verkocht aan "eene Commissie der Luttersche Gemeente". In 1830 was er al mee geadverteerd. Zie hierover verder: Doesburg, Evangelisch-Lutherse Kerk.

1854 Contract met Schwarze, in juni ondertekend: er komt nu (eindelijk) een nieuwe lade voor het manuaal voor de dispositie:

P 8, VdG 8, B 16, Hp 8, O 4, Q 3, F 4, O 2, Mxt 2 vt 3-4st, Fg 16, T 8 b/d, sommige registers daarvan geheel of gedeeltelijk nieuw, voorts een vrij pedaal met Sb 16, Vlnb 16, Ob 8, Bazbas 16, Trbas 8.

1855 Keuringsrapport van Van der Dussen: buiten schuld van de orgelmaker is de windziekte toegenomen, nu er een vrij pedaal is. Broekhuizen noemt deze uitbreiding niet.

1876 E.Leichel, Duisburg: vernieuwing Trompet met gebruik van de oude bekers, positief: Fagot (de Dulciaan?) veranderen in Trompet, verandering ventielen, reparatie pijpen.

1889 Correspondentie met Maarschalkerweerd, Franssen, Leichel, Doornbos (Groningen) en Van Oeckelen over eventuele verbeteringen.

1905 Maarschalkerweerd. "Belangrijke technische verbetering", nieuw register: Salicionaal, twee reguleurs ter verbetering van de windvoorziening. "De Pedaalregisters komen nu veel beter tot hun recht"¹¹⁷

1926 Opdracht reparatie De Koff¹¹⁸.

1937 29 dec. Mr. A. Bouman als secretaris van de NKO schrijft: "Wat Rijkssubsidie betreft, zouden wij alleen gunstig kunnen adviseeren wanneer mocht blijken, hetzij dat het orgel pijpwerk bevat, ouder dan 1830 (toen het orgel zijn huidige gedaante verkreeg), dus afkomstig van het uit Elburg overgebrachte orgel, hetzij dat het een representatief en nog gaaf product is van de Classicistische orgelbouw in ons land (1800-1850)". Hij schrijft dat daartoe een onderzoek nodig is. In het jaarverslag van de NKO uit 1937¹¹⁹, ook door Bouman opgesteld, staat slechts, dat inlichtingen over dit orgel als monument werden gegeven, niet dat inderdaad een onderzoek is verricht. Een rapport van zo'n onderzoek is ook niet in het KV-archief aanwezig. Heeft men deze kans op subsidie laten lopen? Of heeft toch een

¹¹⁵ . Deze werkwijze komt bij Van Gelder meer voor: zie b.v. Broekhuizen A 84.

¹¹⁶ . Ook in Boekzaal 1830, I p 84. Hierin niets over afgekeurd orgel.

¹¹⁷ . Ook in HO 2/12, p 4 (sept. 1905).

¹¹⁸ . HO 23, p 68 (jun 1926).

¹¹⁹ . KV-archief, inv.nr. 82, ook afgedrukt in HO 34, p 7 (mei '37).

onderzoek plaatsgevonden, maar dan met negatief resultaat? Het jaar daarop is het orgel onder advies van Willem Zorgman gerestaureerd en gewijzigd. In de uitgebreide correspondentie met Zorgman en de orgelmaker J.H. van den Brink uit Renkum, die het werk uitvoerde, lezen we geen woord over "monumentale waarde", "historisch pijpwerk" of iets dergelijks. Omdat er meningsverschillen waren en het werk niet vorderde, trok Zorgman zich terug. Of het werk ooit behoorlijk is opgeleverd, is niet in de stukken te lezen.¹²⁰

1945 15 apr. De Duitsers blazen de toren op, waardoor het westelijke deel van de kerk instort en het orgel verloren gaat.

Kabinetorgel

Naast de twee 20ste eeuwse orgels in deze kerk bevindt zich hier sinds begin 2003 weer een historisch orgel, het kabinetorgel, dat tot voor kort in kasteel Groeneveld te Baarn. stond. Historische gegevens, voor zover bekend¹²¹ :

ca 1805 Opgeleverd door H.H.Freytag, waarschijnlijk aan een particulier.
 1958 Aangekocht uit particulier bezit te Middelstum.
 1959 De Koff: restauratie en plaatsing als tijdelijk koororgel in de Hervormde kerk te Soest.
 1985 Van Vulpen: plaatsing in kasteel Groeneveld.
 2003 Flentrop: plaatsing in Doesburg. Het orgel blijft in particulier bezit.

Dispositie:

M a n u a a l	C-f"
Praestant 4 voet Bas/ Dc	C-E gedekt metaal direct achter het front, F-h in front
Speelfluit 2 voet	open conisch
Octaaf 2 voet	
Fluit 4 voet	geheel van metaal, C-h" gedekt, vanaf c" open cilindrisch
Holpijp 8 vt	geheel van eiken
Fluittrav. 8 voet Discant	metaal, open

Tremulant

Kas eiken (geen finer). De twee beeldjes aan weerskanten op het instrument zijn niet origineel. Het geheel is met deuren af te sluiten. In gesloten toestand is het instrument niet als orgel herkenbaar.

Indeling lade. Afwijkend van de situatie bij de meeste kabinetorgels: één lade diatonisch aan weerskanten aflopend. Dat houdt in dat er in dit geval een wellenbord is.

Windvoorziening: magazijnbalg met schepbalg onder het orgel, door de bespeler zelf te bedienen, daarnaast een windmachine.

Pijpwerk. Vrijwel alle open pijpen zijn recent verlengd.

Klaviatuur inschuifbaar. Geen pedaal.

Doesburg, Fraterhuis, voormalige orgel.

Zie Doesburg, Evangelisch Lutherse Kerk.

Doesburg, Rooms-katholieke Sint-Martinuskerk.

Voormalige orgels.

1785 Het orgel, dat nu in de hervormde kerk te Zeddam staat. Zie aldaar.

1813 Het orgel, afkomstig uit het Kruisherenklooster te Emmerich, dat oorspronkelijk voor Zeddam bestemd was. Zie Zeddam, hervormde kerk.

Huidige orgel.

1889 Maarschalkerweerd. Elektrische tractuur, systeem Schmoele en Mols, met batterijen, die 3 jaar goed zouden blijven: een der eerste orgels in Nederland met een dergelijke inrichting. De batterijen werden automatisch aangesloten, als de balg omhoog ging. De dispositie was¹²²:

Hw. B 16, P 8, Rf 8, Fltr 8, O 4, Fldolce 4, Q 3, O 2, Co 4 st, Mxt 2-5 st, T 8

¹²⁰ . KV-archief, inv.nr. 82 en Notulen kerkvoogdij 1927-1953, inv.nr. 7a.

¹²¹ ontleend aan Gierveld Huisorgel, catalogusnummer 66 (p 124, vierde regel van onder, het getal 66 ontbreekt) en aan Encyclopedie IV p 174

¹²² . Boltes, Martin, in HO *4/7 (geen pag,nr) (sept. 1889). Praktisch gelijkkluidend in Mixtuur nr. 9, p 155 (Salicionaal i.p.v. Salicet).

Zwelw. Bp 8, VdG 8, Hp 8, Octfl 4, Salt 4, BassHb 8
 Ped. P 16, GedSb 16, Openb 8, Ged 8, Baz 16 (hout)
 3 norm.koppels, oct.koppel I

ca. 1900 Systeem vervangen door een pneumatisch.

1924 Maarschalkerweerd. Aanbrengen windmachine, schoonmaak en reparatie voor een relatief hoog bedrag¹²³.

1967 Vermeulen, Weert. Overplaatsing naar de nieuwe Martinuskerk en restauratie onder dr. P.J. de Bruyn¹²⁴. In de nieuwe kerk staat het orgel ongunstig opgesteld, o.m. is de kas verlaagd. Er is nu een modern elektrisch systeem, met behoud van de slepen. De registernamen ondergingen wijzigingen, op II is een Sesquialter toegevoegd. De oorspronkelijke speeltafel is er nog, ongeveer ingedeeld zoals bij Cavaillé-Coll, vrijstaand. Man. omvang C-f", Pedaal C-d'.

Doetinchem, Evangelisch-Lutherse Kerk (Gasthuiskerk), voormalige orgel.

1854 Naber levert op 26 febr.. een orgel¹²⁵. Er is geen contract bewaard gebleven in het archief van de Ev.Lutherse Gemeente. Wel vonden wij een brief van Naber over betalingen, waarin hij o.m. schrijft: "Ingesloten eene Opgaaf van mijnen beeldhouwer, van de gothische Capitelen.", verder "Een doorgeslagen Register Dulciaan 8 vt kost f 235, de corpus van tin. Opgeslagen hangwerk Dulciaan 8 vt f 178" ¹²⁶.

De foto van het orgel van vóór 1945 vertoont een neogotisch instrument, geheel afwijkend van alle andere bekende Naber-orgels. In de kerkenraadsnotulen¹²⁷, die goed bewaard zijn gebleven en waarin regelmatig werkzaamheden aan het orgel aan de orde komen, is niets te vinden over een grote ombouw in neogotische trant, zodat we moeten concluderen, dat Naber - mede gezien de opmerking over gotische kapitelen - hier bij uitzondering een instrument in gotische stijl heeft gemaakt. Broekhuizen (D23) geeft de dispositie:

M a n u a a l		P o s i t i e f	
Prestant 8 vt	Fluit 4 vt	Holpijp 8 vt	Gemshoorn 2 vt
Bourdon 8 vt	Woudfluit 2 vt	Viola di G 8 vt	twee opene plaatsen voor Dulciaan
Octaaf 4 vt	Cornet 3 st.	Fluit damour 4 vt	

Koppel, afsluiting, tremulant, ventil.

In de opgave van Van 't Kruijs staat de Dulciaan bij de registers van het manuaal genoteerd, zonder de mededeling, dat deze is voorbereid.

tot 1888 Geen berichten over onderhoud orgel. Mogelijk heeft Haffmans dit verzorgd: hij was hier lid van de kerkenraad.

1889 J.F. Witte schrijft, dat er veel werk moest worden verricht, omdat er kennelijk de laatste tijd gebrekkig onderhoud is geweest.

1901 Witte schrijft: Vernomen van de wens van de organist om een 16 voets grondgeluid aan te brengen. Hij vraagt zich af of daarvoor voldoende ruimte is in de kas en of de windvoorziening en de grootte der cancellen daartoe toereikend zijn.

Wat je ook over Witte mag denken: Hij was een vakman en onderscheidde zich in zaken als deze wel van veel van zijn tijdgenoten en voorgangers, met name van een figuur als Van Oeckelen!

1905 Reparatie De Koff.

- Uit later tijd zijn nog wat rekeningen van Schwarze, Anholt en Koch, Doetinchem bewaard.

1945 Orgel verwoest door bombardement.

¹²³ . Archief St.-Martinusparochie in beheer bij Stadsarchief Doesburg. Inv. nr. 59a

¹²⁴ . folder Vermeulen.

¹²⁵ . Boekzaal 1854 I, p 361. In het kerkelijk archief is wel correspondentie over de orgelbouw en later onderhoud aanwezig, maar geen contract met Naber.

¹²⁶ . Archief Ev.Lutherse Gemeente in GA ter plaatse, inv.nr. 55.

¹²⁷ . Idem inv.nr. 4 en 5.

Doetinchem, Hervormde Grote of Catherinakerk voormalige orgels.

1610 Bouw orgel door Jan Morleth¹²⁸.

1774 Dispositie volgens Hess (Deutichem):

B o v e n C l a v i e r

Præstant 8 v Quint 3 v

Quintadeena 16 v Mixtuur

Octaav 4 v Cimbél

Echo 4 v Cornet

Fluit 2 v Trompet 8 v.

R u g p o s i t i e f

Holpyp 8 v Scharp

Praestant 4 v Sexquialtra

Octaav 2 v Dulciaan.

Quint 3 v

3 blaasbalgen, aangehangen pedaal.

Uit latere berichtgeving (1822) blijkt dat de Cornet een tongwerk was.

1822 J. Armbrost. Reparatie blaasbalgen en pijpwerk, waarbij met name de tongwerken Trompet, Dulciaan en Cornet worden genoemd¹²⁹. Broekhuizen schrijft over een vergroting van het orgel in dat jaar. Volgens de authentieke gegevens was het slechts een reparatie. Hij geeft de dispositie van Hess (met zijn stereotype aanvulling: tremulant, ventil, daarbij de grootte van de vulstemmen) en vervolgens die van 1822:

M a n u a a l

Prestant 8 vt Scherp 3,4,5 st

Bourdon 16 vt Mixtuur 4,5,6 st

Octaaf 4 vt Cimbél 2 st 1 vt

Quint 3 vt Cornet bas (tongw.)

Woudfluit 2 vt Trompet 8 vt.

Echo 4 vt

P o s i t i e f

Prestant 4 vt Roerfluit 8 vt

Octaaf 2 vt Quint 3 vt

Fluit 4 vt Viol di Gamba 8 vt.

Dulciaan 8 vt

CD-f", aangehangen pedaal tot d', Afsluiting, tremulant, ventil, 3 balgen.

1856 De firma Nolting & Zn Emmerich (A. Holland) verplaatst het orgel in het gebouw in het kader van de vernieuwing van het kerkinterieur. Het komt nu tegen de torenmuur te staan. Het werk is gekeurd door Van der Dussen. In het Boekzaalbericht hierover vinden we nog wat nadere details¹³⁰: verplaatsing van het klavier, met bijvoeging van een geheel nieuw regeerwerk en het inbrengen van een nieuwe V. di Gamba en Fluit. Uit oude foto's¹³¹ is duidelijk, dat het oude front (met rugwerk) daarbij grotendeels is gehandhaafd. Broekhuizen noemt (terecht) A. Holland als orgelmaker (niet Haffmans, zoals veelal wordt verondersteld).

1885 Dispositie volgens Van 't Kruijs:

H o o f d m a n.

Prestant 8 voet Fluit d'Amour 4 voet

Bourdon 16 voet Quint 2²/₃ voet

Viola di Gamba 8 voet Octaaf 2 voet

Bourdon 8 voet Mixtuur bas 3 st

Octaaf 4 voet Trompet 8 voet.

koppelingen

B o v e n m a n

Prestant 4 voet

Salicionaal 8 voet

Holpijp 8 voet

Roerfluit 4 voet

Gemshoorn 2 voet

Carillon 3 s

Fagot 8 vt

P e d a a l

Violon 16 voet

Subbas 16 voet

Octaaf 8 voet

Dubbelfluit 4 voet

Bazuin 16 vt

Van 't Kruijs schreef wel vaker Bovenwerk, waar in werkelijkheid een rugwerk was. Of was het rugwerk leeggehaald? Dat zou mogelijk zijn, omdat sprake is van verplaatsing van het klavier in 1856.

1925 De Koff. Opdracht herstel: op I nieuwe Trompet, op II nieuwe Vox humana en (pneumatisch) zachte fluit¹³².

1932 De Koff. Opdracht restauratie, nieuwe klavieren en koppelingen, op pedaal nieuwe Violon 16' ¹³³.

1945 Het orgel ging door oorlogshandelingen verloren.

Doetinchem, Rooms-katholieke Parochiekerk Onze Lieve Vrouw Hemelvaart, voormalige orgels.

¹²⁸ . Vente Bouwstoffen, p 121. Van der Aa (III p 386/87) noemt een brand van 1527 en een ramp in 1598 met mogelijk verlies van een orgel.

¹²⁹ . Notulen KV. Archief Ned.Herv.Gem. in beheer bij streekarchief Doetinchem, inv. nr. 143. Verslag vergadering 18/7 1822. Vergadering 27/9 1822: Werk goedgekeurd, waarschijnlijk door de organist Zwaneveld.

¹³⁰ . Boekzaal 1856 I. p 632. Ook hier wordt de firmanaam Nolting genoemd.

¹³¹ . Zie o.a. Broekhuizen commentaar p 1023.

¹³² . HO 23, p 20 (dec. 1925).

¹³³ . HO 29, p 8 (mrt 1932).

- Broekhuysen schrijft over een onbruikbaar kabinetorgel. Dat zou op een vroeger instrument in de kerk in Wijnbergen kunnen slaan.¹³⁴
- 1857 Stichting eigen parochie in Doetinchem. Ingebruikneming van een noodkerk.
- 1861 Besluit bouw nieuwe kerk. Hier moet later een Maarschalkerweerd-orgel zijn gekomen¹³⁵.
- 1934. Nieuwe kerk. Geen oud orgel aanwezig.

Drempt, Hervormde Kerk.

- 1777 W.H. Baron van Rouwenoot schenkt de kerk een orgel, dat op 19 mei in gebruik is genomen¹³⁶. Ondanks intensieve pogingen van Joh. Legêne om de identiteit van de maker vast te stellen, is dit niet gelukt. Het familiearchief van de schenker is onvindbaar. Het pijpwerk van het orgel bij de schenking moet vrijwel geheel van oudere datum geweest zijn. Over deze oude pijpen is veel gespeculeerd: de restanten van het voormalige orgel in de Grote of Eusebiuskerk te Arnhem zijn in 1772 geveild (koper onbekend) en zouden dus in Drempt kunnen zijn gebruikt. Bij de restauratie in Drempt in 1964 vond men 14de eeuwse perkamentsnippers, waarmee (waarschijnlijk in 1777) enkele houten pijpen zijn dichtgeplakt. Het gevolg was, dat er sensationele verhalen in de krant¹³⁷ kwamen over "het oudste orgel van Nederland".
- 1795 Schade door Oostenrijkse troepen: de kerk was als magazijn ingericht.
- 1804 Reparatie door J. Hageman.
- 1868 Haffmans verplaatst het orgel in het kader van een verbouwing van het kerkinterieur. Hij zou een Viola di G 8' plaatsen. Orgel in dat jaar geschilderd.
- 1882, 1888 Leichel, Duisburg werkt aan het orgel.
- 1915 Werkzaamheden Maarschalkerweerd.
- 1964 Restauratie volgens plan van Legêne door W. van Leeuwen, welke firma in de loop van die tijd bij Pels, Alkmaar is geïncorporeerd. Medewerking van de Gebr. Daniëls te Arnhem voor de versiering van de kas.

Dispositie¹³⁸. (Bij alle oude registers zijn er enkele jongere pijpen, gevolg van manuaaluitbreiding. Het kort octaaf is duidelijk te herkennen, doordat Cs, Ds, Fs en Gs uit later tijd zijn):

M a n u a l	C-f''
Prestant 4 v	1964, verving een 19de eeuwse Prestant 8' van slechte kwaliteit.
Holpijp 8 v	Geheel metaal, C-H 1964, rest XVIII A. Korte voeten, Legêne concludeerde derhalve, dat dit register uit een borstwerk afkomstig zou kunnen zijn.
Quintadeen 8 v	C-H gecombineerd met Holpijp. Rest 1964.
"Prestant 8 v dc"	(in werkelijkheid doorlopend). C-H eiken, gedekt, oud, uit Holpijp afkomstig, c-h eiken open (oud op cs, ds, fs en gs na), rest metaal XVIII A. Vóór 1777 was het dus een 4'.
Roerfluit 4 v	XVIII A. Zeer wijde roeren, C-cs beweegbare deksels en gedekte roeren, d-cs' beweegbare deksels, open roeren, d'-cs''' flespijpen, d'''-f''' open cilindrisch. Ook hier aanvulling kort octaaf te zien.
Quint 3 v	c-cs' XVIII A, rest 1964
Octaaf 2 v	deel XVIII A, deel 1777
Sexquialter 2 st	1964
Mixtuur 1 1/3' 4 st	1964
Trompet 8 v bas / dc	C-ds' houten koppen en stevils (oud), rest metalen stevils uit 1964, kelen en tongen 1776

¹³⁴ . Van der Aa III p 388: De R.K. behoren tot de gemeente Doetinchem-Wijnbergen, welke twee kerken heeft, die beide buiten de stad staan. Zie verder: *125 jaar kerkelijk leven in Doetinchem* (Doetinchem 1982), meerdere auteurs. Hierin wordt alleen de kerk in Wijnbergen genoemd.

¹³⁵ . Beide werklijsten M.

¹³⁶ . Boekzaal 1777 II, p 756. De hierna volgende historische gegevens zijn ontleend aan het Legêne-archief, de gegevens uit 1868 en 1915 ontleende hij aan kerkrekeningen, die van 1882 en 1888 aan inscripties in het orgel. Daar het orgel de eerste decennia na de bouw op rekening van Van Rouwenoot is onderhouden, zijn hierover geen gegevens in het kerkarchief.

¹³⁷ . Voorzichtige overname hiervan in OB 7 p 18 (1964). Het zou gaan over de Graafschap-editie van de Gelderlander van 18/11'63.

¹³⁸ . Beschrijving van mij, vO, enkele details aan archief Legêne ontleend.

vernieuwd. In de orgelmakerij zijn ontbrekende passende oude kelen bijgezocht. Alle tongen en stemkrukken vernieuwd.

P e d a a l

C-f aangehangen

Samenstelling vulstemmen.

Mixtuur

C	$1\frac{1}{3}$	1	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{2}$
f	2	$1\frac{1}{3}$	1	$\frac{2}{3}$
f'	$2\frac{2}{3}$	2	$1\frac{1}{3}$	1
f''	4	$2\frac{2}{3}$	2	$1\frac{1}{3}$

Sesquialter

C	$1\frac{1}{3}$	$\frac{4}{5}$
c	$2\frac{2}{3}$	$1\frac{3}{5}$

Kerkgebouw.

Toen de kerkrestauratie klaar was, was de nagalm 8 sec, abnormaal hoog voor deze kleine ruimte. Onder leiding van Gunhild Kristensen hebben een aantal gemeenteleden naar haar ontwerp wandtapijten gemaakt, om na ophanging de nagalm te temperen. Desondanks is deze toch nog veel te lang.

Lade

1777. Indeling: gebruikelijke 3 torens, de discant diatonisch naar binnen toe aflopend.

Klaviatuur, registratuur, mechaniek, klavieromlijsting

geheel uit 1964. De klaviatuur bevindt zich in de zijkant, rechts, de originele plaats.

Windvoorziening

Mag.balg 1964 onder de lade, elektrische windmachine.

Kas.

Geheel of bijna geheel uit 1964. Er is bij de reconstructie gedeeltelijk gebruik gemaakt van een nooit uitgevoerd ontwerp van J.H.H. Bätz. Snijwerk aan zijkant 1777, alle overige snijwerk en wapendragende leeuwen (naar famliliewapen van Van Rouwenoort) in passende stijl (Louis XV) bijgemaakt door firma Daniëls, Arnhem. Kleuren in hoofdzaak imitatiemarmer, snijwerk verguld.

Pijpwerk, klank.

Van de oude registers klinken enige grondstemmen fraai.

Drempt, Rooms-katholieke Sint-Willibrorduskerk.

1904 Gebr. Gradussen, gebouwd voor de voormalige Willibrorduskerk.
1936 Orgel overgeplaatst naar nieuwgebouwde kerk.
1989 (26 / 7) Rapport van J. Laus, Rijswijk (Kath.Klokken- en Orgelraad, waaraan ik een enkel gegeven ontleen).

M a n u a a l C-f"
Violon disc. 16
Prestant 8 Frontp. op pneumatische lade, zink
Viola di Gamba 8 Compleet vanaf C, sterk
Salicionaal 8 Compleet vanaf C, zacht, vermoedelijk zijn dus de registerplaatjes van deze twee ooit omgewisseld
Bourdon 8
Prestant 4
Fluit 4
(Octaaf 2) naamplaatje ontbreekt
Cornet lege plaats: nooit aanwezig geweest
Trompet 8 idem

P e d a a l C-f, aangehngen
Ventil
Trede voor Prestant 8 (als b.v. in Baak)
Veel zink, rolbaarden, ook in front, geperste labia, alles fabriekspijpwerk op 12 houten pijpen na.
Neogotische orgelkas.
Registerinscripties op registerknoppen in gotische letters.
Lade chromatisch.

Duiven, Rooms-katholieke Sint-Remigiuskerk, voormalige orgels.

1642 nieuw orgel¹³⁹
1667 11 nov. "Eerste orgel", 5 stemmen. Enkele jaren later kwam er een groter orgel met 9 registers van de hand van Robert Ringelberg uit Grieth.
1682 Peter de Visser, reparatie.
1690 Werkzaamheden van een lid der familie Morleth¹⁴⁰.
1768 29 mei, "accoord" met Courtain betreffende reparatie van het orgel. Deze bleek niet afdoende te zijn.
1772 26 febr.. Jacob Courtain levert een gedeeltelijk nieuw orgel, gekeurd door E. van Straten en Anthony Kamerbeek. Het contract van 9/12 1770 is door Van Heugten gepubliceerd en door Janssen overgenomen. Beiden gaan niet in op de minder duidelijke punten hierin. Het betreft de bouw van een orgel, dat "behalven de buitenkast, blaasbalchen en Zolder", en enig ander aanwezig materiaal nieuw is. Dispositie:

Holpijp 8 vt	Fluit travers discant 4 vt	Cornet drie vak discant
Praestant 4 vt	Octave 2 vt	Vox humana 8 vt
Quint 3 vt	Mixtuur drievak in den bas	
Fluit does gedenkt"2 vt	en viervak in den discant	

Nog enige bepalingen:

"De gespecificeerde registers zullen van de oude pijpen versneden en gemaakt worden", ontbrekend lood bij te leveren

Holpijp bas grenen, dc. lood

Fluit 2' bas gedekt, dc open

Fl.travers open

Mixtuur : "Dezelve zal beginnen met een pijp van een voet C.G.C. en in den discant C.G.C.G. en met twee Reprisen gemaakt worden; deze reprisen zullen aan F beginnen en de laatste zal gaan tot boven C".

¹³⁹ mededeling Drs J.G.P.G. Boogaarts te Duiven. De hierna volgende gegevens zover niet van Broekhuysen of Grégoir afkomstig, zijn gepubliceerd door dr W.F W.M. van Heugten, *Ook daags een fles roede wijn, de beroemde orgelbouwer Jacob Courtain in Duiven* (Jaarboek Achterhoek en Liemers, Zutphen 1989), p 58-68. Hij gebruikte o.m. het parochiearchief Oud Liemers en het kerkarchief St. Remigius in Huis Aerdt, waarvan hij de inventarisnummers opgeeft. Een deel van zijn gegevens zijn overgenomen door Albert Jansen in HO 88, p 286 v.v. en in diens artikel over Courtain in Twintig verhalen, p 137-139. Het gegeven uit 1642 noemt Van Heugten niet.t.

¹⁴⁰ . Dat zou Jan IV kunnen zijn geweest, die volgens Vente nog in 1699 in Venray is gesignaleerd. (Brabanter Orgel p 131).

Gezien deze beschrijving en lettend op de Courtain-traditie, moet de samenstelling dan m.i. aldus zijn geweest¹⁴¹:

C	1	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{2}$	
f	2	$1\frac{1}{3}$	1	($\frac{2}{3}$?)
f'	4	$2\frac{2}{3}$	2	$1\frac{1}{3}$

Cornet: eerste vak "op den toon van het praestant", dus 4 vt, "tweede vak de quint van de eerste, en de derde de octave van de eerste C.G.C"

Dit was dus: C 4 $2\frac{2}{3}$ 2 een cornet zonder terts!

Vox humana nieuw te maken

Nieuwe lade "van C. tot C. van beste Wagen Schot", i.p.v. de oude met kort octaaf. Dat zal dan C-c" zijn geweest, vrij ongebruikelijk in 1770.

Nieuw klavier en aangehangen pedaaf aan de zijkant in plaats van het oude aan de achterzijde, zwarte ondertoetsen, boventoetsen "van wit ivoor", frontpijpen "vertind" (met tinfolie belegd),

Reparatie blaasbalgen, regeerwerk nieuw

1815 Grégoir beweert, dat het orgel in dat jaar is gebouwd door Timpe¹⁴². Dit zal wel niet op waarheid berusten.

1827/29 D.H. Lohman, N.A. Lohman & Zn. Stemmen en onderhoud. Volgens de dispositieopgave van Broekhuysen (die spreekt van reparatie door L.) zijn Mixtuur en Fluit 2 vt verdwenen en is er een Prestant 8 vt bijgekomen. Voor Fl.traver de 4 vt schrijft Broekhuysen gewoon Fluit 4 vt¹⁴³.

tot 1847 A.A. Kuerten en H.D. Lindsen, stemmen en onderhoud

1849 Revisie, orgelmaker in kerkarchief niet genoemd.

ca. 1850 Broekhuysen: "L. Zwartz" (lees Schwarze), Anholt, "aanmerkelijk gerepareert" en toevoeging 2de klavier.

Ook hiervan geeft Broekhuysen de dispositie (nu weer met Mixtuur!):

M a n u a a l		P o s i t i e f
Prestant 4 vt	Quint 3 vt	Bourdon 8 vt
Bourdon 8 vt	Cornet dc	Fluit 4 vt
Fluit 4 vt	Mixtuur 3 st	Octaaf 2 vt
Octaaf 8 vt dc	Fagot 8 vt	

Tremulant, Ventil, aangehangen pedaaf, 2 balgen.

1882 Gradussen, "reparatie". Nieuwe blaasbalg, windladereparatie, nieuw pedaaf en klavier. Dispositieopgaaf nu weer van een éénklaviers orgel:

Prestant 8 vt	Viola di Gamba 8 vt	Octaaf 2 vt
Prestant 4 vt	Bourdon 8 vt	Mixtuur 2 st
Fluit D 4 vt	Fluit 4 vt	Trompet B/D 8 vt

hiervan de eerste 4 registers nieuw 1/3 tin, 2/3 lood, 5 t/m 8 uit oude orgel, Trompet uit voorraad orgelmaker. Uit correspondentie van 1929 blijkt, dat de orgelkas van Gradussen was en dat deze slechts bestond uit een paar schotten.

Dit moet een ombouw zijn geweest, zoals we die kennen uit Zevenaar en Baak.

1929 Orgel vervangen. Geen historisch materiaal aanwezig.

¹⁴¹ . Dit schema, maar dan beginnend met $1\frac{1}{3}$ ' past Courtain toe op zijn 8 voets orgels. Daarbij is dan de Mixtuur gewoonlijk vergezeld van een 6 maal repeterende Cimbelf. Zie ook Gendringen, Herv. kerk.

¹⁴² . p 174.

¹⁴³ Men kan zich afvragen hoe deze plaatsing van een Prestant 8' op dit orgel kon worden gerealiseerd. In 1810 veranderde Lohman in Nieuw-Scheemda de Prestant 4' in 8' door opschuiving en bijmaken van houten pijpen voor het Gr. octaaf in een aparte kas achter het orgel. Mogelijk is hier slechts sprake geweest van een Prestant 8' dc. Vergelijk de opgave uit 1950.

Duiven, Kapel Samen op Weg (voormalige kapel van de paters Oblaten).

ca. 1860 Holdich, bouw eenmanueel orgel voor een kerk in London.

1983 2 okt. Ingebruikneming na aankoop bij Taco Boersma in Renkum, opgebouwd door Hans Brink m.m.v. plaatselijke vrijwilligers onder advies van Hans Kriek. Front wat gewijzigd. De frontpijpen die van zink waren werden daarbij vervangen door andere afkomstig uit Greenock, in 1881 vervaardigd door August Gern, die als medewerker van Cavaillé-Coll in diens opdracht veel geleverd heeft in Engeland. Toevoeging vrij pedaal (C- en cis-laadjes van Bryceson, die waren overgebleven van het wek in de R.K. kerk in Aalten)¹⁴⁴.

)¹⁴⁵.

Dispositie

M a n u a a l	C-f''', geheel op frontpijpen na in zwelkast
Open diapason Bass 8 ft	C-H
Open diapason Treble 8 ft	c -f'''
Stop'd Diapason 8 ft	C-H
Fifteenth 2 ft	
Twelfth 2 ² / ₃	oorspr. Gamba 8', afwijkend registerplaatje
Principal 4 ³ ft	
Flute 4 ft	vanaf c
Clarabella 8 ft	voortzetting van St. Diapason, c-h geheel van hout, vanaf c' openfluit
Clarionet 16	disc. vanaf c' (voor zover de pijpen niet defect zijn) van een Fotser & Andrews-orgel afkomstig op sleep van de oorspronkelijke Bourdon 16' (de bas van die Bourdon was pneumatisch)
P e d a a l	C-d' (oorspr. één octaaf) naast het orgel
Bourdon 16'	pijpwerk van voormalige Bourdon 16' Manueel, afwijkend registerplaatje, het register loopt tot c'
Ped.Coupler	afwijkend registerplaatje
Tremulant, Zwelltrede, Combinatietreden	
Windvoorziening.	magazijnbalg
Manuaallade	uit één stuk, grotendeels chromatisch. Zie schets
Klaviatuur	aan voorzijde, drie afwijkende registerplaatjes (wegens wijzigingen)
Tractuur	Geen normaal wellenbord, gevolg van de chromatische opstelling. Gecomplieerde registertractuur, samenhangend met de combinatietreden, welke a,v, werken: trede 1 schakelt de Prestantregisters 8 en 2 ² / ₃ ' in, trede 2 opent dezelfde, bovendien de 2', trede 3 sluit de drie genoemde registers, voor zover ze open staan. De stand van de niet-genoemde registers wordt door de treden niet beïnvloed.
Pijpwerk.	Er zijn veel stemschijven.

Eefde, voormalige Hervormde Kapel.

Zie Barchem, Gereformeerde Kerk, voormalige orgel

¹⁴⁴ . Gegevens van Hans Kriek. Deze informatie staat ook bij het orgel aangegeven en was eveneens te lezen op het programma van ingebruikneming.

¹⁴⁵ . Gegevens van Hans Kriek. Deze informatie staat ook bij het orgel aangegeven en was eveneens te lezen op het programma van ingebruikneming.

Eefde, voormalige Nederlandse Mettray (gesticht voor jongens).

1860 of 62 F.S. Naber levert een orgel voor deze stichting¹⁴⁶.

1952 Het orgel gaat door brand verloren. Het orgel, dat hierna is geplaatst (Leeftang 1956) is in 1971 bij de opheffing van het gesticht naar elders verhuisd.

Eibergen, Hervormde Mattheuskerk.

Voormalige orgels.

Vóór 1708 zouden hier al minstens twee orgels zijn geweest¹⁴⁷.

1708 Jalinck levert een nieuw orgel.

1957 Orgel afgedankt. Opgeslagen bij van Leeuwen, later geplaatst in Westervoort. Zie verder aldaar.

De kas van het huidige orgel.

1955 W.van Leeuwen maakt voor het stiltecentrum van de tentoonstelling E 55 in Rotterdam een nieuw orgel in een gotische kas. Volgens brieven van Dr M.A.Vente in het kerkvoogdijarchief was de kas van onbekende herkomst, laatstelijk aanwezig in de Christelijke Gereformeerde kerk in Lisse en pas herkenbaar toen bij afbraak van dit orgel de verflaag was verwijderd. De beeldhouwer Ferré Jacobs te Leeuwarden restaureerde deze kas volgens Vente. Volgens andere bron¹⁴⁸ maakte Jacobs een nieuwe gotische kas, waarin nauwelijks of geen oude delen zijn verwerkt. Ook in Middelburg hadden Van Leeuwen en Jacobs samengewerkt. Jacobs restaureerde daar de kas van het voormalige Nicolai-orgel uit Utrecht met de oude door Van Leeuwen gefatsoeneerde frontpijpen.

1957 Het Van Leeuwen-orgel (iets vergroot) krijgt (na nog kort in Vianen dienst te hebben gedaan) zijn definitieve plaats in Eibergen.

Etten, "De Oude Kerk"

(Stichting Oude Gelderse Kerken, in gebruik als Protestantse Kerk).

1844 Het bestek van dit orgel dateert van mei 1843. Naber zou het 7 maanden later opleveren. Het werd iets later: 6 febr. 1844 vond de ingebruikneming plaats¹⁴⁹. Men deelde mij ooit mee: Het jaartal 1844 prijkt ook als inscriptie op de grootste frontpijp naast de namen van enige notabelen en van Naber. Dit moet slaan op een vroegere situatie. De huidige frontpijpen zijn uit 1953¹⁵⁰.

1945 Instrument door oorlogshandelingen ernstig beschadigd. Dit betrof vooral de kas.

1953¹⁵¹ Van Vulpen, restauratie, met de in die tijd gebruikelijke ombuiging van de klank in meer moderne zin, vooral door vergroting van de voetopeningen. Kas gereconstrueerd

Er zijn thans plannen voor een nieuwe restauratie.

¹⁴⁶ . Mondelinge mededeling: 1860, Grégoir geeft 1862; dat lijkt waarschijnlijker: in '60 leefde Naber sr. nog.

¹⁴⁷ . Van der Aa, IV, 92/93. "Aardig orgeltje, waarop te lezen staat: Na Verwoesting van 2 orgels is dit in deze gemeente gecollecteerd en gezet Ao 1708". Broekhuizen (E36) schrijft ook over "vernieling van twee orgels door vijanden" Odink chrijft: volgens overlevering waren de orgels geroofd door de bisschop van Münster; maar dat is in strijd met het opschrift, waarin sprake is van verwoesting.: Odink, H., *Uit Kroniek en Volksmond van de Gelderse Achterhoek*, 2de druk, Enschedé 1976, p 362.

¹⁴⁸ . Medelingen van Cor Edskes, die zich deze toedracht herinnert.

¹⁴⁹ . Boekzaal 1844 I, p 368.

¹⁵⁰ . Deze correctie dank ik aan de Heer H. van Eeken (tel. mededeling 11/12'02).

¹⁵¹ Jaartal; Encyclopedie VI 201 zonder bronvermelding.

Dispositie. Deze is gelijk aan die in het contract van 1843: (en ongeveer gelijk aan Broekhuysens opgave)

M a n u a a l	C-f"
Prestant 4'	deels in front, ook stomme frontpijpen aanwezig, frontpijpen in 1953 vernieuwd
Holpijp 8'	C-H eiken (het contract spreekt van wagenschot), rest metaal
Fluit traver 8'	C-h gecombineerd met Holpijp, discant prestantmensuur
Gemshoorn 4'	
Fluit 4'	gedekt, vanaf fs" open conisch
Octaaf 2'	
Flageolet 1'	open cilindrisch
Dulciaan 8' b/d	houten stevels, C-H beleerd, c-h laagje orgelmetaal op kelen, tongen nieuw

P e d a a l	C-f, aangehangen
-------------	------------------

Kas grotendeels nieuw.

Windvoorziening Twee originele spaanbalgen in de toren, elektrische windmachine, windkanaal nieuw.

Lade

Klaviatuur Aan de zijkant rechts, alles origineel op registerinscripties na.

Tractuur Wellenraam als gebruikelijk bij orgels met zijkantbespeling, origineel.

Pijpwerk Op frontpijpen en 20 kleine pijpen na origineel. Het contract spreekt van 1/3 Enhelse bloktin, 2/3 zoetlood, zowel voor front-als binnenpijpen.

Etten, Voormalige Rooms-katholieke Sint-Martinuskerk.

Dit was een waterstaatskerk uit 1845, waarin volgens Broekhuysen door Nolting een ouder orgel is geplaatst, gerepareerd door J.D.Nolting. Hij geeft geen dispositie. In de huidige Martinuskerk bevindt zich geen historisch instrument.

Gaanderen, Hervormde Kerk. Voormalige orgel, zie Ruurlo "De Kapel"

Geesteren, Gereformeerde Kerk.

Voormalige orgel.

Dit was door de Verenigde Kerkorgelfabriek in Aalten geleverd voor het voormalige kerkgebouw en later door Fonteyn en Gaal verbouwd. Bij de afbraak van kerk en orgel in 1970 kwamen een paar 18de eeuwse pijpen te voorschijn.

Huidige orgel.

1893 gemaakt door Peereboom en Leijser voor de kerk te Stockay sur Meuse (Prov. Liège, België)¹⁵².

1972 na afbraak van de kerk te Stockay, gerestaureerd en gewijzigd door Verschueren, Tongeren en onder advies van Willem R. Talsma overgeplaatst naar de nieuw gebouwde kerk te Geesteren.

Dispositie (oorspronkelijke volgorde van de slepen onbekend. Deze moet zijn gewijzigd, er zou één stem minder zijn geweest, maar het aantal slepen was gelijk, omdat er een gedeelde Bourdon 16 p was).

M a n u a a l	C-g"
Montre 8 p	C en Cs hout
Prestant 4 p	
Viole de Gambe 8 p	
Doublette 2 p	uit pijpen van de voormalige Céleste gemaakt
Nasard 2 ² / ₃ p	zou uit een ander oud orgel afkomstig zijn
Bourdon 8 p	C-H hout
Flûte 4 p	ca. 1 ¹ / ₂ octaaf cilindrisch open
Trompette haut / basse 8 p	gebruikelijke zuidelijke factuur, 5 kleinste pijpen labiaal
Plein Jeu	uit metaal van célestepijpen

P e d a a l	C-f, aangehangen
-------------	------------------

¹⁵² . Jespers, F., Loo. H. van en Reijns, T. *Pereboom & Leijser, Orgelmakers te Maastricht* (Maastricht 1998, p 238), afwijkende dispositie op p 183.

Klaviatuur	aan zijkant rechts.
Pijpwerk.	Veel expressions.
Kas	neoromaans met onderkas.

Geesteren, Hervormde Kerk.

Voormalige orgel.

- 1840 Jacobus Armbrost, gekeurd en ingespeeld door [F.W.] Hageman, organist der Broederkerk te Zutphen..
Ingebruikneming 18 dec.¹⁵³

Broekhuizen geeft de dispositie:

Prestant D16 vt	Octaaf 4 vt	Mixtuur 2 st	P e d a a l
Gedakt D 16 vt	Quint 3 vt	Gemshoorn 4 vt	Fagot 16 vt
Prestant 8 vt	Octaaf 2 vt	Trompet B/D 8 vt	
Gedakt 8 vt	Sesquialter D 3 st		Tremulant, Ventil

Hierin vermoedelijk de volgende verbeteringen aan te brengen: Gedakt 16 v doorlopend?, Sesquialter 1-2 st doorlopend, Mixtuur 2-5 st bas/dc. (Tremulant, Ventil: onbekend)

- 193? Orgel op smakeloze wijze verbouwd. Ter gelegenheid van een vernieuwing van het kerkinterieur werd het orgel zonder kas op een plateau boven de kansel geplaatst achter een zinken front. Ter plaatse is een foto van de oude kas aanwezig. Een copie daarvan gaat hierbij

Toch waren typische Armbrost-eigenschappen nog herkenbaar (zoals Prestant D 16' op een vrij klein orgel, een Fagot 16' met houten bekken als enige pedaalstem). De mechanische tractuur bleef wel gehandhaafd, zij het met nieuw materiaal.

Het bleek¹⁵⁴ dat de Prestant 8', Quint 3' en Sesquialter (die in de bas alleen een tertskoor had) geheel waren verdwenen. Van alle andere Armbrost-registers waren delen aanwezig, ook het pijpwerk van de Fagot 16 vt, hoewel het register niet was aangesloten. De Mixtuur had deze samenstelling¹⁵⁵:

C	2	1 1/3		
c	2	1 1/3	1	
c'	4	2 2/3	2	1 1/3
g"	4	2 2/3	2	2 1 1/3

- 1970 De wens in Oosterwolde een nieuw orgel aan te brengen veroorzaakte een reeks van min of meer zinloze orgelverhuizingen. Men wilde in Geesteren liever het ernstig geschonden maar historisch belangwekkende orgel uit Oosterwolde geplaatst zien dan een reconstructie van het (grotere) Armbrost-orgel. Die reconstructie vond wel plaats, doch niet in Geesteren.

Het Armbrost-overblijfsel paste (hoewel het hoofdbrekens heeft gekost) achter het bewaard gebleven front van het Naber-orgel uit Almen uit 1842. Bovendien had het blijkens de oude foto's enige gelijkenis met het Armbrost-front. Een uitzondering werd gevormd door de tussenvelden die in Geesteren volgens de oude foto niet gedeeld waren. De overgebleven Trompet uit Almen kon ook nog worden toegevoegd

- 1970-71 Het zo in elkaar gepaste en gerestaureerde geheel is door Reil in een nieuwe kas geplaatst in de Hervormde kerk te Uitwijk (NB)¹⁵⁶.

Huidige orgel.

- 1800 gebouwd door Rudolf Knol voor de hervormde kerk te Oosterwolde (Veluwe). Broekhuizen (O53) geeft een onzinnige dispositie. De registers die hij noemt komen overeen met de huidige registernamen, maar hij geeft ze op, verdeeld over twee klavieren. Deze vergissing lijkt het gevolg van de rangschikking van de registerknoppen in twee rijen; echter: die rangschikking is nu totaal anders. Tegen zijn gewoonte voeg hij er **niet** aan toe Tremulant, Ventil, Voor de Octaaf 2 vt schrijft hij 4 vt. De sterkte van de Sesquialter wijkt ook af.

- 1849 Zwier van Dijk. Overplaatsing naar nieuwe kerk. Front verbreed met twee loze zijtoren, dispositiewijziging.

- 1929 Van Putten, Kampen, toevoeging pneumatisch pedaal, dispositiewijziging, vernieuwing Trompet.

¹⁵³ . Boekzaal 1841 I, p 85.

¹⁵⁴ Eigen notities in 1963, gegevens HO 67, 287 en map Uitwijk in het Bolt-archief

¹⁵⁵ volgens Bolt, afwijkend van de in HO 67 p 293 genoemde.

¹⁵⁶ Beschrijving van het zo ontsane instrument in HO 67, p 287 (aankondigingen vooraf: HO 66, p 51 en 142)

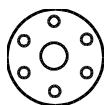
1970 Toenmalige dispositie volgens Klaas Bolt¹⁵⁷ :

M a n u a l	
Prestant 8 vt	in bas 4', 1800, één octaaf 1849 (tussengevoegd), vroegere dubbelkoor uitgeschakeld
Bourdon 16 vt dc	1800
Roerfluit 8 vt	1800
Gemshoorn 4 vt	1800
Roerfluit 4 vt	1849, enkele oude pijpen
Octaaf 2 vt	1800
Fluit 2 vt	1800, de oude Fluit douce 2 vt
Woudfluit 2 vt dc	1929, samengesteld uit oud pijpwerk
Octaaf 4 vt dc	vanaf h, 1949 uit oud pijpwerk samengesteld
Fluit traver 8 vt	bas 1849 hout, discant grotendeels oude pijpen
Trompet 8 vt	1929, zink
Voix Céleste 8 vt	1929, zink
P e d a l	1929
Subbas 16 vt	
Octaafbas 8 vt	zink

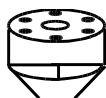
1975 Flentrop, overplaatsing, restauratie en herstel van de oorspronkelijke dispositie naar Broekhuizen (op diens fouten na), adviseur was Klaas Bolt, die zeer tevreden was met het klinkend resultaat maar ernstige kritiek had op de behandeling van de kas. Zie beneden onder de paragraaf "Kas". Ingebruikneming op 28 jan.

De **dispositie**¹⁵⁸ luidt:

M a n u a l	C-f'''
Prestant 4 vt	deel in front, dubbel vanaf h, uit voormalige Prestant 8' / 4', Octaaf 4' en destijds uitgeschakelde frontpijpen, weinig nieuwe pijpen.
Bourdon 16 vt	disc. vanaf c'
Roerfluit 8 vt	geheel van metaal
Gemshoorn 4 vt	
Quint 3 vt	prestantmensuur. Klein octaaf uit voormalige Fl.traver, rest 1975
Octaaf 2 vt	
Fluit douce 2 vt	24 kleinste pijpen open cilindrisch, rest gedekt.
Sesquialter 2 st	deel uit voorm. Octaaf 4 vt dc en Woudfluit dc, rest 1975, rooster wees op 2 st, Broekhuysen geeft 2-3 st.
Nachthoorn 1 vt	1975, wijd open cilindrisch, 5 oude pijpen
Mixtuur 3,4 st	1975, gereconstrueerd naar in discant nog aanwezige roostergaten
Trompet 8 vt	1975, eiken stevels en koppen, kopie naar Trompet van een ander Knol-orgel.
Vox humana 8 vt	1975, kopie van gelijknamige register in Knol-orgel te Hasselt, bekens: korte conus, waarop cilinder, waarop deksel met grote opening, daaromheen zes kleine openingen:

P e d a a l

C-h, aangehangen

Afsluiting, Tremulant, Pedaalkoppel, Piano Forte: indien niet open getrokken functioneren de registers Oct 2 t/m Mixtuur niet, merkwaardig dat de Quint daar niet bij is, trede ter uitschakeling van de Trompet.

Samenstelling vulstemmen:

Mixtuur	Sesquialter					
C	1	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{2}$	C	$1\frac{1}{3}$	$\frac{4}{5}$
c'	2	2	$1\frac{1}{3}$	1	c'	$2\frac{2}{3}$

Kas Vuren, imitatie mahonie beschilderd en goudkleur. Zijwanden opengewerkt (soort vlechtwerk). De zijvelden met loze frontpijpen, aangebracht in 1849 hangen buiten de eigenlijke kas. Bolt had in zijn eindrapport ernstige kritiek op het schilderwerk aan de kas. De kleuren vond hij minder geslaagd. Onder een aantal oude verflagen bevond zich vroeger ook de oorspronkelijke, maar alle verflagen waren verwijderd. Hij schrijft zeer terecht, dat subsidie niet moet worden aangewend om de oude verflaag, die ook monument is, te vernietigen, maar om ze te behouden! De restauratie van de kas was niet door de orgelmaker uitgevoerd.

Indeling niet geheel volgens front (dat tertsenopstelling in de discant suggereert):

Lade

Frontpijpen

C t/m Fs in middentoren, tussenvelden stom (doorgezaagde dennenstammetjes), die in de zijvelden zijn stomme metalen pijpen.

Balustrade uit Oosterwolde afkomstig, maar vergroot, tekst aangepast.

Klaviatuur aan voorzijde. De indeling van de registerknoppen staat niet in relatie tot bovengenoemde inwendige opbouw. Mogelijk is dit zo gemaakt met het oog op de speelpraktijk.:

Trem	Afsl	Trede voor T 8
Sq	Rf 8	
Fld 2	Mxt	
Gh 4	Nh 1	
B 16 dc	O 2	
P 4	T 8	
Vh 8	Q 3	
Pedk	Piano Forte	

Gelselaar, Hervormde Kerk.

- 1891 De firma Leichel & Zoon, Lochem, levert een orgel¹⁵⁹.
- 1956 Restauratie door Vierdag. Vervanging Gamba door Mixtuur op de volgende wijze: De Oct 4 kwam op de plaats van de Gamba, Mixtuur op plaats Oct 4. De ventielkast werd vergroot¹⁶⁰.
- 1975 Restauratie door E. Verschueren, Tongeren¹⁶¹

Dispositie:

M a n u a l	C-f'''
Prestant 8'	C -H van hout (open), waarvan een deel vóór de lade, verder aan de zijkant. c-a in het front, overige op de lade (9 stomme frontpijpen)
Octaaf 4'	
Holpijp 8'	geheel van hout
Mixtuur 4 st	1956
P e d a l	C-c'
Subbas 16'	hout, achter de lade

Pedaalkoppel (trede zonder reg.naam))
1 loze registerknop

Samenstelling Mixtuur

C	1 1/3	1	2/3	1/2
c	2	1 1/3	1	2/3
c'	2 2/3	2	1 1/3	1
c''	4	2 2/3	2	1 1/3

Kas	van naaldhout
Windvoorziening	Magazijnbalg boven in de orgelkas ! Restanten van een pompinstallatie aanezig.
Klaviatuur	Aan rechterzijde. Deze kan met een deurtje worden afgesloten. De registerknoppen met daarop de reg.namen zijn modern en stammen uit 1975.
Lade.	Eén nietgedeelde lade chromatisch ingedeeld met de kleinste pijpen aan de zijde van de klaviatuur.
Pijpwerk	expressions in de grote pijpen

Gendringen, Hervormde Kerk.

- 1830 19 mei. De voormalige kerk en het zich daarin bevindende orgel gaan door brand verloren. Volgens Winands stamde dit orgel uit 1676. Het zou niet het eerste in de kerk geweest zijn.
- 1835 Bouw nieuwe kerk klaargekomen.
- 1841 7 mrt. Ingebruikneming nieuw orgel, vervaardigd door "de heren Nolting en Zonen uit Emmerich". Het instrument werd gekenschetst als zijnde "eenvoudig, fraai, welluidend en krachtvol". Het is ingespeeld door "G. de Vries, organist der Grote Kerk te Nijmegen". Het orgel is "uit eigen middelen bekostigd"¹⁶². Uit dit laatste zouden we kunnen concluderen, dat het niet, zoals elders vaak het geval was, door een adellijke familie is geschonken.
- Bij de klaviatuur is de volgende aanduiding aanwezig : "Joh. Dan. Nolting u Sohn, Orgelbauer zu Emmerich, 1840". Nolting zelf, geboren in 1757 had in 1840 reeds een hoge leeftijd bereikt, zodat aangenomen mag worden, dat zijn stiefzoon A.D. Holland een belangrijk aandeel in de orgelbouw

¹⁵⁹ . HO *6/4 (juni 18910, geen pag. nr.

¹⁶⁰ . Erné-archief. Dossier over dit orgel.

¹⁶¹ . m.t.pl.

¹⁶² . Boekzaal 1830 ,I p 743, 1834, II p 506, 1841, I p 510/11.

heeft g16 vtehad.

Legêne heeft verondersteld, op grond van gelijkheid van de registerknoppen met de daarop geschreven registernamen van het orgel in Gendringen en het Curtain-orgel in Veldhausen, dat er een relatie geweest moet zijn tussen Nolting en Curtain, die ook in Emmerich gevestigd was.

Een nog veel overtuigender aanduiding in die richting is o.i. de aanwezigheid (in 1841!) van het register Cimbale in Gendringen (half Frans gespeld) en het repetitieschema van dit register en van de Mixtuur, in principe nog gemaakt naar het voorbeeld van Curtain, die dit op zijn beurt weer aan Dom Bédos ontleende. Curtain was al zo'n 50 jaar vóór de bouw van het orgel in Gendringen uit Emmerich vertrokken. Het is opmerkelijk dat zijn ideeën toch nog zo lang daarna stand gehouden hadden. Dat Nolting conservatief was, blijkt ook uit de klank van het orgel, die van een élégance is, die voor de bouwtijd wel heel bijzonder is. Van de verdere historie is het volgende bekend:

- 1874 Haffmans is ontboden om het orgel "na te zien" ¹⁶³.
- 1886 De organist J.H. Poelman dient een verzoek in tot plaatsing van een 16' register. Niets wijst erop dat dit is ingewilligd.
- 1920 Schoonmaak door L. Schwarze (inscriptie paneel achterzijde).
- 1924 Pijnsopgave voor stemmen orgel van P. van Dam, Leeuwarden.
- 1939 Schoonmaak door B.F. Bergmeyer, Woerden (inscr. paneel).
- 1942 Pijnsopgave voor stemmen van S. Koch, Doetinchem.
- 1947 Restauratie door B. Koch, Apeldoorn na oorlogsschade. Plaatsing van een windmachine.
- 1965 Restauratie door Flentrop, nadat het orgel onbespeelbaar was geworden, gevolg van het aanbrengen van de heteluchtverwarming in de kerk. Adviseur was Joh. Legêne onder rijkstoezicht van dr. H.L. Oussoren en C.H. Edskes. Aanbrenging van verende slepen

Dispositie:

M a n u a a l	C-g'''
Prestant 8 Fuss	C-e in front, rest op lade
Viol da Gamba 8 Fuss	C en Cs gedekt, hout, D-H in front, rest op lade
Prestant 4 Fuss	C-F in front, rest op lade
Bourdon 8 Fuss	C-f hout, fs-gs'' metaal gedekt, a''-g''' open conisch
Quintta Dena 8 Fuss	C-H hout, c-d''' metaal gedekt, ds'''-g''' open conisch
Flöthe dous 4 Fuss	C-F hout, Fs-gs' metaal gedekt, a'-g''' open conisch
Quint 3 Fuss	
Octav 2 Fuss	
Flöthe 2 Fuss	conisch
Mixtur 3 fach	
Cimbale 3 fach	
Trompet 8 Fuss discant / bass	C-g houten stevils, overige van metaal, ds'''-g''' zijn labiaalpijpen, één daarvan is uit een ouder orgel afkomstig. Intoneerlappen in de bekken recent dichtgesoldeerd.
Tremulant	inliggend in windkanaal
Ventiel	
p e d a a l	C-f, aangehangen

Samenstelling vulstemmen.

Mixtur				Cimbale		
C	1 ¹ / ₃	1	2 ² / ₃	C	1 ¹ / ₂	1 ¹ / ₃
				c	2 ² / ₃	1 ¹ / ₂
f	2 ² / ₃	2	1 ¹ / ₃	f	1	2 ² / ₃
				c'	1 ¹ / ₃	1
f'	5 ¹ / ₃	4	2 ² / ₃	f	2	1 ¹ / ₃
				c''	2 ² / ₃	2
				f''	4	2 ² / ₃
c'''	5 ¹ / ₃	4				

Kas en frontpijpen.	Kas van naaldhout, wit geschilderd. Aan de achterkant is een oude verflaag te zien: imitatie-eiken. De "pijpenrijen" aan weerszijden van het front staan buiten de kas. Het zijn houten imitatiepijpen. Alle overige frontpijpen zijn sprekend: pijpen van Prestant 8' en 4' en Viola di Gamba.
Windvoorziening	Twee spaanbalgen en elektrische windmachine, deze laatste op weinig fraaie wijze boven de oude balgen in een bekisting van meubelplaat aangebracht.
Klaviatuur	Origineel hand- en voetklavier, enkele pedaaltoetsen in 1965 vernieuwd. Originele registerknoppen waarop met de hand geschreven registernamen. Klaviatuur aan zijkant links. Cartouche:

Mechaniek	Origineel op invoering na. Wellenraam als gebruikelijk bij orgels, die aan de zijkant worden bespeeld.
Laden	Twee laden voor C- en Ciskant, waartussen ruimte, waar een aantal houten pijpen staan. Opstelling diatonisch, grootste aan de binnenzijde, overige aflopend van buiten naar binnen. Nieuw verend sleepsysteem volgens Flentrop patent.
Pijpwerk	De grote pijpen hebben geen stemkrullen maar stemlappen, vrij dunne kernen, tamelijk veel kernsteken. Hoog loodgehalte, labia bijgedrukt. Merkwaardig is, dat alle achtvoets registers in het groot octaaf volledig zijn uitgebouwd. De frontpijpen hebben overlengte.
Bijzonderheden	Samenstelling van de vulstemmen naar Dom Bédos (en Courtaïn) met weglating van twee koren boven f' en c'''. Een andere afwijking van het in de 19de eeuw gebruikelijke is de klavieromvang. Bij een (niet uitgevoerd) plan voor het orgel in de St.-Jan te 's-Hertogenbosch stelt Nolting zelfs een klavieromvang tot a''' voor! Een andere bijzonderheid is (zoals ook in bovenstaande beschrijving is te zien), dat alle 8 voets registers geheel compleet zijn uitgebouwd in het groot octaaf en dat ook V.d.Gamba-pijpen in het front staan.

Gendringen, Rooms-katholiek Bejaardencentrum

Voormalige kabinetorgel.

Dit orgel, dat ik destijds heb beschreven¹⁶⁴ is nog eigendom van dezelfde kloosterorde als voorheen, maar bevindt zich nu in het Bergklooster te Berstwig (D). De naam Adema zou in de windlade hebben gestaan¹⁶⁵.

Gendringen, Rooms-katholieke Parochiekerk Sint-Martinus.

Van geen van de beschrijvingen is de historie zo onduidelijk en vol tegenstrijdigheden als hier.

1813,1819	Winands schrijft: 1819 bouw kerk van het waterstaatstype en plaatsing van een klein orgel ¹⁶⁶ . Broekhuizen schrijft: 1813 orgel Nolting, afkomstig uit Hulhuizen, disp. P 4, Pdc 8, B 8, Q 3, Fld 4, O 2, Flg 1, Mxt 3 st, T 8, aangehangen pedaal, 2 balgen. Maar: Broekhuizen beschrijft hetzelfde orgel met op een schrijffout na dezelfde dispositie nog eens onder Gendt, eveneens afkomstig uit Hulhuizen. Hij moet dus de namen Gendt en Gendringen door elkaar hebben gehaald. Wat is nu juist?
1830	Grote dorpsbrand (zie ook de hervormde kerk). Broekhuizen noemt die ook en zegt in een bijschrift, dat het orgel in 1851 nog niet is herbouwd (hersteld?)
1856	10 apr. De Godsdienstvriend: nieuw orgel van Martinus Kersting, Münster ingewijd, ter vervanging

¹⁶⁴ . Orgels Gendringen, p 19.

¹⁶⁵ . Mededelingen ter plaatse.

¹⁶⁶ . Winands p 11. Ook de overige historische gegevens (tenzij anders aangegeven) aan Winands ontleend, deels berustend op mondelinge overlevering.

- van een kabinetorgel¹⁶⁷.
- 1895 Orgel overgeplaatst naar nieuw gebouwde parochiekerk, in twee delen opgesteld aan weerszijden van een kerkraam.
- 1910 / 11 Maarschalkerweerd, ombouw van één naar twee manualen naar pneumatisch systeem. Twee kasdelen samengevoegd.
- 1945 Oorlogsschade
- 1951 en later: Herstellingen
- ca. 1995 Opknappbeurt door Pels & Van Leeuwen, pijpen gereinigd, onderdelen pneumatiek hersteld of vernieuwd. Geen dispositiewijziging.

¹⁶⁷ . Godsdienstvriend 76, p 238. Winands schrijft over een brief van 4 mrt 1856, waar sprake is van omruil van een klein bestaand orgel tegen een nieuw, geleverd door "de bekende orgelbouwer, welk in het bisdom Munster tot zulk een roem was gekomen". Winands vergist zich dan in zijn veronderstelling, dat dit op Nolting zou slaan. Hetgeen Broekhuysen beschijft is zeker geen kabinetorgel. Het is duidelijk een viervoets kerkorgel, dat door Nolting gebouwd zou kunnen zijn. Kende de berichtgever voor De Godsdienstvriend de betekenis van het begrip kabinetorgel niet? Of was het Nolting-orgel door de brand toch te ernstig beschadigd, zodat men zich voorlopig met een kabinetorgel behielp? Of is het Nolting-orgel toch in Gendt terecht gekomen?

Dispositie:

I. C-f'''	II. C-'''	Pedaal C-d'
Prestant 8'	Prestant 4'	Subbas 16' (tr)
Bourdon 16'	Bourdon 8'	
Bourdon 8'	Gamba 8' (C-H van B 8)	3 normale koppels
Prestant 4'	Fluit 4'	2 octaafkoppels
Octaaf 2'		Tremolo (gehele werk)
Mixtuur 4 st (1951)		Vaste combinaties
Trompet 8' (1911)		

Alle stemmen (op Mixtuur en Trompet na) bestaan geheel of gedeeltelijk uit oude pijpen welke echter in de huidige situatie absoluut niet tot hun recht komen.

Pneumatische tractuur, vrijstaande speeltafel, kassen in twee delen, geheel of grotendeels uit 1911. Afbeelding in Orgels Gendringen¹⁶⁸.

Gorssel, Hervormde Kerk.

- 1861 Contract C.F.A. Naber, niet ondertekend, niet nader gedateerd¹⁶⁹.
"M a n n u a a l" "P o s e t i e f"
Prestant 8 vt Quint 3 vt Gedact fluit 8 vt
Bourdon 16 vt (2 oct. wagenschot) Octaaf 2 vt Viola di Gamba 8 vt
Holpijp 8 vt (1 oct w.) Mixtuur 3 en 4 st b/d Fluit 4 vt
Octaaf 4 vt Trompet 8 vt b/d. Woudfluit 2 vt.
Fluit d' amour 4 vt
Windlozing, Man.lade 2 delen, pos.lade 1 deel, C-f'', aangehangen pedaal C-d', drie balgen, koperen lijst i.p.v. pulpeten, kas vuren naar tekening.
Naber overlijdt aug. '61.
- 1862 Orgel opgeleverd door F.S. Naber. In de Boekzaal¹⁷⁰ staat: F. Naber, Deventer, ingebruikneming "20 julij". "Wij zagen ons in het bezit gesteld van een orgel, dat ons nog ontbrak", achtvoets werk, 2 klavieren, aangehangen pedaal, 16 sprekende stemmen en 3 blaasbalgen". Dit alles is - met uitzondering van het aantal stemmen - in overeenstemming met het bestek. De Boekzaal spreekt ook nog over de keuring door Brandts Buys, organist der grote kerk te Deventer. Dit 22/7 1862 gedateerde rapport is bewaard gebleven. Hij is vol lof over het werk. Enige grepen hieruit: "Het volle werk levert een krachtig klinkende toon, welke in staat is de gemeente in behoorlijk bedwang te houden, de werking der Mixtuuren is zilverachtig, juist wat zij behoort te zijn en zwaait in alle opzichten lof toe aan de orgelmaker". Enige "uitstekend schoone registers": P 8', T 8', B 16', VdG 8'.
- 1929 Opdracht tot herstel en uitbreiding door De Koff¹⁷¹. Mogelijk zijn in dat jaar de later aangetroffen pneumatische toevoegingen aangebracht: een kegellade voor twee registers op het bovenwerk en een voor een pedaalstem. Toen moet de Trompet 8' zijn vernieuwd
- 1945 Kerk verwoest door bombardement. Orgel ernstig beschadigd. Het pijpwerk van het bovenwerk ging daarbij verloren (niet de lade daarvan).
- 1949 Bouw nieuwe kerk naast de oude toren.
- 1949 16/12. Rapport OC¹⁷². Voorstel verwijdering pneumatische kegellade voor twee registers in het bovenwerk en pneumatische Subbas-lade. Vernieuwing onbruikbare ventielen en slepen, ontbrekend pijpwerk bijmaken, etc. In een eerder voorstel werd geadviseerd over te gaan tot de bouw van een nieuw orgel. In 1953 stelt men dat nog eens voor: Daartoe gedeeltelijke omsmelting van pijpen. Zinken pijpen vervallen. Daarna werd het contact met de OC verbroken.
- 1953 Leeftang plaatst onder advies van dr. M.A. Vente het orgel in de nieuwe kerk en maakt nieuw pijpwerk voor het bovenwerk: Viola 8', Hp 8', Gh 4', Nas 2²/₃', Octaaf 2' (van manuaal), twee hiervan op pneumatische lade. Op het manuaal moesten de frontpijpen (nu met spitse labia) worden vernieuwd en kwam een Woudfluit 2' op de plaats van de Octaaf 2'. Tenslotte is toen (of in 1929?) een pneumatische Subbas toegevoegd.

¹⁶⁸ . Er blijven vragen: hoe kunnen de thans aanwezige twee oude Prestanten 4 vt en twee oude Bourdons 8 vt op een éénmanuaalig orgel hebben gezeten? Heeft Maarschalkerweerd oud pijpwerk van elders toegevoegd? Het oude pijpwerk is inderdaad nogal heterogeen. De Bourdon 16 vt zou volgens mondelinge overlevering in 1911 zijn toegevoegd. Maar ook dit register bestaat vanaf c' uit oude pijpen. Zie verder Orgels Gendringen p 21. Hierin ook de van Winands afkomstige gegevens. Toen ik dat schreef, waren de gegevens uit De Godsdienstvriend en Broekhuysen nog niet beschikbaar.

¹⁶⁹ . Archief Protestantse Gemeente Gorssel / Epse, inv.nr. 97. Ook in een ter plaatse aanwezige anonieme brochure *Het Naber-orgel in de Hervormde Kerk te Gorssel*, waarin enige onvolkomenheden.

¹⁷⁰ . Boekzaal 1862 II p 234.

¹⁷¹ . HO 36, p 27 (jan. 1929).

¹⁷² . Erné-archief, dossier Gorssel

1981 27 nov. Blank, restauratie klaargekomen onder advies van Gert Oldenbeuving. Verwijdering van alle pneumatiek. toevoeging op het bovenwerk van Prestant 4' op kantsleep. Octaaf 2' en Woudfluit 2' werden weer verwisseld. Op Viola 8 en Nasard $2\frac{2}{3}$ na bleef het pijpwerk van het bovenwerk uit 1953 gehandhaafd, wel opnieuw geïntoneerd. Vernieuwd werden de Trompet, de frontpijpen en de Subbas (nu op mechanisch laadje). Een Werckmeister-stemming werd aangebracht.

Dispositie.

Ma n u a a l	C-f''
Praestant 8 voet	fr.p.1981, binnenpijpen 1862, compleet vanaf C
Bourdon 16 voet	1862, C-h hout
Holpijp 8 voet	1862, C-H hout
Octaaf 4 voet	1862
Fluit 4 voet	1862, gedekt 12 pijpen open conisch
Quint 3 voet	1862, prestantquint
Octaaf 2 voet	1862
Mixtuur 3 sterk Bas / 4 sterk Disc	1862, dc in werkelijkheid 3-4 st
Trompet 8 voet Bas / Disc	1981, houten stevels en koppen)
B o v e n w e r k	
Praestant 4 voet	1981 op kantsleep
Holpijp 8 voet	1953
Gemshoorn 4 voet	1953
Woudfluit 2 voet	1953, licht conisch
Dulciaan 8 voet	1953, metalen stevels
P e d a a l	C-d' nieuw mechanisch laadje, achter in de kas
Subbas 16 voet	1981, eiken

Tremulant, Koppel Bas, Koppel Dc, Koppel "HW + Ped". Man. C-f''. Pedaal C-d'.

Samenstelling Mixtuur:

C	2	$1\frac{1}{3}$	1
c	$2\frac{2}{3}$	2	$1\frac{1}{3}$
c'	4	$2\frac{2}{3}$	2
c''	$5\frac{1}{3}$	4	$2\frac{2}{3}$
c'''	8	$5\frac{1}{3}$	4 $2\frac{2}{3}$

Opstelling achter op galerij op een verhoging.

Windvoorziening. Kleine niet-orginele balg onder het orgel.

Laden. Beide origineel. Hoofdwerk: ééndelig, in strijd met de bepaling in het contract, klassieke opstelling met torens, overeenkomstig het front, bovenwerk ééndelig, diatonisch naar buiten aflopend.

Klaviatuur links, registerplaatjes nieuw met krulletters, kennelijk naar een Naber-voorbeeld Deze vermeldt nog de naam van Naber Sr: "C.F.A. Naber en Zoon Deventer fecit 1862". Pedaalklavier nieuw in oude stijl.

Pijpwerk Veel baarden verwijderd, veel opgesoldeerde stukken en kernsteken.
Stemming naar Werckmeister (welke natuurlijk niet op dit orgel thuis hoort).

Groenlo, Hervormde Calixtuskerk, voormalige orgels.

- 1726 30 apr. Contract met Theodorus Martens, betreffende werkzaamheden aan het orgel¹⁷³. Deze houden in:
(betreffende het manuaal:)
1. Laderestauratie,
2. prestantpijpen waar nodig repareren en "aan de spraak brengen",
3. afgebroken en andere beschadigde pijpen en "die in salpeter veranderde" vernieuwen,
4. klavieromvang vergroten met de tonen gs", b", h", c" en de frontprestant van nieuwe tinfolie voorzien,
5. reparatie tremulant,
Betreffende "het aparte pedaal":
1. pedaal(klavier?) demonteren en vernieuwen,
2. het register basuin bas, "die gesonken en door malkanderen gevallen" is, opnieuw solderen,
3. "de floijte soo stom" en de "regeringe so meestendeel verdorven is" in orde brengen
Betreffende "het rugge positief"
1. maken nieuwe lade met bijbehorende tractuur, "en die vergroten met tijn claves".
2. Nieuw klavier daartoe
3. De nieuwe lade inrichten voor een nieuwe Sesquialter en Cornet boven de 6 stemmen van de oude.
4. het positief "nu op ses voet sprekende" op 8 voet brengen.
Blaasbalgen. Werk omschreven aan de twee bestaande balgen.
Als we aannemen, dat de oude rugwerkomvang FGABH..g"a" was en de nieuwe CD...c" is daarmee verklaard, dat de nieuwe lade 10 cancellen groter was dan de oude.
- 1774 Hess vermeldt de aanwezigheid van een orgel¹⁷⁴.
- 1835 15 febr. "Ons overoud orgel, bestaande uit een klein en groot orgel geheel onbruikbaar zijnde, is, uit de fondsen en liefdegiften der Gemeente, de geheele inrigting en hetzelve veranderd; beide orgels zijn nu tezamen in verband gebragt, doch het kleine alleen vooreerst geheel vernieuwd"¹⁷⁵. J. Armbrost voerde dit werk uit. Het is ingespeeld door Zwanenveld, Doetinchem. Dit door kerkenraadsleden opgestelde verhaal blijkt makkelijk te interpreteren: er was al een rugwerk aanwezig in 1726. Armbrost heeft beide werken "in verband gebracht". Ik meen dit laatste a.v. te moeten interpreteren: hij veranderde het rugwerk in een onderpositief. Iets dergelijks deed hij ook in Borculo. Zie aldaar.
- 1836 Blikseminslag in de toren, waardoor een grote dorpsbrand ontstond en het orgel zwaar werd beschadigd.¹⁷⁶

¹⁷³ . *Memorie en Resolutieboek der stad Groenlo 1724-1732*. Stadsarchief Groenlo, inv. nr. 5. Verslag vergadering 30/4 1726.

¹⁷⁴ Hess p 86, onder de naam *Grol*

¹⁷⁵ . Boekzaal 1835 II, p 483/85. Hetzelfde in *Acta Kerkeraad*, archief, Ned. Hervormde Gemeente Groenlo in beheer bij GA. p 170 en 171. Van der Aa geeft een afwijkend bericht: in 1833 zou het kleine orgel zijn vernieuwd. (deel IV p 892/93)

¹⁷⁶ . Uitvoerig over de brand in de raadsnotulen GA inv. nr. 7. In de kerkenraadsnotulen is de berichtgeving hierover uiterst summier. Een anonieme kroniekschrijver vertelt in zijn *Boekje van Eenige Aantekeningen wat Er Bezonders Gebeurd is Beginnende 1836* in de collectie Smit (GA) over de brand en de schade aan de "2 orgels".

1837 of '38 Herstel of vernieuwing van het orgel door J.Armbrost¹⁷⁷. Van het nu ontstane orgel bestaat een afbeelding. Hier was in ieder geval sprake van een onderpositief. Broekhuysen geeft een ongelooftwaardige dispositie:

M a n u a a l

Prestant 16 vt	Gedakt 4 vt
Octaaf 4 vt	Octaaf 2 vt
Gedakt 8 vt	Mixtuur 2 vt
Quint 3 vt	Trompet B/D 8 vt

P o s i t i e f

Prestant 8 vt	Quint 3 vt
Bourdon D 16 vt	Sesquialter 3 st
Holpijp 8 vt	Gemshoorn 2 vt
Roerfluit 4 vt	Mixtuur 1 ¹ / ₂ vt.

Uit latere dispositieopgaven (zie 1945) blijkt, wat hier aan de hand was. Broekhuysen kreeg de zaak toegezonden volgens indeling van de registerknoppen, welke in twee rijen waren geplaatst. Omdat het positief veel kleiner was dan het manuaal, bevonden zich de knoppen van Prestant 8' en Bourdon 16' in de rij van het positief. Zet deze twee registers bij het manuaal en U heeft een aannemelijke dispositie. De Prestant 16' kan een discantregister zijn geweest. Uit de volgorde waarin Legêne na 1945 de registernamen opschreef valt te concluderen, dat de klaviatuur zich aan de linkerzijkant heeft bevonden.

18?? Grégoir, wiens gegevens niet bepaald betrouwbaar zijn, maakt melding van een door Naber geplaatst orgel van 19 stemmen¹⁷⁸. Dit kan hoogstens op eventueel onderhoudswerk slaan.

1945 24 febr. Kerk en orgel door bombardement getroffen. De brokstukken van het orgel zijn door Legêne onderzocht, voornamelijk drie windladen en pijpwerk. Er zijn twee brieven hierover van zijn hand¹⁷⁹. In één daarvan beschrijft hij de registers in volgorde van de registerplaatjes, min of meer overeenkomend met Broekhuysens opgave. In de andere geeft hij een reconstructie van de vermoedelijke dispositie in volgorde slepen. Beide Mixturen waren gedeeld in bas en disc. Man. bas 2', de 4', pos. resp. 2²/₃' en 1¹/₃'. De Quint van het positief was een Quintfluit, in de bas gedekt, de Sesquialter was vervangen door een Viool 8'. Op het positief was nog een sleep meer dan bij Broekhuysen; hier bevond zich nu een Klarinet. De Man.omvang was C-f". Er was een aangehangen pedaal. Legêne beweerde dat het orgel XIXa was gekocht in Stadtlohn als gebruikt instrument en dat Viool en Klarinet door Van Dam ca. 1890 waren geplaatst. De eerste mededeling is niet te rijmen met de nu gevonden archivalia. Hij waarschuwde in 1945 de oude registers niet voor een appel en een ei van de hand te doen. In 1948 schreef hij dat alleen de laden nog goed bruikbaar waren. Of het materiaal nog ergens is gebruikt is mij niet bekend. Onder advies van en naar tekening van Legêne kwam hier een nieuw orgel.

Groenlo, Hervormde Calixtuskerk, vroeger hulporgel.

1946 Secretaireorgel van Hess als tijdelijk orgel geplaatst. Later is het orgel verkocht naar een particulier in de U.S.A.

1788

Dispositie volgens indeling reg.knoppen¹⁸⁰.

(B a s)	(D i s c a n t)
Holpijp 8 vt	Prestant 8 vt
Fluit 4 vt	Viola di Gamba 8 vt
Octaaf 2 vt	Holpijp 8 vt
Gemshoorn 1 vt	Fluit 4 vt
Tremulant	Gemshoorn 3 vt
(ontbr.)	Octaaf 2 vt

¹⁷⁷ . *Acta Kerkeraad*. Archief Ned.Herv. Gemeente (in beheer bij GA) inv. nr. 4, p 228 (verg. 10/9 1838): het orgel, dat reeds weer in gebruik was, wordt niet meer officieel ingewijd. Afspraak dat een passend woord in de dienst 2de Kerstdag zal worden gesproken. De eerder genoemde kroniekschrijver schrijft over herstel door Armbrost, in twee etappes in 1837 en 1838. Van der Aa zegt dat men uit de stukken van het "grote en kleine orgel" een ander wilde samenstellen of een geheel nieuw doen vervaardigen.

¹⁷⁸ . p 155.

¹⁷⁹ . 6/5 1945 aan de KV, Legêne-archief map 14, de andere 4/11 1948 aan zijn "vrienden van de OC", Erné-archief, dossier Groenlo.

¹⁸⁰ . Mixtuur nr. 16, p 335/36. Hierbij uitvoerige beschrijving. Bij Gierveld Huisorgel is het cat.nr. 119.

Groenlo, Rooms-katholieke Sint-Calixtuskerk.

Kerk vd Aa schrijft: Rooms Katholieken hadden vroeger een kerk buiten de stad. 1784 met behulp van de Hervormden (!) een kerk binnen de stad gebouwd. 1818 deze kerk, die van een kleine houten toren en orgel was voorzien, bouwvallig geworden. 1836 geheel nieuwe H. Calixtus. Ook deze van toren en orgel voorzien.

Voormalige orgels

Vóór 1822 onduidelijk. Zie onder kerk

1822 J. Armbrost levert volgens Broekhuysen een éénmanualig orgel met de volgende dispositie:

Prestant 8 vt	Quint 3 vt	Cornet D 3 st
Bourdon 16 vt	Octaaf 2 vt	Trompet B/D 8 vt
Holpijp 8 vt	Mixtuur 2 vt	
Octaaf 4 vt	Sesquialter 3 st	Tremulant, Ventil

Gradussen-Verschuieren-orgel.

1877 Gradussen. Nieuw orgel.

1906 Bouw nieuwe kerk¹⁸¹. Het orgel moet zijn overgeplaatst.

1919-20 Herstelwerkzaamheden door N.A. v.d. Berg, Aalten.

Vóór 1943 Dispositie vóór de ombouw in 1943¹⁸², volgens Verschuieren waarschijnlijk de originele (afgezien van de Celeste?):

M a n I C - f'''	M a n II C-f'''	P e d a a l C-d'
Prestant 16' dc	Quint 3'	Salicionaal 8'
Bourdon 16'	Octaaf 2'	Celeste 8'
Prestant 8'	Cornet 3st dc	Fluit 8'
Holpijp 8'	Mixtuur 2-3 st	Bourdon 8'
Roerfluit 4'	Trompet 8'	Quintadeen 8'
Octaaf 4'	Dwarsfluit 4'	

Fagot 8' bas / Hautbois 8' dc Pedaal + Man, I + II,

1943 L. Verschuieren, Heythuysen, ombouw tot elektropneumatisch instrument in open opstelling, met behoud van de sleepladen van Gradussen. Elektropneumatische membraanladen voor klavieruitbreidingen en een extra lade voor 3 stemmen wegens vergroting van Man II. Volledigheidshalve volgt hier, verkort weergegeven, de dispositie:

I. B 16, P 8, B 8, O 4, Rf 4, Kw 2²/₃, O 2, Co 3 st dc, Mxt 3-4 st, T 8

II. F 8, Sal 8, Celeste 8, Hp 8, Dwf 4, Kwdn 4, Zwitserpijp 2, Sq 2 st, Cmb 3 st, Hb 8

Ped. Sb 16, Ob 8, Pb 4, Fg 16

3 normale koppels en 2 octaafkoppels, veel speelhulpen, Tremolo II.

Uit enige bewaard gebleven restanten blijkt, dat er een fraaie gepolychromeerde neogotische kas moet zijn geweest.

Het orgel is thans buiten gebruik gesteld. Men vertelde, dat onderdelen ervan zullen worden gebruikt voor de reconstructie van het grote Gradussen-orgel in Wychen.

Koororgel, thans hoofdorgel.

1994 Plaatsing van het uit 1926 stammende Adema-orgel uit de St.-Nicolaas en Barbarakerk "De Liefde" te Amsterdam. Het orgel dat oorspronkelijk pneumatisch was en in 1965 enigszins gewijzigd, is nu geëlektrificeerd, van een verrijdbare speeltafel voorzien en wat dispositie betreft in de toestand van 1926 teruggebracht. Het leent zich goed voor romantische orgelliteratuur onder voorbehoud van het indirecte contact dat de bespeler met het instrument heeft.

¹⁸¹ . Broekhuysen commentaar G 51.

¹⁸² . Vermeld in de correspondentie betreffende de ombouw in 1943. Deze bevindt zich in Groenlo, Parochiearchief van de R.K. gemeente, in beheer bij GA Groenlo. Voorlopig inv. nr. 98: *Dossier onderhoud orgel*. Hieruit ook de overige gegevens over dit orgel.

Groessen, Rooms-katholieke kerk, voormalige orgel.

- 1822 Lohman repareert volgens Broekhuizen een orgel, gebouwd door "Keurten". Volgens Gierveld¹⁸³ kan hiermee niet A.A. Kuerten bedoeld zijn, omdat van hem pas werk uit ca. 1840 bekend is. Hoewel Vente nog enige oude registers aantrof en het orgel zelfs voorkwam op de monumentenlijst van de Rijksorgelcommissie (ca. 1950, klasse C) is het in 1952 opgedoekt. Kluiver neemt het Broekhuizen-bericht over en spreekt zonder nadere aanduiding van A.A. Courtain¹⁸⁴. Gierveld oppert de gedachte, dat J. Courtain de maker is. Hoewel eenzelfde veronderstelling is geuit betreffende het orgel in de hervormde kerk te Zeddam, zal toch eerst moeten worden aangetoond, dat Courtain ooit een front van deze indeling zou hebben gemaakt.
- 1954 Flentrop gebruikt de oude kas als rugwerkkas voor zijn nieuwe orgel in de Hervormde kerk te Aardenburg.

¹⁸³ . Broekhuizen commentaar G 70.

¹⁸⁴ . Kluiver II, p 140.

Haarlo, Hervormde Kerk.

Kerk schilderachtig gelegen achtkantige kerk uit 1858, in de volksmond "de kluntjespot" geheten, waarin het orgel optimaal tot zijn recht komt.¹⁸⁵

Orgel. XVIIIId, Kabinetorgel toegeschreven aan H.H. Hess Gouda.

- 1867 Hier geplaatst door H. Knipscheer¹⁸⁶. Wellicht heeft hij de winddruk verhoogd, gepaard gaande met opsnede-verhoging van enige pijpen, en de toonhoogte verhoogd en een grote balg naast het orgel gezet. Ook was het (loze) front van het orgel losgemaakt van het meubel en op de (lelijke) balustrade van de kerk geplaatst. Het eigenlijke instrument stond 90° gedraaid hier achter. Een raamwerk met doek nam de plaats van het oude front in. Het is ook mogelijk, dat deze ingrepen uit later tijd stammen.
- 1972 Verschuieren, Heythuysen. Restauratie onder advies van Willem R. Talsma. Het instrument werd weer normaal geplaatst en de oude balg, die nog onder in de kas aanwezig was, in ere hersteld. De oude toonhoogte en winddruk werden niet gereconstrueerd¹⁸⁷.
- ca. 1987 Orgel beneden in de kerk geplaatst in de nabijheid van de kansel. Op de oude plaats kwam een onbeduidend orgel, afkomstig uit het gebouw van de Hervormde Evangelisatie in dezelfde plaats. Beide instrumenten doen nu beurtelings dienst.

Dispositie kabinetorgel in volgorde lade (niet overeenkomend met die van de registerknoppen):

B a s (C - h)		D i s c a n t (c' - e''')	
Holpijp 8 v	alle pijpen eiken, op verhoogde pijpstok	Bourdon 16	verhoogde pijpstok
Prestant 4 v	gr. oct. open naaldhout, metalen stemdeksels	Prestant 8 v	
Fluijt 4 v	gedekt eiken	Fluttravers 8 v	naaldhout, open, metalen stemdeksels
Octaaf 2 v		Holpijp 8 v	eiken
Flageolet 1 v	prestantmensuur	Prestant 4 v	
Quint:fl 3 v	gedekt eiken, 4 gr. p. liggend	Gemshoorn 3 v	zeer licht conisch
		Octaaf 2 v	
		(Open plaats)	
		Fluit 4 v	tot kleinste pijpje gedekt eiken
Tremulant, Ventiel			

Kas Eén der oudste voorbeelden van toepassing van fineer. Op het orgel twee engelfiguren, een derde figuur ontbreekt.

Klaviatuur Klavierbeleg paarlemoer en schildpad. De kaarsenstandaarden waren verdwenen. Er zijn andere antieke exemplaren aangebracht (uit voorraad Verschuieren).

Pijpwerk Alles origineel. In groter metalen pijpwerk is het Hess-labium te zien (vergelijkbaar met parallellabia, doch naar boven toe iets naar elkaar toelopend, zie afbeelding).

Halle, Gereformeerde Kerk, voormalige orgel.

Volgens een krantenbericht¹⁸⁸ bevond zich hier een orgel, afkomstig uit de Doopsgezinde Kerk te Den Horn (Gr), rond ca. 1850 gebouwd door Rosema, Groningen. In werkelijkheid was het niet veel meer dan een schroothoop¹⁸⁹. In 1979 is het vervangen door een nieuw orgel, gemaakt uit een Duits bouw pakket en pijpwerk van E. Verschuieren, Tongeren

Harreveld, Kloosterkapel, voormalige orgel.

Hier heeft zich het orgel bevonden, dat zich nu in Zieuwent bevindt. Zie aldaar.

¹⁸⁵ Boekzaal 1858 I p 298 Bericht inwijding

¹⁸⁶ Correspondentie in kerkelijk archief Wichmond. De plaatsing wordt ook genoemd in StWV 1867, p 285.

¹⁸⁷ Beschrijving en foto's van de opstelling vóór en na deze restauratie in de beschrijving van dit orgel in HO 69, p 2-4, 18,19.

¹⁸⁸ *Classicaal Kerknieuws* 27/6 1980.

¹⁸⁹ Mededeling Hans Kriek, die deze uitdrukking ervoor bezigde en op wiens advies men het orgel verving.

's-Heerenberg, Hervormde Kerk.

Historisch overzicht¹⁹⁰ :

- 1742 Thomas Weidtman te Ratingen bij Düsseldorf levert een viervoets orgel. Plaats in de kerk onbekend. Het front (middendeel huidige orgel) vertoont gelijkenis met het front van het aan Weidtman toegeschreven orgel (thans) in Koudekerke, waar de onderkas nog aanwezig is. Foto daarvan bij Kluiver¹⁹¹.
- ca. 1850 Broekhuysen noteert de dispositie van zijn dagen, waarbij het de vraag is of dat de oorspronkelijke is:
 Prestant 4 vt F♯4 octaven, aangehangen pedaal C-g, drie baasbalgen.
- 1861 H. Haffmans, Doetinchem. Nieuw orgel achter het oude front, dat daartoe met twee achtvoets torens werd vergroot. Dit zijn geen pedaaltorens; het is slechts een uitbreiding om een Prestant 8' te kunnen plaatsen. Het orgel kwam boven de hoofdingang van het gebouw. Het is gekeurd en ingespeeld op 22/9 1861 door J. Zwaneveld te Doetinchem¹⁹². Dispositieopgave Van 't Kruijs:
H o o f d m a n .	B o v e n m a n u a a l .	S t o m m e R e g i s t e r s
Prestant 8 voet	Lieflijk.Gedakt 8 voet	Ventiel
Bourdon 16 voet	Flûte Travers 8 voet	Koppel
Viola di Gamba 8 voet	Salicionaal 4 voet	
Octaaf 4 voet	Flûte d'Amour 4 voet	
Fluit 4 voet	Octaaf 2vt	aangehangen pedaal.
Quint 3 voet		
plaats voor Trompet 8 voet		
- 1926 Kerkrestauratie. Verplaatsing orgel naar huidige plaats tegen de kosterswoning, waarschijnlijk door Van Leeuwen. Gekeurd door de NKO op 5 en 24 febr.
- 1934 J.G. Koch, Rotterdam. Onderhoud.
- 1942 De Koff, Utrecht. Vernieuwing van vermolmde pijproosters, vervanging van 12 vermolmde houten salicionaalpijpen en 12 gambapijpen door nieuwe van zink, herintonatie. Het plan tot verplaatsing van de Octaaf 2' naar het Hoofdwerk (omdat er geen 2 vt boven de 3 vt was) schijnt niet te zijn doorgegaan.
- 1957 19 jan. Rapport Joh. Legêne. De dispositie is hetzelfde als bij Van 't Kruijs. Wat opvalt is dat de vrije sleep op het hoofdwerk zich vóór die van de Prestant 8' bevond. Hoewel Legêne aanvankelijk van mening was, dat nog pijpwerk van vóór 1861 aanwezig was, blijkt dit bij nader onderzoek niet het geval te zijn.
- 1959 Flentrop restauratie klaargekomen, ingebruikneming 15/3'59.
- 1991 8 sept. Keuringsrapport van de OC (R. van Straten) betreffende "Schoonmaak- en herstelwerkzaamheden Weidtman-Haffmans-orgel" door Flentrop, hierin de wens het gebrekkige koppelmaneeriek in de toekomst te herzien. Het instrument kreeg in datzelfde jaar de status van monument.

¹⁹⁰ . Mensing, B.J.M., *Thomas Weidtman, de bouwer van een orgel voor 's-Heerenberg*, Mixtuur nr. 15, p 286-292 en 15 en *Het orgel te 's-Heerenberg in de negentiende en twintigste eeuw*. Mixtuur nr. 16, p 313-317. Hierin zijn vooral de archiefgegevens van belang. Ook een artikel van G.J. Vriessen (adm. Kerkvoogd) *Herstel van het orgel in de Hervormde Kerk te 's-Heerenberg*, OB 2, p 35-382 (juni '59), , waarvan een concept aanwezig is in het Legêne-archief.

¹⁹¹ . Kluiver II, afb 4

¹⁹² . Boekzaal 1861 II, p 461.

De **dispositie** luidt (tenzij anders vermeld is het pijpwerk uit 1861):

Hoofdwerk (I)

Prestant 8 vt	grotendeels in front
Roerfluit 8 vt	gr.oct , eiken 1959, rest: ombouw Viola di G.
Gemshoorn 2 vt	1959
Octaaf 4 vt	
Fluit 4 vt	gedekt, fs"-f'" open conisch, te eng
Quint $2\frac{2}{3}$ vt	
Mixtuur 3-4-5 sterk	1959 bijgeplaatst. Dit was mogelijk, dank zij een vrije sleep

Onderpositief (II)

Holpijp 8 vt	deels uit Bourdon 16, deels 1959, gr.oct. hout, vrij eng
Prestant 4 vt	ombouw uit Salicionaal
Nasard $1\frac{1}{3}$ vt	1959
Fluit d' amour 4 vt	gedekt, fs"-f'" open conisch
Octaaf 2 vt	

P e d a a l C-g aangehangen

Koppel, Windlozing (buiten gebruik), Calcantenklok (idem)

Samenstelling Mixtuur:

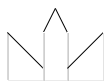
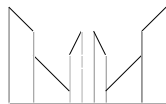
C	$1\frac{1}{3}$	1	$2/3$		
c	2	$1\frac{1}{3}$	1	$2/3$	
c'	$2\frac{2}{3}$	2	2	$1\frac{1}{3}$	1
c''	4	$2\frac{2}{3}$	2	2	$1\frac{1}{3}$

Kas. Middendeel voorzijde 1742 en eiken, rest vuren 1961, ook het dak. Er is nog een stuk snijwerk aan de zijkant te zien, waardoor de oorspronkelijke diepte bekend is. Foto hiervan bij Mensing¹⁹³. Rooster voor uitspraak onderpositief: zie onder laden.

Windvoorziening, Magazijnbalg naast het orgel, daarmee door grote flexibele buizen verbonden.

Laden. De laden zijn zeker niet ouder dan 1861: de hoofdwerkklade past niet in de oude viervoets kas, wel de onderwerkklade, maar die is van dezelfde factuur als de hoofdwerkklade. Ten overvloede: er zijn geen stukjes aangebouwd ter vergroting van de man.omvang.

De onderwerkklade is gesitueerd achter een gesloten wand (deel onderkas Weidtman?), aan een zijkant is een rooster voor uitspraak, in 1959 aangebracht. Verende slepen 1961. Uit het rapport van de OC blijkt niet dat dit in 1991 is veranderd. Indeling:

Klaviatuur

Manuaal positief aan linkerkzijde. Zwarte ondertoetsen, witte boventoetsen. Registerknoppen met ronde registerstangen en grote naambordjes. Die behorend bij het onderklavier vormen de bovenste rij. Cartouche:

Mechaniek

1861-1961. Koppelmechaniek met in ruststand schuin staand blind klavier (een constructie die ik ooit ook bij een Leichel-orgel zag).

Conclusie.

Hoewel het orgel in zijn huidige situatie goed klinkt, plaatsen wij vraagtekens bij de verklaring tot monument. Het instrument is geen Haffmans-orgel meer te noemen. Nog

minder kan men het als een Weidtmann-orgel beschouwen.

's-Heerenberg, Rooms-katholieke Sint-Pancratiuskerk,

voormalige orgel (en huidige).

1806 maakt volgens Broekhuizen Nolting in 1806 hier het volgende instrument:

Prestant "waaraan het onderste Octaaf mankeerd" 8 vt	Cornet 3 st Flute douce 4 vt Quint 3 vt Octaaf 2 vt	Octaaf Fluit 2 vt Mixtuur 4 st Trompet b/d 8 vt
Prestant 4 vt Bourdon 8 vt		

tremulant, ventil, aangehangen pedaal, 2 balgen.

Het huidige orgel, gebouwd door Maarschalkerweerd in 1907, is in twee kassen opgesteld op de koorgalerij van de huidige kerk (Tepe, 1897). Het is pneumatisch.

Hengelo (Gld), Hervormde Kerk.

Voormalige orgel.¹⁹⁴

1827 28 aug. Contract, waarin de firma Lohman en Comp, Groningen, zich verbindt het orgel schoon te maken en zoveel mogelijk in "een welluidende harmonie" te stemmen. Ook Broekhuizen heeft het over deze reparatie en geeft de dispositie:

Prestant 4 vt	Quint 3 vt	Cornet 3 st	tremulant, ventil.
Holpijp 8 vt	Octaaf 2 vt	Trompet 8 vt	3 blaasbalgen
Gedakte fluit 4 vt	Mixtuur 3 st		

1857 Volgens een brief uit dat jaar, in het plaatselijk archief, is het orgel (in 1857 dus) ruim 100 jaar oud. In het archief is nog een Naber-achtige ontwerp-tekening aanwezig.

Huidige orgel.

1895 Nieuwbouw door J. Proper, Kampen. In het verslag in HO¹⁹⁵ is men vol lof over de Roerfluit, de strijkers en de volle ronde klank van de Trompet. In het KV-archief lezen we: de offerte is uit 1893. Er ontstond vertraging, omdat Laukhuff de pijpen te laat leverde. Op 8/4'95 keurde B.J. Helmink, muziekleraar te Vierakker het orgel goed, nadat hij het op 23/3 niet in orde had bevonden. Inspeling op 13/4'95 door J. van Dissel, Brummen. Het is interessant zijn programma te vergelijken met dat van De Vries in Doesburg in 1829. Zie fotokopie. De dispositie:

H o o f d m a n u a a l		P o s i t i e f
Prestant 8 vt	Open fluit 4 vt	Prestant 4 vt
Salicionaal 8 vt	Octaaf 2 vt	Roerfluit 8 vt
Bourdon 16 vt	Cornet 4 dc	Viola di Gamba 8 vt
Holpijp 8 vt	Trompet B/D 8 vt	Salicionaal 4 vt
Octaaf 4 vt		

Man. C-f", Aangeh. Ped. C-d', Ventiel, koppeling, afsluiting Hw.

1976 Restauratie en uitbreiding door Hendriksen en Reitsma o.l.v. drs. Jan Boogaarts en Hans Kriek.

¹⁹⁴ . Gegevens (ook over de bouw van het huidige orgel) uit het KV-archief. Veel hiervan is gepubliceerd in een brochure door E. ten Hoeve, *Over het orgel en zijn functionarissen* (Hengelo (Gld) 1975).

¹⁹⁵ . HO *10 3, p 35 (1 mei'95). Dispositie alhier gelijk aan die in het contract. Exemplaar programma in KV-archief, ook in HO.

Huidige situatie. Tenzij anders vermeld stemmen uit 1895:

H o o f d w e r k C-f'''

Prestant 8 v
Bourdon 16 v
Cornet 4 st dc de oude, 1976 verplaatst
Salicionaal 8 v
Holpijp 8 v
Openfluit 4 v
Octaaf 2 v
Mixtuur 3-4 st 1976 op plaats Cornet
Trompet 8 v bas / dc

B o v e n w e r k C-f'''

Prestant 4 v
Roerfluit 8 v
Viola di Gamba 8 v
Salicional 4 v
Nasard 3 v 1976, toevoeging
Woudfluit 2 v idem
Clarinet 8 v idem

P e d a a l

C-d', toevoeging 1976, achter de
hoofdkas, oorspr. aangehangen

Afsluiter Hw.
Tremulant. 1964
2 koppels

Subbas 16 v
Gedekt 8 v
Koraalbas 4 v
Bazuin 16 v

Klaviatuur aan zijkant links

Hengelo (Gld), Vereniging Vrijzinnig Hervormden.

ca. 1900 F. Leichel & Zoon, Lochem, volgens aanduiding bij de klaviatuur.

M a n u a a l Volgorde op de lade onbekend
Prestant 8 voet C-H gedekt
Viola di Gamba 8 voet C-H van Prestant 8'
Holpijp 8 voet
Octaaf 4 voet

Man. C-f'', geen pedaal

Er zijn voetpompen, als bij een harmonium, bovendien (thans) een elektrische windmachine.
Plaatsing direct achter het podium dat als kansel dienst doet.

Herwen, Rooms Katholieke kerk. Voormalige orgel (en kerk)

1839 Nolting levert volgens Broekhuizen hier een nieuw orgel, waarvan hij deze dispositie geeft:
Prestant , tin in front, Bourdon bas hout 16 vt Fluit 2 vt
bas hout 8 vt Flute douce 4 vt Mixtuur 4 st
Bourdon D16 vt Quintfluit 3 vt Trompet B/D 8 vt
Prestant tin 4 vt Octaaf 2 vt Tremulant, Ventil
1905 Nieuwe kerk. Het huidige fabrieksorgel stamt uit 1951.

De Heurne, Protestantse (voorheen Hervormde) Kerk.

Voormalige orgel.

1917 Schwarze, Anholt levert een mechanisch mini-orgeltje. Naam en jaar stonden op het instrument, dat van slechte kwaliteit was.

Huidige orgel.

1895 De firma L. van Dam en Zonen levert een nieuw orgel aan de Hervormde gemeente te Hellendoorn¹⁹⁶.
 Later Werkzaamheden B.F. Bergmeyer Orgel verplaatst naar een hoger gelegen galerij¹⁹⁷
 1961 Orgelbouw Leeftang 1961. orgel gedemonteerd in verband met aanvang kerkrestauratie
 1963 Orgelbouw Leeftang 1963. orgel geplaatst in De Heurne. Adviseur was Joh. Legêne. Tegen diens wil verving Leeftang de Cornet door Mixtuur. Legêne merkte terecht op, dat Van Dam zijn orgel zonder Mixtuur had geconcipieerd en dat deze daarom op dit orgel niet past¹⁹⁸. De Cornet-pijpen hebben nog lange tijd achter het orgel in Dinxperlo gelegen. Orgelkas geschilderd in gewijzigde kleurstelling. Een opmerkelijke uitspraak in die dagen!

Dispositie

M a n u a l	C-g'''
Prestant 8 vt	C-A en c-a' in het front, B H en b-g"op de lade
Bourdon 16 vt	C-g gverfd hout
Violon 8 vt	vanaf c, gr.oct. zwijgt
Holpijp 8 vt	C-G eiken
Octaaf 4 vt	
Quint 3 vt	C-H gedekt, licht conisch, Dit is in overeenstemming met het oorspronkelijk contract waar dit register Quintfluit heet. ¹⁹⁹
Octaaf 2 vt	
Mixtuur	1963, i.p.v. Cornet, gebruikelijke naoorlogse samenstelling
Fluit 4 vt	C-g" Roerfluit, rest open licht conisch
Trompet 8 vt bas / dc	Discant vanaf c'. Vanaf c''' dubbele bekerlengte. Loden koppen, geen zink, lepels en tongen nieuw. Stempels i.p.v. inscripties. Registers Trompet met deze eigenschappen betrok Van Dam van een toeleveringsbedrijf ²⁰⁰
P e d a l	C-c', aangehangen
Tremblant	
Afsluiting	

Samenstelling Mixtuur

C	1 1/3	1	2/3	
c	2	1 1/3	1	
c'	2 2/3	2	1 1/3	1
c''	4	2 2/3	2	1 1/3
c'''	4	4	2 2/3	2

Kas	Naaldhout, compleet met dak en achterwand, wit geschilderd, typisch Van Dam front
Windvoorziening	magazijnbalg , schepbalgen nog aanwezig, handpomp weggehaald.
Pijpwerk	veel kernsteken, expressions
Lade	niet gedeeld., chromatisch ingedeeld als volgt (van achteren gezien): C Cs d, g''' fs''' ...ds'
Klaviatuur	Toetsbeleg met pennetjes vastgezet. In principe alles origineel. Uitzonderingen: registernaamplaatjes Quint 3. Octaaf 2 en (natuurlijk) Mixtuur. Op de originele registerplaatjes staat een punt i.p.v. "vt". Naamplaatje "B.F. Bergmeijer, v.h. P. van Dam, Orgelfabrikant, Woerden".
Pijpwerk	Tamelijk veel kernsteken, expressions in open 8 en 4 voeten en deel 2 voet. Geen geperste labia, geen spotted metal, geen zink. Geen slagletters
Datum onderzoek	5/3'08 (vO / dL die de foto's maakte)

Hoogkeppel, Hervormde Kerk.

¹⁹⁶ . Jongepier, J. *Orgelbouwers in Friesland* (Uitgave Stichting Monument van de maand, Leeuwarden 1992, p 41
¹⁹⁷ . Mededeling Jan Jongepier die gegevens ontleende aan het archief van de Ned. Hervormde Gemeente Hellendoorn
¹⁹⁸ . Correspondentie in Legêne-archief.
¹⁹⁹ . Mededeling Jongepier
²⁰⁰ . Mededeling Jongepier

- 1739 / 41 28/4 1739: contract²⁰¹ tussen Baron van Pallandt (Keppel) en "Matijs van Deventer, Nimegen" voor bouw van het orgel met vermelding van de volgende dispositie:
 Prestant 4 voet
 Holpijp gedeckt spreekt 8 voet
 Prestant discant 2 voet
 Octaaff 2 voet
 Fluijt gedeckt spreekt 4 voet
 Quint $1\frac{1}{2}$ voet
 Cornett in discant 4:sterck 1 voet
 Mixtuur doorgaans
 Trompet in Bas 8 voet.
 Twee blaesbalken
 bepalingen over de kas en het klavier, Verder o.m.: 2 balgen $6 \times 3\frac{1}{2}$ voet, "kast met snijwerk van groene hout". Wapen en vazen van de Heer van Keppel door anderen te leveren. Met Prestant 2 voet dc wordt bedoeld: langste pijp (op c') 2 voet, dus 8 voet klinkend, evenzo Cornet: op c' 1 voet lengte, dus 4 voet klinkend. Bij de Holpijp staat niet de pijplengte genoemd, die zou 4 vt zijn. Er staat uitdrukkelijk "spreekt 8 voet". Bij Fluit 4 vt op dezelfde manier.
 Op 2/5 1741 vond de laatste uitbetaling aan Van Deventer plaats. Daarna volgt nog een betaling aan Ludovjcus Ajlou, Rijnberg voor het wapen en twee piramides op het orgel. Op de binnenzijde van de deuren in de achterwand staan namen met jaartallen vermeld van orgelmakers die aan het orgel hebben gewerkt²⁰². Deze staan in het volgende overzicht schuin gedrukt:
- 1791 *Johannis Hageman*
 1804 *IHM* (dat zal dezelfde Hageman zijn)
 1807 *Nolting "geht nun nach Haus"*
 1829 *Naber*
 ca. 1850 Onduidelijke opgave Broekhuizen. Hij schrijft Quint $2\frac{2}{3}$ ' i.p.v. $1\frac{1}{3}$ '. Was die toen reeds veranderd?
 1877, 87 *E. Leichel*
 1902 *E. Leichel & Zn*
 1909 *Herman Leichel, Lochem*
 1911 *F. Leichel, Paris, "Harmonist et accordeur chez Maître Cavaillé Coll"*
 1913-19 *"Den jongen Heer P.E.A. Leichel, Tramstraat 1063, Lochem", ook Paul Leichel en H. Leichel*
 1939 N.A. van Dam, restauratie (etiket in kleppenkast). Van hem stammen volgens Van der Harst de dispositiewijzigingen aan het orgel.
 1977 Restauratie en reconstructie door Blank, met advies van W.R. Talsma, na diens vertrek naar Spanje overgenomen door J.J. van der Harst. Kort vóór die tijd was voor 't eerst een elektrische windmachine geplaatst.

Huidige situatie:

M a n u a a l

Prestant 4 vt: grotendeels in het front, nieuwe tinfolie en bladgoud

Prestant 8 vt: disc:

Holpijp 8 vt: geheel van metaal

Octaaf 2 vt:

Fluit 4 vt: gedekt

Quint $1\frac{1}{2}$ vt: laagste en hoogste octaaf 1977, was opgeschoven tot $2\frac{2}{3}$ '. Voor 1977 ontbrak het groot octaaf en bestond het klein octaaf uit oude Mixtuurpijpen

Mixtuur 3 sterk 1977, enkele oudere pijpen o.a. afkomstig uit de Quint en Cornet, was vóór 1977 Gamba 8' dc, de bas was onbezet, originele pijpstok voor 3 sterke vulstem was nog aanwezig.

²⁰¹ . Rijksarchief Arnhem, Bloknummer 0409 (Archief Huis Keppel) inv. nr. 935. Ook (niet geheel juist) in Vlam, C.C. en Vente, M.A., *Bouwstenen voor een geschiedenis van de toonkunst in de Nederlanden*, dl I (Amsterdam 1965, p 109/11). Overige gegevens: eigen waarnemingen. Zie ook: Harst Hans van der, *Het orgel in de Nederlands Hervormde Kerk te Hoogkeppel, z.d.*, brochure bij de ingebruikneming 1977 en HO 74, p 41-44. In alle genoemde publicaties is de dispositie volgens contract onjuist weergegeven.

²⁰² . Foto hiervan (waarop van de namen nauwelijks iets is te lezen) in HO genoemd artikel, p 43.

Cornet 4 sterk vrij eng, grotendeels oud
 Trompet 8 vt: bas 1977, metalen stevels, open kelen, bekens steken door het dak heen, was vóór 1977 Gamba 8 vt bas

Geen pedaal.

Samenstelling vulstemmen:

Mixtuur				Cornet			
C	1	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{2}$	c'	4	$\frac{2^2}{3}$	$\frac{1^3}{5}$
cs	$1\frac{1}{3}$	1	$\frac{2}{3}$				
cs'	$2\frac{2}{3}$	2	$1\frac{1}{3}$				
cs''	4	$2\frac{2}{3}$	2				

Kas_ Onderkas ooit verbreed, in 1977 niet hersteld, crème geschilderd (oorspronkelijk rood, later wit) en verguldsel. IJzeren voluten aan weerskanten niet origineel.

Lade. Origineel. Klassieke indeling overeenkomstig het front. De discant naar binnen toe aflopend.

Mechaniek. Origineel, zeer aangenaam toucher. De verbinding is uiterst eenvoudig: ventielkast en klavier bevinden zich aan dezelfde zijde van het orgel.

Klaviatuur aan achterzijde. Registerplaatjes en toetsbeleg vernieuwd. Registerknoppen niet origineel, kennelijk van Leichel.

Windvoorziening Magazijnbalg, (uiteraard) niet origineel.

Pijpwerk en stemming.

Zwaar materiaal, zeer fraaie klank, toonhoogte hersteld door dichtsolderen van expressions en verlenging bij de kleinere pijpen. Iets gemodificeerde middentoonstemming. Aanwijzingen daartoe zouden zijn gevonden in de frontpijpen.

Hummelo, Hervormde Kerk.

- 1840 19 jun. Ingebruikneming van een orgel, geleverd door A.A. Kuerten, Huissen, geschenk van Mevr. van Heeckeren van Enghuize, ingespeeld door Van der Dussen, organist der Grote Kerk te Arnhem²⁰³. Kuerten leverde vaak tweedehands orgels. Volgens Broekhuizen was dat ook hier het geval. In de Boekzaal staat, dat K. het orgel "in orde heeft gebracht". Dit duidt op hetzelfde.
- 1883 Nieuw instrument, geleverd door "Ehrenfried Leichel & Zonen, Orgelfabrikanten Arnhem". Volgens indicatie bij het orgel was het een geschenk van H. van den Brink en zijn echtgenote D. Vriezen, ingewijd 23 sept. Het grootste deel van de kas is ouder, mogelijk nog die van het door Kuerten geplaatste orgel.
- 1910 Aantekening in de zijkant van de kas: Leichel 1910. Reparatie of schoonmaakbeurt?
- 1926 Aantekening in de achterwand over schoonmaak en nieuwe registers, geplaatst door De Koff 1926. Volgens een plaatselijke brochure was het de bedoeling, dat er drie nieuwe registers zouden komen, waaronder een Céleste²⁰⁴. Er kwamen er twee. Of zijn ook de frontpijpen vernieuwd?
- 1982 L. Verschueren, restauratie, vervanging van de fabriekspijpen uit 1926.

Dispositie (pijpwerk 1883, tenzij anders vermeld):

M a n u a l	C-f''
Principal 8 Fuss	onbekend
Bordun 16 Fuss	geheel van hout
Hohlflöte 8 Fuss	
Viola di Gamba 8 Fuss	C-H van Holpijp
Octav 4 Fuss	
Flöte 4 Fuss	licht conisch, eng, smal gelabieerd, ronde opsneden
Quint 3 Fuss	1982, gr.oct. gedekt, rest prestantmensuur, verving Celeste
Octav 2 Fuss	
Trompet 8 Fuss	1982, verving Basson Hobo 8'
"Ventil"	in werkelijkheid Tremulant

P e d a l C-f, aangehangen

Kas ouder dan 1883, de toevoegingen aan weerskanten van het front zijn kennelijk uit 1883. Groen geschilderd met verguldsel.

Lade Indeling:

Pijpwerk Alleen de Viola di Gamba heeft expressions.

Klaviatuur Links. Registerknoppen met inscripties in gotische letters, (die van Céleste en Basson Hobo destijds niet).

²⁰³ . Boekzaal 1840 II, p 229/30

²⁰⁴ . *Kerkgebouw Hummelo 150 jaar* onder redactie van J.A. v.d.Boon, Hummelo 1989. Opdracht aan de Koff ook vermeld in HO 22, p 77 (juli 1925)

Kranenburg, voormalige Franciskaner Kloosterkerk, Sint-Antonius van Padua.

Kerk. Deze is van bouwmeester Pierre J.H. Cuypers, 1856-67²⁰⁵. Op 4/1 1998 is het gebouw gesloten voor regulier kerkelijk gebruik. Het is nu in dienst te gesteld voor tentoonstellingen, concerten, huwelijksinzegeningen e.d. Het vroegere klooster naast de kerk is nu voor een ander doel in gebruik.

Voormalige orgel.

- 1830 Aankoop van een kabinetorgel van H.H. Hess²⁰⁶.
- 1834 Hess-orgel geplaatst in de voormalige kerk (van het Waterstaatstype).
- 1845 L. van den Brink plaatst het orgel in een andere kas.
- 1866 Het orgel zou toen in de Cuyperskerk zijn geplaatst. Of vond toen de hierna genoemde nieuwbouw plaats?

Huidige orgel.

- XIXd Nieuw orgel, toegeschreven aan Maarschalkerweerd²⁰⁷. De bewering, dat nog delen van het Hess-orgel aanwezig zouden zijn, lijkt onjuist.
- 1911 Verbouwing door Winkels & Zn, Boxmeer.
- 1938 Gebr. Vermeulen, elektrische windvoorziening
- 1964 Gebr. Vermeulen, orgel gerestaureerd en gemoderniseerd.

Dispositie, volgorde van de stemmen **vanaf achterzijde** (muurzijde). Geen aanduiding betekent origineel (toeschrijving Maarschalkerweerd) of onzeker (een deel van het pijpwerk is moeilijk te zien), voor de recente registers schrijven we 1964, aangenomen, dat ze toen alle zijn geplaatst:

M a n u a l (I)	boven in kas) C-f''
Prestant 8 vt	gr.p. zink, rolbaarden (stencil kerkbestuur: vanaf c oud)
Fluit 4 vt	kennelijk op plaats van een 16 voet, 24 p open conisch, overige gedekt en (volgens stencil) van B 16 afkomstig
Bourdon 8 vt	
Octaaf 4 vt	expressions
Mixtuur 2-3 st	1964 (oude plaats Fl 4'?)
Octaaf 2 vt	1964
Cornet 3 st	
Trompet Bas / Disk 8 vt	1964, metalen stevels
O n d e r p o s i t i e f (II)	C-f''
Salicionaal 8 vt	compleet open vanaf C, 1 oct. zink (stencil: fabriekspijpen)
Voix Céleste 8 vt	vanaf c, XXA, geperste labia, expressions
Sesquialter 2 st dc	1964
Bourdon 8 vt	gr.octaaf hout
Prestant 4 vt	ca. 6 pijpen van zink, expressions
Fluit 4 vt	gedekt, ca. 13 pijpen open conisch
Quint 1 $\frac{1}{3}$ vt	1964
Piccolo 2 vt	XXA. fabr.pijpen, geperste labia, heel licht conisch
Hautbois 8 vt dc	XXA. Voor die tijd gebruikelijke bekervorm
Euphone 8 vt bas	XXA doorslaand, wijde cilindrische bekers, waarop kleine conus.
P e d a a l	C-c'

²⁰⁵ . Rosenberg, p 139, foto p 184. Hij schrijft: kerk 1856, ingewijd 1867.

²⁰⁶ . Historische gegevens afkomstig van een stencil van het kerkbestuur in Vorden, die de nog niet geordende stukken uit Kranenburg beheert. Bij Broekhuyzen en het commentaar daarop staat hierover ook iets, onder Vorden (V 29). Zie ook onder Laren.

²⁰⁷ . H. Kriek op grond van gelijkenis met andere Maarschalkerweerd-orgels inzake pijpwerk, detaillering in het front en de hoedanigheid van de voorstellen. Deze laatste zijn gelijk aan die in Huissen.

Subbas 16 vt 1964, pneumatisch (stencil: deel oude B 16)
 Koppeling (man.k.)
 Koppeling Manuaal (Ped. aan Man.)
 Koppeling Positief (Ped. aan Pos.)

Samenstelling vulstemmen:

Mixtuur	Cornet	Sesquialter
C $1\frac{1}{3}$ 1		
c 2 $1\frac{1}{3}$ 1		
c' $2\frac{2}{3}$ 2 $1\frac{1}{3}$	c' 4 $2\frac{2}{3}$ $1\frac{3}{5}$	c' $2\frac{2}{3}$ $1\frac{3}{5}$

- Kas, opstelling.** Eiken neogotische kas zonder frontpijpen, opgesteld tegen rechterzijwand van het koor (uit de kerk gezien). Te zien is, dat op de plaats van het uitneembare schot boven de klaviatuur vroeger loze frontpijpen hebben gestaan (of dat ooit het plan heeft bestaan daar pijpen te plaatsen). De Subbas staat vrij in de ruimte aan de andere zijde van het koor.
- Laden.** Twee voor hoofdwerk met kleine tussenruimte, diatonisch, grootste aan buitenzijde. Voor het positief: aan weerszijden van de klaviatuur, ook diatonisch met grootste aan buitenzijde. Ventielkast aan voorzijde.
- Windvoorziening.** Grote magazijnbalg naast de orgelbank.
- Klaviatuur** Geplaatst op klassieke wijze vóór het orgel. Man.toetsen met pennetjes. Pedaalklavier schuin als bij Gradussen. Ronde houten registerstangen. Registernamen op de knoppen.
- Pijpwerk** Er is pijpwerk uit minstens 3 perioden: XIXd, XXA, recent (1964?). De klank van de prestanten is vrij stomp.

Laagkeppel, voormalige Hervormde Kerk, voormalige orgels.

- ? Broekhuysen (L57) beschrijft een viervoets orgel van de hand van een onbekende orgelmaker.
 Dispositie:
 Prestant 4 vt Fluit 4 vt Sexquialter d 2 st
 Holpijp 8 vt Mixtuur 3-4 st Octaaf 2 vt
 Gedakt 8 vt Quint 3 vt
 Woudfluit 4 vt Tertiaan Tremulant, Ventil
- 1886 Nieuw Leichel-orgel²⁰⁸.
- ca. 1975 Kerk buiten gebruik gesteld. Het gebouw wordt nu voor andere doeleinden gebruikt. Het Leichel-orgel bevindt zich thans in de R.K. kerk te Silvolde. Zie aldaar.

Laren (Gld), Hervormde Kerk, voormalige orgels.

1843 Boekzaal: 9 apr. Het gebouw uit 1835 miste nog een orgel. Dank zij een gift van Douairière H. op ten Noort, geb. Dumbar kon een kabinetorgel worden aangeschaft en in orde gebracht door Stulting. Ingespeeld en gekeurd door Prins, Zutphen²⁰⁹.

Broekhuizen (L56) beschrijft twee kabinetorgels, geschonken door mevr. op ten Noort, nl. in de Herv. en de R.K. Kerk te Laren. Zou zij met beide kerkgenootschappen in relatie hebben gestaan?

Gierveld veronderstelt, dat het kleinste orgel (aan de R.K. Kerk toegeschreven) in werkelijkheid het kabinetorgel in Kranenburg betreft, omdat er geen RK kerk in Laren was²¹⁰.

Een andere mogelijkheid is dat dit orgel in werkelijkheid aan de Hervormde Kerk te Laren is geschonken en later vervangen door het grotere instrument. Van dit laatste geeft Broekhuizen deze dispositie:

M a n u a a l	P o s i t i e f	
Bourdon 16 vt	Holpijp 8 vt	
Prestant 8 vt	Octaaf 4 vt	
Fluit 4 vt	Fluit 2 vt	
Quint 3 vt	Quint 1 1/2 vt	
Octaaf 2 vt	Sup. Octaaf 1 vt	tremulant, ventil

Het ziet ernaar uit, dat (wat vaker voorkomt) Broekhuizen zijn bron verkeerd heeft geïnterpreteerd, nl. dat de scheiding in twee manualen in werkelijkheid op een rangschikking in 2 rijen van de registerknoppen van een éénmanuaals orgel berust. Mocht het toch een kabinetorgel zijn geweest, dan moeten in ieder geval Prestant 8' en Bourdon 16' discantregisters zijn geweest.

1870 13 nov. Nieuw orgel F. Leichel, Düsseldorf, nadat in 1869 een bedrag van f 2000 voor dat doel is gelegateerd²¹¹. Dispositie volgens Van 't Kruijs:

H o o f d m a n u a a l	B o v e n m a n u a a l	Aangehangen Pedaal.
Prestant 8 voet	Prestant 4 voet	
Bourdon 16 voet	Salicionaal 4 voet	
Viola di Gamba 8 voet	Gedekt 8 voet	
Octaaf 4 voet	Roerfluit 4 voet	
Quint 3 voet		
Octaaf 2 voet		
Mixtuur 3 st	S t o m m e R e g i s t e r s	
Trompet 8 voet	Koppeling	
	ventiel.	

Het oude orgel ging naar Wezep (Hervormde kerk), waar het bleef tot 1885²¹².

1936 Opdracht aan De Koff tot restauratie. O.m. zou de onbruikbare Trompet door een nieuwe worden vervangen²¹³.

1945 Oorlogsschade.

ca. 1950 Sanders: herbouw van het orgel. Een groot deel van het pijpwerk moest vernieuwd worden.

1981 Bouw van een nieuw orgel. Het oude orgel bevindt zich nu – zonder Man. II – in de hervormde kerk te Ommeren.

²⁰⁹ . Boekzaal 1843 I, p 500/01.

²¹⁰ . Broekhuizen-commentaar (L 83). De door Broekhuizen genoemde dispositie van Kranenburg (V 29) wijkt wel af van die onder Laren, RK (L 83)

²¹¹ . StWV 1869, p 837 en 1870, p 1322.

²¹² . Broekhuizen-commentaar (L 56).

²¹³ . HO 33, p 39 (febr. 1936).

Samenvatting beschrijving van het orgel (uit '77)²¹⁴.

Manuaal

Prestant 8'	1950 (vanaf C)
Bourdon 8'	C-H mahonie 1950?, rest metaal 1870, verm. van II afkomstig
Octaaf 4'	1950
Quint 3'	1950
Fluit 4'	1870, gedekt, af g" open, licht conisch. Heeft Van 't Kruijs dit register vergeten?
Sesquialter 2 sterk	1950
Octaaf 2'	1950
Mixtuur 3-4 sterk	gr.deels 1870
Trompet 8' disc	1936
Trompet 8' "basc"	1936

Onderpositief

Prestant 4'	1950
Quintadeen 8'	1950, C-H mahonie
Fluit 4'	1870, Roerfluit, vanaf d" open conisch
Gemshoorn 2'	1950. vrij eng
Nazard 1 ¹ / ₃ '	idem

Pedaal

Subbas 16'	verm. de oude Brd 16 vuren p., ronde opsneden
------------	---

3 gebr. koppels.

Tremolo aangebracht door een vroegere organist

Samenstelling vulstemmen.

Mixtuur

C	2	$1\frac{1}{3}$	1	
f	$2\frac{2}{3}$	2	$1\frac{1}{3}$	
b	$5\frac{1}{3}$	$2\frac{2}{3}$	2	
f'	8	$5\frac{1}{3}$	$2\frac{2}{3}$	2
f''	$10\frac{2}{3}$	8	$5\frac{1}{3}$	2

Sesquialter

C	2 ² / ₃	1 ³ / ₅
---	-------------------------------	-------------------------------

Kas naaldhout

Klaviatuur opzij links

Het wegnemen van de 16 voet op het manuaal was bij deze samenstelling van de Mixtuur een ernstige blunder. De Mixtuur was zo onbruikbaar geworden !

Lathum, Hervormde Kerk.

Voormalige orgel(s?)

? Broekhuizen beschrijft een orgel van 5 stemmen in de R.K. kerk alhier. In deze plaats is (en was) geen R.K. Kerk, zodat dit bericht betrekking zou kunnen hebben op een voormalig orgel in de hervormde kerk. Gierveld schrijft, dat het bericht ook op een voormalige kerk in Giesbeek zou kunnen slaan²¹⁵.

1882 Nieuw orgel in Bahr en Lathum²¹⁶. Geen nadere gegevens.

Huidige orgel (kabinetorgel).

1737 Pieter Keerman of Kehrman²¹⁷.

1949 M. Ruiter, restauratie. Er is toen kennelijk veel aan het pijpwerk gewerkt.

1956 Geplaatst op de galerij in de kerk te Lathum²¹⁸.

²¹⁴ . Os, J.F. van, *Rapport betreffende het orgel in de Nederlands Hervormde Kerk te Laren (Gld)* (Aalten, juni '77).

²¹⁵ . Broekhuizen-commentaar (L 62).

²¹⁶ . StWV 1882 II. p 350

²¹⁷ . Etiket in windlade "Pitter Keerman Orgelmaker Amstelodami me fecit Anno 1737 n.C", ook etiket over het werk van 1949. (Rapport R. van Straten uit 1990. Gegevens ook bij Gierveld Huisorgel, cat.nr. 141. Hierin ontbreekt bij de dispositie de discant der Prestant 4', hoewel dit gedeelte wel voorkomt bij zijn mensuuropgave van 2 registers. De Holpijp zou in de discant 2 sterk zijn. Dit klopt niet met het totaal aantal pijpen dat hij opgeeft: 295. Tot dit getal komt men juist bij een enkele Holpijp! Het orgel zou slechts 5 houten pijpen hebben (C-E der Holpijp). De 4 houten pijpen van de Prestant 4' zullen daarbij over het hoofd zijn gezien.

²¹⁸ . jaar: m.t.pl.

1992 Blank, restauratie. Orgel nu geplaatst in het liturgisch centrum. Van Eeken zou in 2000 de kas restaureren.

Dispositie

B a s	C-h	D i s c a n t	c'-c'''
Prestant 4 vt	C-Ds hout gedekt, E-b in front	Prestant 4 vt	
Quint 1½ vt	prestantmensuur	Quint 1⅓ vt	prestantmensuur
Octaaf 2 vt		Octaaf 2 vt	
Fluit 4 vt	gedekt	Fluit 4 vt	tot kleinste pijpje gedekt
Holpijp 8 vt	C-E van eiken	Sexquialter 2 st	normale samenstelling
		Holpijp 8 vt	
Tremulant (nieuw)			

Geen pedaal. Het niet originele pedaal C-h is in 1992 verwijderd.

Windvoorziening.

Schepbalg en als reservoirbalg dienstdoende spaanbalg daarboven.

Lade chromatisch.

Mechaniek. Stekers aansluitend aan wellenbord. Van hieruit worden wippen in beweging gebracht, waarop de aangrijpingspunten zitten voor de trekdraden naar de ventielen. Het wellenbord bevindt zich nl. geheel aan de voorzijde in de kas. De lade staat meer naar achteren.

Pijpwerk. Alles oud, veel verlaagde opsneden. Enkele houten pijpen, geplaatst met labium naar achteren, spreken uit via twee langwerpige gaten in de achterwand.

Frontpijpen a.v. ingedeeld: Prestant 4 vt: a g f ... F E Fs ... b

Algemeen. Gierveld wijst terecht op het geringe aantal houten pijpen in dit orgel. Dit zal dan een duidelijk verschil zijn met de huisorgels uit een latere periode. Momenteel lijkt de klank voor een kabinetorgel wat sterk.

Lichtenvoorde, Hervormde Kerk.

1722 Het "gekoghte orgel ... afgehaelt door den Orgelmaker van Vreden en in onse KK gezet en nae dat hierop enige tijt met veel genoegen door d'Heer Abrah.Stumph was gespeelt" kon een organist worden aangesteld²¹⁹. Abraham Stumph, organist te Aalten bemiddelde in deze zaak en verzorgde ook de jaren hierna het jaarlijks onderhoud. De orgelmaker van Vreden moet Dieter Martens zijn geweest. Uit de opmerking, dat het orgel is afgehaald, zou men kunnen concluderen, dat sprake was van een tweede hands orgel.

1751-72 Theodorus Martens. Onderhoud.

1842 Armbröst levert een nieuw orgel. Het blijkt, dat hij, zoals zijn gewoonte was, pijpwerk uit het vorige orgel overnam. Reconstructie van de oorspronkelijke dispositie:

Prestant 8 vt	Gedekt 4 vt	Mixtuur 2-3 st
Spitsfluit de 8 vt	Quint 3 vt	Trompet 8 vt de
Gedekt 8 vt	Octaaf 2 vt	plaats voor Dulciaan of Kromhoorn bas.
Octaaf 4 vt		

De dispositie die Broekhuysen (L42) opgeeft komt op de nomenclatuur na hiermee overeen, uitgezonderd zijn stereotiepe aanvulling Tremulant, Ventil. Op een kleine omissie na schrijft Van 't Kruijs hetzelfde.

Na 1844 Regelmatig onderhoud, o.m. door Exkorn uit Elten in 1858.

1936 J. Reil verwijdert de kas (grotendeels) en de oude balgen in het kader van een kerkverbouwing, waarbij het orgel achter een zinken front op een plateau boven een galerij werd opgesteld, veel te hoog in het gebouw.

1942 Flentrop voegt een 2de manuaal (zwelwerk) met 2 strijkers, fluiten 8, 4 en 2 vt en 2 voorbereidingen toe, mechanisch, in het manuaal een nieuwe Trompet en een pneumatische Bourdon 16'.

²¹⁹ . Aantekening uit ongeordend archief der KV, ca. 1965 door mij genoteerd. Thans onvindbaar. Hetzelfde bij Steenberg, Mr H.J., De NH kerk te Lichtenvoorde, in "Archief", Orgaan van de Oudheidkundige Vereniging De Graafschap, deel V p 289. Overige bronnen betr. de historie: Broekhuysen, Van 't Kruijs, programma ingebruikneming met artikel A. van Beek, aug. '82, eigen waarnemingen vanaf 1955.

Bij dit alles was de lade met mechanische tractuur en alle pijpwerk op frontpijpen en tongwerk na bewaard gebleven. De oude pijpen hadden geen expressions maar wel hier en daar diepe kernsteken. De lade stond abnormaal ver van het front. Wat er zo van de klank was overgebleven, is niet moeilijk te raden.

1982 Flentrop, reconstructie o.l.v. Aart van Beek. Aan de hand van een foto en een tekening van de situatie vóór bovengeschetste ontluistering werd een nieuwe kas gemaakt. Uit de mensuren van de lade en enkele bewaard gebleven kasdelen (o.a. een eiken paneel met registergaten) konden de juiste maten worden bepaald. In de kas was nog ruimte om een klein bovenwerk bij te plaatsen.

Huidige dispositie ("oud" betekent: vóór 1723):

M a n u a a l	C-f''	B o v e n w e r k	C-f'''
Praestant 8 vt	1842 / 1982	Holpijp 8 vt	1982
Spitsfluit 8 vt disc.	1842	Viola di Gamba 8 vt	1982
Gedackt 8 vt	gr.oct. 1842, rest oud	Fluit 4 vt	XIXB ²²⁰
Octaaf 4 vt	vrijwel geheel oud	Woudfluit 2 vt	1982
Gedacktfluit 4 vt	1842		
Quint 3 vt	1723 gr.oct 1982	Aangehangen pedaal C-d'	
Mixtuur 2-3 st	oud / 1842	Geen man.koppel	
Octaaf 2 vt	oud		
Trompet dc 8 vt	1982		
Dulciaan bas 8 vt	1982		

Samenstelling Mixtuur

C	2	1 ¹ / ₃	
c'	4	2 ² / ₃	2

Windvoorziening Magazijnbalg ui 1936.

Lade Manuaal 1842. Indeling:

Klaviatuur aan zijkant links.

Lichtenvoorde, voormalige Rooms-katholieke kerk.

1830 In twee brieven van Armbröst, aanwezig in het KV-archief te Winterswijk²²¹ schrijft hij over de Roomse Gemeente in Lichtenvoorde:

(Aug. 1829) Hij concludeert slecht werk van andere orgelmakers in drie plaatsen, o.m. hier.

(21/2 1830).Hij denkt in mei 1830 klaar te zijn met zijn werk in de R.K. kerk te Lichtenvoorde.

Broekhuizen (L43) meldt, dat Armbröst het orgel in 1827 maakte. Hij geeft de dispositie: 2 man. vrij pedaal en 18 stemmen. Het pedaal bestaat ook hier uit alleen 16 en 2 voets stemmen.

Alles overziend concluderen wij, dat in werkelijkheid Armbröst de ombouw van een ouder orgel verrichtte, klaargekomen in 1830.

In de huidige grote parochiekerk uit ca. 1910, gewijd aan St.-Bonifatius, troffen wij geen historisch materiaal aan.

²²⁰ . Waar deze vandaan komt, is onduidelijk. Uit het voormalige zwelwerk overgenomen.

²²¹ . Zie hoofdstuk Drie Naber-orgels onder Winterswijk.

²²⁴ Een in stappen verlopende zwel. Thans (in Groningen) buiten gebruik, evenals de andere trede.

- ca. 1790 Tweeklaviers kabinetorgel van H.H. Hess, in bezit geweest van Daniël Brachthuyzer, Amsterdam²²⁵.
 1848 Aangekocht door de kerkvoogden van Lobith op een publieke verkoping.
 1906 pedaal vrijgemaakt met Sb 16²²⁶.
 1908 In HO 5, p 52 en 53 (apr. 1908) wordt een concert alhier besproken. Er is sprake van een merkwaardig orgeltje met slechts één ped.stem: Gedekt 8. De klavieren zouden niet anders dan gekoppeld kunnen worden gebruikt (Dit moet een tijdelijk mankement zijn geweest).
 1952 Door Van Vulpen overgeplaatst van de andere zijde van de kerk en gerestaureerd. Pneumatisch pedaal verwijderd. Er is toen veel aan het pijpwerk gewerkt.
 1961 Orgel tijdelijk opgesteld op de tentoonstelling Nederlandse Orgelpracht te Haarlem.
 1996 Van Vulpen. Orgel verwijderd van de galerij, gerestaureerd en beneden in de kerk geplaatst.

Dispositie (de foute nomenclatuur "basct", door van Vulpen aangebracht nemen wij niet over, voordien waren de registerplaatjes ook niet origineel). Volgorde op de laden onbekend. Die welke Gierveld noemt kan niet kloppen (zijn dispositie is onjuist). De dispositieopgaven in de literatuur wijken nogal af:

- Broekhuysen schrijft (L36): Cornet i.p.v. Mixtuur en vermeldt de 2 vt op II niet, wel Tremulant en Ventil, ook nog aangehangen pedaal (wat niet kan: er is geen plaats voor een wellenbord: de Schalmey staat pal tegen de voorwand). Het pedaal dat zich hier heeft bevonden was dan ook niet koppelbaar.
- Kluyver geeft de situatie uit 1946: andere grootte en samenstelling van de Mixtuur en aangehangen pedaal²²⁷.
- Catalogus Nederlandse Orgelpracht geeft de juiste dispositie²²⁸.
- Gierveld vermeldt de bas van de Mixtuur niet en schrijft Cornet i.p.v. Mixtuur disc.²²⁹.

Man. I (benedenlade)

Prestant 8 vt disc

Holpijp 8 vt b / d geheel van hout

Fluit 4 vt b / d Gierveld: 15 p open conisch

Quint 3 vt b / d Nasard, gr.p. gedekt.

Octaaf 2 vt b / d

Gemshoorn 1 vt b / d

Mixtuur 3 st b / d in ca. 1970 door mij opzetstukken waargenomen. Was toen de samenstelling anders? Heette vroeger Cornet?

Schalmey 8 vt b / d lager opgesteld, disc via benedensleep. Kluyver schrijft: is een Dulciaan

Man. II (bovenlade).

Holpijp 8 vt b / d

Gamba 8 vt disc

Prestant 4 vt b / d front, tussenvelden onder en boven loos. Gierveld: C-E ged. achter front

Fluit 2 vt (doorl.) Kluyver: is een octaaf

Man.koppel b / d

Geen pedaal. Man. C-f'''

Mixtuursamenstelling:

C	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{3}$
c	1	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{2}$
c'	$2\frac{2}{3}$	2	$1\frac{3}{5}$

Tractuur, Man I. stekers, deels schuin lopend, voor enkele toetsen een wellenbordje²³⁰. Man II. wellenbord.

Pijpwerk. Meerdere pijpen hebben het Hess-labium. Destijds (vóór laatste restauratie) door mij waargenomen:

²²⁵ . Van beide mededelingen is Broekhuysen de enige bron (L 36). Het instrument is duidelijk als werkstuk van Hess te herkennen.

²²⁶ . Mededeling Hans Kriek.

²²⁷ . Kluyver, P. Huisorgels in Nederland, M&M 1946 p 368 vv (dec.)

²²⁸ . Oussoren, dr. H.L. e.a., Nederlandse orgelpracht, Haarlem 1961, cat.nr. 153, p 188

²²⁹ . Gierveld Huisorgel, cat.nr. 90.

²³⁰ . Gierveld huisorgel, afb. 69

zeer grote voetopeningen (zeker niet origineel) en lage opsnode. Vrijwel alle bovenstukken van de pijpen zijn vernieuwd, veel nieuwe kernen aangebracht in 1952.

Lochem, Hervormde Gudulakerk

voormalige orgels.

1707-1709 12/12'07. Contract met Coenraad Ruprecht, Boxmeer²³¹. Op een bijlage (waarschijnlijk van de hand van de Zutphense organist Pleuris, die als adviseur optrad) enige interessante gegevens:
de Registers (genummerd 1 t/m 9):

Prestant 8 vt	Toequint 3 vt	Mixtura 3 pijpen dick
Holpijp 8 vt	Roerfluijt 4 vt	Cimbal twe pijpen dick
Octaev 4 vt	Cornet in discant drie pijpen dick	Trompet tongwerk 8 vt

een half register

"dese navolgende sijn wercktuÿgen

10. het pedael aen de 2 eersten octaven of onderste 24 Clavieren vast gemaect,

11. na de hoedanigheÿt van de Nachtegael te vragen,

12. de Tramlant maeckt een schudding of bevinge in de wint,

t'geene nogdien weeßen moet

1. De blaesbalgen met dubbele klappen en treden,

2. Of de Heere sin hebben in beene of palmhoute Clavier, de semitonen met swart ebbenhoute plaetjes bekleet,

3. de stiften of pinnen die voor en achter door het Clavier gaen, en de oogjes daer de treckers aen vast sijn, van cooperdraet

4. de tuimelaers die aan het walsbord sÿn met cooperen pinne

5. aen den Orgelmaecker te vragen of het secrete een spring of sleeplade sal sÿn

6. De veeren in de secrete lade onde de klavierklappen en de pinnen daer de klappen tussen door gaen, de oogjes en trekkers van de klappen alle van Cooperdraet

7. Te recommanderen dat 2 deuren voor het orgel gemaect worden"

Uit de aantallen pijpen bij elk register opgegeven, kan men opmaken dat de Man.omvang CD-c'" en de pedaalomvang C-c' was en dat de Cornet bij cs' begon. Er is ook nog een opgave over de hoedanigheid van de 6 "Capitale Registers Prest. Holp., Tromp., Oct., Roerfluit, Quint". Over de Mixtuur staat er: c' g' c", en over de Sharp: c"', g (hier moet bedoeld zijn g'''), zodat op C de Mixtuur 2', 1¹/₃' en 1' koren had, de Scherp 1/2', 1/3'

Merkwaardig is het ontbreken van een Octaaf 2', welke in een opgave uit 1720 wel voorkomt.

30/6'08 schrijft Ruprecht, dat hij boven contract een register toevoegt "die seer noodige is aen 't orgel te weten een quinta dena van 8 voet". Kort daarna schrijft hij, dat hij de kas in breedte en hoogte 5 voet groeter maakt, dan het contract vereist, opdat er t.z.t. een Bardoen (Bourdon) 16 vt bijgeplaatst kan worden. Hij wil een financiële tegemoetkoming. Vervolgens zijn er enige misverstanden betreffende het vervoer van de orgelonderdelen met karren en een wagen van Kleef naar Lochem.

Midden 1709 is het orgel, één jaar over tijd, opgeleverd. In aug. van dat jaar krijgt R. zijn uitbetaling.

1720 27 febr. Aanbesteding verandering door N.Jalinck (dat zal wel J.D. Jalinck moeten zijn). De bestaande dispositie wordt genoemd, nu met Octaaf 2', maar zonder de toegezegde Quintadeen. Het door J.D. Jalinck gemaakte orgel in Eibergen met zijkanthoespeling – een moderniteit in die dagen – moet indruk hebben gemaakt. Het orgel moest naar dat voorbeeld worden veranderd: de kast aan de onderzijde 3 voet ingekort, het orgel "voor aen de leuning" gebracht, de klaviatuur naar de zijkant verlegd, daardoor verandering van de tractuur, de mensuren van de lepels en "kneupe" (koppen?) van de Trompet veranderd naar die in Eibergen, de balgen vergroot. Men gaat niet zover (althans voor zover uit de stukken blijkt) ook hier aparte laden voor bas en discant aan te leggen.

Uit de mededeling dat het orgel naar voren is geplaatst meen ik te concluderen, dat de klaviatuur zich bij Ruprecht aan de voorzijde (en niet zoals bij het Ruprecht-orgel in Zevenaar aan de achterzijde) bevond.

1774 Hess noemt slechts de aanwezigheid van een orgel²³².

²³¹ Gegevens 1707 en 1720: Oud archief gem. Lochem, inv. nr. 720, thans in beheer bij stadsarchief Zutphen.
²³² Hess p 86.

1807 Nolting maakt volgens Broekhuysen een nieuw orgel, veel groter dan dat van 1708. Te concluderen naar oude foto's²³³ zou het positief een toevoegsel van Nolting kunnen zijn. De hoofdorgelkas was op de bekroningen na zeker ouder, hoewel de in 1707 genoemde orgeldeuren ontbraken. Broekhuysens (zeker niet juiste) dispositieopgaaf (L59) van dit instrument:

M a n u a a l		Positief
Prestant 8 vt	Octaaf 4 vt	Prestant 4 vt
Bourdon 16 vt	Cornet 4 st	Holpijp 8 vt
Holpijp 8 vt	Sup.Octaaf 2 vt	Gedakte fluit 4 vt
Prestant 4 vt	Mixtuur 4 st	Octaaf 4 vt
Quint 3 vt	Trompet b/d 8 vt.	Primo fluit 8 vt, Kromhoorn b/d 8 vt.
Twee afsluitingen, koppeling, tremulant, ventil, calc.schel, aangehangen ped., drie balgen.		

Opvallend is de doublure Octaaf 4 vt / Prestant 4 vt op beide klavieren. Deze kwam ook voor bij het orgel in Aerdt, dat waarschijnlijk in de werkplaats van Nolting is gemaakt. Gierveld²³⁴ stelt deze correcties voor:

Man.: Fluit 4 vt i.p.v. Octaaf 4 vt, Pos.: Oct. 4 vt is 2 vt, Primo Fl 8 vt is 2 vt. Deze liggen wel voor de hand, mede gezien het volgende:

1870 herstelling door Leichel, Düsseldorf²³⁵

1885 Van 't Kruijs (p 97) geeft de dispositie van zijn dagen:

H o o f d m a n u a a l		B o v e n m a n u a a l	S t o m m e r e g i s t e r s
Prestant 8 voet	Flûte d' Amour 4 voet	Prestant 4 voet	Koppel
Bourdon 16 voet	Quint 3 voet	Salicionaal 8 voet	Ventiel
Viola di Gamba 8 voet	Octaaf 2 voet	Gedekt 8 voet	Tremulant
Holpijp 8 voet	Mixtuur 4 st	Roerfluit 4 voet	
Octaaf 4 voet	Trompet 8 voet	Octaaf 2 voet	
		Fluit 2 voet	Aangehangen pedaal
		Fagot 8 voet	

Koppel, Ventiel, Tremulant, aangehangen pedaal.

Wat betreft de term Bovenmanuaal: zie Aalten en Doetinchem, Herv. kerken.

1916-33 Vervanging van het orgel door een fabrieksinstrument in 2 etappes.

Huidige grote orgel.

1758 Bouw orgel voor de RK Schuilkerk "In de Baene" te Alkmaar, d.w.z. de Dominicanenkerk aan de Baangracht²³⁶. Op grond van stukken die rond 1900 nog beschikbaar waren en waaruit toen is geciteerd kon Legêne het orgel toeschrijven aan J.T. of A.A.W. Gilman²³⁷. Dispositie volgens Hess:

Præstant 8 v	Nasard 3 v	Kromhoorn 8 v
Bourdon 8 v	Tertiaan	Vox humana 8 v
Octaaf 4 v	Sexquialtra	Trompet 8 v
Fluit 4 v	Mixtuur 4 st	Tremulant.

In deze opgave moet de Octaaf 2 v zijn weggevallen.

Broekhuysen (A7) beweert, dat het orgel in datzelfde jaar is gebouwd door Chr. Muller, Amsterdam.

²³³ . o.a. Broekhuysen commentaar, p 1056.

²³⁴ . Broekhuysen commentaar L 59.

²³⁵ vtK p 97

²³⁶ . Waar niet anders vermeld, zijn de historische gegevens ontleend aan het Legêne-archief. Wat betreft de huidige toestand van het orgel: Legêne-archief, mededelingen van de organist Gerrit van Poppel en eigen waarnemingen.

²³⁷ . 15/3 1973, schrijven van Legêne aan KV Lochem: citaat uit C.W. Bruynvis, Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdome Haarlem, deel 22, p 203: "Het nieuwe door N.N. Gildeman te St. Cornelis-Munster bij Aken vervaardigde orgel werd den 1 November 1758 het eerste bespeeld door de stads organist Adrianus Winckel, onderzocht en goedgekeurd". De bronnen waaruit Bruynvis putte konden niet worden achterhaald.

- 1804 Duytenbach vergroot het orgel met een 2de manuaal (volgens Broekhuizen). Hij geeft deze dispositie van het hoofdorgel:
Prestant 8 vt	Fluit 4 vt	Mixtuur 4 st
Holpijp 8 vt	Quint 3 vt	Flagelet 1 vt
Octaaf 4 vt	Fluit 2 vt	Trompet 8 vt
Octaaf 2 vt	Sesquialter 2 st	Kromhoorn 8 vt
- en voor de toevoeging van Duytenbach;
Holpijp 8 vt	Nasard 3 vt	Vox humana bas / dsc, 8 vt
Salicionaal 8 vt	Gemshoorn 2 vt	
Fluit 4 vt		
- Als de opgaven juist zijn zou dat kunnen betekenen, dat Duytenbach Vox Humana en Nazart naar het bovenwerk heeft verplaatst, de Tertiaan heeft verwijderd en op de opengevallen plaatsen Quint 3, Fluit 2 en Flagelet 1 heeft geplaatst.
- 1850 Ypma. Reparatie en het klavier "buiten de kast gemaakt", aldus vervolgt Broekhuizen
- 1856 Uit verslagen van het kerkbestuur blijkt, dat Ypma opdracht kreeg het orgel over te brengen naar de nieuwe Dominicanenkerk (Cuypers) en er een V.d.Gamba aan toe te voegen.
- 1897 Maarschalkerweerd plaatst het orgel over naar de Gereformeerde Torenlaankerk te Hilversum en wijzigt het nogmaals.
- 1923 Van Dam, Utrecht voegt een pneumatisch pedaal met 2 stemmen toe.
- 1959 De Commissie van Beheer van de Gereformeerde Kerk te Hilversum roept door bemiddeling van M. Geerink Bakker en M. Voorberg de hulp in van de OC. Uit een brief van 1962 blijkt, dat er een rapport van Erné en Hülsmann is geweest, waarin de bouw van een nieuw orgel als enige reële mogelijkheid werd genoemd na verbouwing van de kerk. In 1970 kwam een nieuw orgel gereed. Het oude orgel, dat bij Bouman al op de monumentenlijst voorkwam, moet toen ergens zijn opgeslagen²³⁸.
- 1978 Overplaatsing, restauratie en uitbreiding door Flentrop onder advies van Joh. Legêne gereed gekomen. Dit hield o.m. in: verplaatsing van het bovenwerk, dat nu onderpositief werd en uitbreiding met een flink pedaal in een nieuwe kas achter het orgel en met enkele stemmen op het manuaal waarvoor nog ruimte beschikbaar was.

Zo is in de loop der tijd het schuilkerkorgeltje omgetoverd tot een kathedraalorgel.

Dispositie (ik kom in een aantal details tot iets anders dan hetgeen de Encyclopedie vermeldt²³⁹):

M a n u a a l

Prestant 8 voet	grotendeels in front, 1758, C-Fs (midentoren) 1978. De bovenste tussenvelden in het front zijn niet sprekend, alle andere frontpijpen wel.
Holpijp 8 voet	geheel metaal, gr.oct 1978, rest 1758.
Cornet 5 sterk	1978
Octaaf 4 voet	1758, pijpen verlengd, stemsneden dichtgesoldeerd
Octaaf 2 voet	1758
Fluit 4 voet	1758, c''-f''' open cilindrisch
Nasard 3 voet	1978, cs'-f''' open cilindrisch
Terts 1 ³ / ₅ voet	1978, enge cilindrische fluit, alle pijpen open.
Sesquialter 2-3 sterk	1978
Mixtuur 3 sterk	gr.deels 1978
Cymbel 4 sterk	gr.deels 1978. Wat teruggevonden pijpwerk van de oude Mixtuur bevindt zich in Mixtuur en Cimbels, die dezelfde mensuur hebben.
Fagot 16 voet (bas) / (disc)	1978, cilindrisch
Trompet 8 voet (bas) / (disc)	1978, discant begint bij cs'
Kromhoorn 8 voet	1978

O n d e r p o s i t i e f

Bourdon 8 voet	Meeste registers afkomstig van het bovenwerk uit 1804.
Fluit Travers 8 voet	1804, eng
Prestant 4 voet	1804, C-H van Bourdon, geheel metaal
	Uit Quint van voorm. hoofdwerk, welke van afwijkende makelij was (zie

²³⁸ . Ontleend aan Erné-archief, dossier Hilversum.

²³⁹ . II, p 251

Fluit 4 voet
 Gemshoorn 2 voet
 Vox humana 8 voet

Broekhuysen) . Nu 30 % nieuwe pijpen (1978) over het gehele register verspreid.
 gedekt, 6 kl. p. open cilindrisch 1978
 1804, vrij eng
 1978, bas "half" gedekt, als b.v. bij A. Silbermann, disc zonder deksels

P e d a a l
 Bourdon 16 voet
 Openfluit 8 vt
 Bazuin 16 voet
 Trompet 8 voet
 Klaroen 4 voet

alles 1978
 eiken gedekt
 eiken, open met metalen stemrol

Tremulant (pos), Hoofdw + Pos, Ped + Hw, Man C-f", Ped C-f'

Samenstelling vulstemmen:

Sesquialter	Mixtuur	Cymbel
C $1\frac{3}{5}$ $1\frac{1}{3}$	C 2 $1\frac{1}{3}$ 1	C 1 $\frac{2}{3}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$
c' 4 $2\frac{2}{3}$ $1\frac{3}{5}$	c' $2\frac{2}{3}$ 2 $1\frac{1}{3}$	c' $1\frac{1}{3}$ 1 1 $\frac{2}{3}$
	c" 4 $2\frac{2}{3}$ 2	c" $2\frac{2}{3}$ 2 $1\frac{1}{3}$ 1
Cornet		
c' 8 (ged) 4 $2\frac{2}{3}$ 2 $1\frac{3}{5}$		

Laden. Het hoofdwerk heeft 2 stemmen meer dan bij Hess' (Octaaf 2 vt meegerekend) en Broekhuysen. Er was ruimte over, die vroeger door mechaniek in beslag werd genomen. Indeling (achter aanzicht):

ManuaalPositief (rechts toevoeging 1978: 5 cancellen)

Klaviatuur. Achterin, alles 1978, ook ped.klavier. Omlijsting mahonie. De organist zit tussen het hoofdorgel en de ped.kas.

Pijpwerk. De tongwerken zijn alle uit 1978, naar zuidelijke voorbeelden, naar het lijkt meer Frans gericht dan Rijnslands (men ging uit van makelij Gilman) en hier en daar wat grof van klankkarakter. Ook de combinatie Nasard / Terts nodigt uit tot "Frans" gebruik.

Temperatuur en stemming.

Deze is aan de binnenzijde van de deur in de achterwand aangegeven: Naar Chaumont, interpretatie Van Biezen: de kwinten B–Ds en Ds–Gs + $\frac{1}{8}$ Pyth. komma, overige 10 kwinten - $\frac{1}{8}$. Het orgel staat ca. $\frac{1}{2}$ toon lager dan "normaal".

Koororgel.

1807 G.H. Quellhorst, toen nog gevestigd in Neuenhaus, levert een nieuw orgel voor de hervormde kerk te Heemse. Ingebruikneming 21 juni 1807. Het was een gift van Baronesse Douairière C(lara) F(eyoena) van Raesfeld geb. Van Sytzama, Vrouw van Heemse²⁴⁰. Zij is de dichteres van gezang 231 van het Liedboek der Kerken. Dispositie volgens de Boekzaal:

L i n k e r z i j d e	R e g t e r z i j d e	C-f", 2 blaasbalgen.
Octaaf 2 voet	Praestant 4 voet	
Fluitdoux 4 voet	Bourdon 8 voet	
Mixtuur 4 voet	Fluittraver 8 vt Discant	
Cromhorn 8 voet Bas	Quinte 3 voet	
Cromhorn 8 vt Discant.		

1845 Scheuer werkt aan het orgel (Aantekening in kas).

1917 Nieuw orgel in Heemse. Bouwer niet genoemd²⁴¹.

²⁴⁰ . Boekzaal 1807 II, p 224/27.

²⁴¹ . Deze en volgende historische gegevens ontleend aan *De Hervormde Kerk van Heemse* (anon. z.d.) en het Legêne-archief. De plaatsing door De Koff in Pesse ook in HO 17, p 6 (okt. 1919), zonder vermelding dat het om een tweede-hands orgel ging.

- 1919 De kerk in Pesse koopt het orgel (uit Heemse) van De Koff. Later maakte de familie van de schenkerster bezwaar.
- 1962 Nieuw orgel in Pesse. De orgelmaker wilde het oude zelfs voor de sloop niet overnemen. Een comité in Heemse heeft het teruggekocht. Een half jaar later deed het dienst in een jeugdgebouw aldaar.
- 1978 Kerk te Lochem koopt het "Clara Feyoena orgel". Het heeft normaaltoonhoogte; daarom wilde men het graag hebben. Het grote orgel was door de lage stemming niet geschikt voor samenspel met andere instrumenten.

Het orgel was toen aldus samengesteld:

Prestant 4 vt		Fluit 4 vt	
Bourdon 8 vt	C-H grenen	Octaaf 2 vt	
Strijker dc 8 vt	XX	Strijker 8 vt	XX
Strijker dc 8 vt	XX	Prestant 8 vt	a-e''' oud
Lade CD-f'''			

Laadje bijgebouwd voor Cis met zinken pijpen. In de oude registers veel verschuivingen.

- 1982 Overplaatsing en restauratie door Flentrop, adviseur was Joh. Legêne. Vóór die tijd heeft het binnenwerk opgesteld gestaan op de orgeltentoonstelling in Zeist. Verplaatste pijpen op oorspronkelijke plaats teruggezet. Verdwenen registers gereconstrueerd. Baarden prestantenfamilie verwijderd, frontpijpen weer toonbaar gemaakt met tinfolie en bladgoud. Herstel kas, verwijdering laadje voor Cis. Legêne sprak zijn bewondering uit voor hetgeen de orgelmaker van deze ruïne had gemaakt.

Dispositie:

M a n u a a l.	CD-f''' (Klavier toets Cs verbonden met cs)
Prestant 4 voet	
Holpijp 8 voet	
Fluittraver Discant 8 voet	1982
Quinte 3 voet	oude pijpen van voormalige Prestant 8 vt dc.
Gedektfluit 4 voet	gedekt, 1 octaaf open conisch
Octaaf 2 voet	
Mixtuur 4 sterk	1982, enkele oude Mixtuurpijpen afkomstig uit Octaaf 2 vt
Kromhoorn Bas / Discant 8 voet	1982, houten stevels

Geen pedaal.

Samenstelling Mixtuur

C	1	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{3}$
c	2	$1\frac{1}{3}$	1	$\frac{2}{3}$
f	4	$2\frac{2}{3}$	2	$1\frac{1}{3}$

Lade indeling:

Klaviatuur aan zijkant links, gr.deels oud, tractuur idem. De indeling van de registers in het Boekzaalbericht werpt vragen op.

Kas ooit verdiept geweest. Op de onderbouw (voorzijde) is te lezen: "Gegeven uit liefde voor de godsdienst / Door de Douairière van Raasfelt geboren van Sytzama / Vrouwe van Heemse den 21 junij 1807".

Opstelling. In het koor op de kerkvloer. Het is hier al minstens éénmaal van plaats veranderd. In Heemse was het een balustradeorgel, maar ook met onderbouw en klaviatuur links (volgens een oude foto)²⁴².

Loo, Rooms-katholieke parochiekerk Sint-Antonius Abt.

Voormalige orgel(s).

1828 Lohman plaatst hier het afgedankte orgel uit de Broederenkerk te Zutphen²⁴³ volgens Broekhuizen (L53) die "Het Loo" schrijft en deze dispositie:

Prestant 4 vt	Octaaf 4 vt	Prestant 8 vt
Holpijp 3 ¹ / ₅ vt	Quintadeen D 8 vt	Sexquialter 2 st
Fedakte fluit 4 vt	Quint 3 vt	

welke echter sterk afwijkt van hetgeen Hess schrijft over het oude orgel van de Broederenkerk in Zutphen, Zie aldaar

ca. 1875 Nieuwe kerk. Restanten van het orgel in de oude kerk zijn nog lang ter plaatse bewaard: manuaal, wellenbord, houten pijpen. Foto van het klavier (thans in orgelmuseum te Elburg) afgebeeld in HO 73. Het heeft de omvang CD-c". Het orgel dat toen is geplaatst was een samenraapsel en kon na restauratie van het gebouw ca. 1975 niet worden herplaatst²⁴⁴.

Hoofdorgel (Er is ook nog een nieuw koororgel).

1898? Maarschalkerweerd, gebouwd voor Utrecht, Joh. de Deo- ziekenhuis.

1977 Overgeplaatst en gerestaureerd door Vermeulen Weert onder advies van Jan Boogaarts en met 1 stem uitgebreid.

Dispositie:

M a n u a a l	C-f"
Prestant 8	compleet vanaf C, geheel achter het front, grote pijpen tussen front en lade, veel lager gesitueerd
Gamba 8	vanaf c, C-H stom
Fluit 4	enge prestantmensuur, grote afgevoerd: in front!
Holpijp 8 bas / dc	dc vanaf c, gr. octaaf hout
Dolce 8	vanaf c, C-H stom, licht trechtervormig, eng
Octaaf 2	pijpwerk uit vorige gesloopte orgel afkomstig, toegevoegd in 1977 op kantsleep
P e d a a l	C-f, aangehangen

Aanduidingen op het orgel.

Koperen plaat boven het klavier: "Uit dankbaarheid A.M.H.C. van Rooyen en J.A.G. Wessels, St.Pieter bij Maastricht october 1898". In een achterdeur "gestemt 30 october 1925".

Klaviatuur in achterzijde kas. Registerplaatjes en knoppen niet origineel.

Lade niet dwars in kas, wat men bij deze plaatsing van de klaviatuur bij Maarschalkerweerd zou verwachten, maar "normaal".

Windvoorziening Originele magazijnbalg met schepbalg voor pompbediening en windmachine.

Pijpwerk. Veel expressions in prestantenfamilie, ook in Octaaf 2 vt.

Meddo Rooms-katholieke kerk van Sint-Johannes de Doper.

1906 Maarschalkerweerd en Zoon, Utrecht. Naam bij klavieren, jaar op front.

1980 Vermeulen, Alkmaar. Restauratie.

I.	II.	Koppel Klav.
Prestant 8	Aeoline 8 C-H zink	Windlosser
Bourdon 8 Bas	Holpijp 8	
Fl.harm 8 Disc	Fluit dolce 4Man. C-f"	
Viola di Gamba 8	C-H zwijgt	Aangehangen
Melofoon 4		pedaal C-f

Pijpwerk Alles uit de bouwtijd, in zijn soort fraai klinkend.

²⁴³ . Wat betreft de waarschijnlijk onjuiste veronderstelling, dat hier van het orgel van vóór 1826 uit Warnsveld sprake is, zij verwezen naar de desbetreffende voetnoot onder Warnsveld.

²⁴⁴ . HO 73, p 397/99, op p 398. Hierin meerdere foto's van het orgel.

Tractuur Mechanisch
Klaviatuur aan zijkant rechts

Megchelen, Hervormde Kapel.

Voormalige orgel.

- 1795 Naar gegevens van Winands was hier in dat jaar sprake van een persoon die de functies schoolmeester, koster, doodgraver en organist in zich verenigde.
- 1945 Ernstige oorlogsschade aan het toen aanwezige orgel. De onderdelen zijn toen opgeslagen bij B. Koch, Apeldoorn, die uiteindelijk verklaarde, dat alleen de lade met pijproosters nog bruikbaar was en dat op die lade een viervoets orgel van 5 stemmen gemaakt kon worden²⁴⁵. Het materiaal is nooit herplaatst in Megchelen. Winands, die ook schrijft over 5 stemmen, constateert, dat het front grote gelijkenis vertoonde met dat van Etten. Tot nu toe kon ik geen afbeelding ervan achterhalen.

Huidige orgel.

- 1874 Bouw orgel, maker onbekend.
- 1976 Verschueren, Heythuysen biedt dit orgel aan. Het was toen afkomstig uit Langenberg bij Neviges (Duitsland). Het vond in de kleine kapel in Megchelen in datzelfde jaar een plaats. Verschueren stelde opnieuw een dispositie samen met bestaand pijpwerk en nieuw pijpwerk, dat op het front na van oud metaal is gemaakt.

Dispositie: (volgorde van achteren naar voren)

Bourdon 8 vt, Prestant 4 vt, Octaaf 2 vt (deel in front), Quint 1½ vt, Fluit 4 vt bas / disk.

Man. C-a", aangehangen pedaal C-f, chromatische lade

Megchelen, Rooms-katholieke Sint-Martinuskerk.

Samenvatting van een eerdere beschrijving²⁴⁶ :

- 1855 Winands schrijft, dat het orgel in dat jaar hier is geplaatst en afkomstig was uit Dornick bij Emmerich. Desbetreffende archieven zouden in de 2de wereldoorlog verloren zijn gegaan. Als deze bewering op waarheid berust, zouden er binnen 10 jaar twee orgels van Dornick naar Oost-Gelderland zijn verhuisd. Zie onder Aerdts.
- Later: Werkzaamheden door Exkorn uit Elten, Schwarze uit Anholt en Scholten uit Emmerich.
- 1934 Overplaatsing zonder kas naar nieuw gebouwde kerk en grondige verandering door Elbertse.
- 1950 Elbertse. Herstel na oorlogsschade.

Dispositie:

M a n u a a l

Prestant 8'	Front zink 1934, rest XIX
Gamba 8'	1934, vanaf C
Caeleste 8'	1934, C-H gecombineerd met vorige
Holpijp 8'	XIX / 1934, op pneum. lade
Flûte harmonique 4'	XIX, vanaf c' overblazend
Octaaf 2'	XIX
Mixtuur	XIX
Trompet "basc" 8'	
Trompet disc. 8'	beide 1934

P e d a a l

Subbas 16' 1934, op pneum. lade

Samenstelling Mixtuur:

C	1½/₃	1	4/₅
c'	2	1½/₃	1
cs"	2²/₃	2	1³/₅
cs"	4	2²/₃	2

²⁴⁵ . Archief der Nederlandse Hervormde Gemeente Gendringen - Megchelen - Netterden, in beheer bij GA Gendringen. Inv. nr. 447.

²⁴⁶ . Orgels Gendringen, p 23-24.

Lade Deze is ongetwijfeld oud, klassieke indeling met tenor in tertsen.
Klaviatuur. Aan zijkant links.

Neede, Hervormde Kerk, voormalige orgels.

- 1806 Orgel ingewijd, 11 mrt. ingespeeld door de plaatselijke organist F. Hauff. "verschillende lieflijke registers"²⁴⁷. Broekhuizen (N36) noemt het orgel, maar voegt geen essentiële gegevens toe, zelfs geen dispositie.
- 1859 14/7. Naber & Co, Zaltbommel leveren een orgel, ingespeeld door Cramer te Delden²⁴⁸. Van 't Kruijs (p 95) geeft de dispositie:
H o o f d m a n u a a l		B o v e n m a n u a a l	
Prestant 16 voet	Gedaktfluit 4 voet	Prestant 8 voet	Woudfluit 2 voet
Bourdon 16 voet	Quint 3 voet	Holpijp 8 voet	Dulciaan 8 voet.
Prestant 8 voet	Octaaf 2 voet	Viola di Gamba 8 voet	
Spitsfluit 8 voet	Mixtuur 3-4 st	Gemshoorn 4 voet	
Wijd Gedakt 8 voet	Trompet 8 voet.	Flûte d' Amour 4 voet	
Octaaf 4 voet			Aangehangen pedaal.
- 1945 Orgel door kerkbrand verloren gegaan. In de consistorie van de huidige kerk hangt een foto van het Naber / Van Puffelen-orgel²⁴⁹.

Neede, Nederlands Gereformeerde Kerk.

Dit orgel bevond zich vroeger (vóór de kerkscheuring in 1944) in de gereformeerde kerk. Voor zover valt op te maken uit de schaarse gegevens, die men ter plaatse wist te vertellen, was het pneumatisch. Nu is er elektrische tractuur. Het orgel bevat wat ouder pijpwerk, 19de eeuws naar het lijkt.

Netterden, Rooms-katholieke Parochiekerk Sint-Walburgis.

1807/1820 Tegenstrijdige berichtgeving:

Broekhuizen (N35): Nolting maakt het orgel in 1807.

Winands: volgens mondelinge overlevering is het orgel afkomstig van een in 1820 opgeheven klooster te Emmerich. Het zou (in 1975) 200 jaar oud zijn²⁵⁰.

1838-40 Nolting: onderhoud balgen, nieuw ped.klavier.

ca. 1850 Dispositie volgens Broekhuizen:

1850-60 Exkorn, Elten, onderhoud.

1868 Grote dorpsbrand.

1870-76 Kerk herbouwd en vergroot door Cuypers. Winands beweert, dat het orgel is hersteld in Emmerich en dat het toen op zijn huidige plaats kwam boven de sacristie aan de zuidzijde.

XXa Onderhoud door Schwarze.

1935 Orgel door Koch gepneumatiseerd, later kwam het in onderhoud bij Elbertse.

1991 Van Lierop, Zutphen plaatst de orgelkas met inhoud meer naar voren op de galerij. De speeltafel vond daarbij een nieuwe plaats: beneden in de kerk, nu met elektrische overbrenging. Kleine dispositiewijziging.

²⁴⁷ . Boekzaal 1806 I, p 305/06

²⁴⁸ . Boekzaal 1859 II, p 81.

²⁴⁹ . Een andere foto is te zien in commentaar Broekhuizen p 1064.

²⁵⁰ . Het zou - aldus Winands - gaan om het Agnes-klooster in Emmerich. Echter: Reuter (Aufgehobene Klöster, nr. 40): orgel uit Kloosterkerk St Agnes in Emmerich ging in 1812 naar Münster-Kinderhaus.
 De historische gegevens van Netterden van na 1820 kon ik destijds, voor zover niet anders blijkt, in het archief van het kerkbestuur verifiëren.

Dispositie:

M a n u a a l	C-f'''	P e d a a l	C-d'
Prestant 8'	XXa	Subbas 16'	XXa
Fluit 8'	Fraai pijpwerk, XVIII? een oud prestantregister		
Salicionaal 8'	XXa		
Kwint 2 ² / ₃ '	(disc.) XXa (in 1991 omgebouwde Gamba)		
Bourdon 8'	C-f ged. vuren, fs-cs" ged. metaal, vanaf d" open conisch, XIX		
Fluit 4'	C-F ged. vuren, Fs-cs' ged. metaal, vanaf d' open conisch, XIX		
Octaaf 2'	C-H in front, zink, rest XIX op lade		
Prestant 4'	C-d in front, zink, rest XIX op lade		

P+I

- Laden.** Pneumatisch C- en Cs-laden dwars geplaatst, in en achter de oude kas, diatonisch.
- Kas** eiken, voorzijde en zijwanden. Geen dak, geen achterwand. 10 oude gaten van registertrekkers aan linkerzijde onder plaatje triplex.
- Pijpwerk** De open pijpen hebben blikken stemringen. Onder de hoeden van oude gedekte pijpen vond ik destijds restanten van kranten uit 1838.
- Conclusie.** Enig pijpwerk en wat overgebleven is van de kas met de registergaten zouden nog van het door Broekhuysen beschreven orgel kunnen stammen. Van een oud klankbeeld is geen sprake meer!

Oud-Zevenaar, Rooms-katholieke Sint-Martinuskerk.**Voormalige orgels.**1681 Nieuw orgel (Johannes) Ruprecht²⁵¹ca. 1830 "Vernieuwing" van het orgel door Lohman²⁵². Broekhuysen (Z28) noemt de naam Lohman niet, maar geeft de dispositie van een viervoets orgel met 9 stemmen.1857 Het orgel is versleten en kon niet meer worden hersteld, aldus een brief van de pastoor aan de Aartsbisschop van Utrecht. In oktober van dat jaar wordt, na verkregen toestemming van het Aartsbisdom, een contract afgesloten met Lorenz Schwarze betreffende de bouw van een geheel nieuw orgel²⁵³. De volgende dispositie wordt genoemd:

H o o f d m a n		P o s i t i f
Prestant 8 voet	Floete 4 voet	Prestant 4 voet
Gamba 8 voet	Quint 3 voet	"Gelend Gedackt" 8 voet
Bourdon 16 voet	Octaaf 2 voet	Flaut traver 8 voet
Gedackt 8 voet	Trompet 8 voet Bas/discant.	Floete 4 voet
Octaaf 4 voet		Super Octaaf 2 voet
		"Vacat voor 4 voet"
		"Vacat voor 8 voet"

"Vantille", Bas koppel, discant Koppel

Enige bijzonderheden: Frontpijpen "gevolliert", Gamba: "1. Octaaf toegevoerd van Metaal", Bourdon twee octaven hout, beide Gedackt 8 vt één oct hout, Trompet van zink, overige pijpen 1/3 tin, 2/3 lood. Man C-g''', ped. C-g, kas van dennenhout.

1858 Te oordelen naar de uitbetalingen aan Schwarze is het orgel in dat jaar opgeleverd.

ca 1910 Schwarze Jr maakt een nieuw (mechanisch) orgel, blijkens aanduiding bij het klavier: "Ludwig Schwarze, Anholt in W" ("W" zal duiden op Westfalen). Hij gebruikte ouder materiaal, dat zal hij uit het oude orgel hebben overgenomen.

²⁵¹ . Goossen, Th., *Aantekeningen gemaakt uit het parochiearchief*, geschreven stuk in beheer bij GA Zevenaar: hij schrijft (kennelijk een citaat): Mr Roeprecht van Anholt heeft het vroegere orgel in Oud-Zevenaar gemaakt voor 400 daalder Kleefs onder pastoor Kilder en het eerst bespeelt nativitis 1681.

²⁵² . Mixtuur nr. 13, p 252. Zie ook Grégoir p 132.

²⁵³ . In ongeordend parochiearchief, in beheer bij GA Zevenaar. Hetzelfde is ook geciteerd door D. Onck *Het Schwarze orgel in de Sint Martinuskerk te Oud-Zevenaar* in Old Senders Nijs, 2000, nr. 1.

H o o f d w e r k	C-f'''	B o v e n w e r k	
Bourdon 16'		Salicionaal 8'	expressions
Prestant 8'		Fluit 2'	open cilindr., recente makelij
Gambe 8'	C-H van Holpijp	Fluit 4'	gedekt, c''-f''' conisch
Holpyp 8'	cs'''-f''' conisch	Liefl.gedekt 8'	
Octaaf 4'			
Octaaf 2'			
P e d a a l	C-d'		
Pedal-Coppel I			
Pedal-Coppel II			
Manual Coppel			
Ventil			

Klaviatuur. Vrijstaande speeltafel achter het orgel.

Kas eiken zonder dak. Front loos.

Ladenindeling voor beide werken grotendeels chromatisch.

Pijpwerk. Alle 8 en 16 voets registers hebben in het groot octaaf houten pijpen, deze zijn open bij de Prestant en Salicionaal. Hier en daar wat ouder pijpwerk.

Kerkgebouw. De goede akoestiek maakt van het orgel meer dan het is.

Pannerden, Rooms-katholieke Sint-Martinuskerk.

Voormalige orgel.

Broekhuijzen noteert de dispositie van een orgel, afkomstig uit een klooster in Duitsland, hier door Cleff geplaatst.

Huidige orgel.

1887 "Pereboom en Leijser te Maastricht" (indicatie bij klavier)²⁵⁴

H o o f d w e r k (II)_	C-g'''(Bovenklavier)	P o s i t i e f (I) C-g'''
Prestant 8 vt		Bourdon 8 vt
Fluit Harmoniek 8 vt		Viole de Gambe 8 vt
Prestant 4 vt		
Bourdon 8 vt		Man.koppel (drukkoppel)
Mixtuur-Cornet 2-3 sterk	niet origineel)	
pedaal C-d'	aangehangen	

Rerken, Hervormde Kerk.

- 1892 Van Dam, Leeuwarden²⁵⁵ levert een nieuw orgel. Dit geschiedde na de herbouw van de kerk. De oude was met het slechts kort daarvoor geplaatste orgel verbrand. De oude toren is er nog.
- 19.. Bergmeyer, Onderhoud blijktens zijn op het orgel aangebrachte naamplaatje.
- 1991 Provisorisch lekkages gedicht.
- 2000 Reil, restauratie, adviseur was J. Jongepier.

Het orgel is geheel in originele staat. Er zijn alleen twee toevoegingen: een windmachine en de invulling van een door Van Dam gereserveerd register.

Dispositie:

M a n u a l	C-g'''
Prestant 8	C-h in front
Violon 8	C-H van Holpijp, c-h in front (zijvelden)
Bourdon 16	alleen in discant vanaf c'
Holpyp 8	C-G hout
Octaaf 4	
Cornet 3 st.	c' 2 ² / ₃ 2 1 ³ / ₅
Fluit d'Amour 4	Roerfluit, vanaf gs'' conisch open.
Octaaf 2	
Trompet 8 disc	2000 op gereserveerde plaats
Trompet 8 Bas	idem

P e d a a l C-g

Tremblant, Windlozer

Lade uit één stuk, diatonisch, naar binnen aflopend

Tractuur, wellenraam onder lade

Pijpwerk. Open pijpwerk heeft expressions tot h' (op 8 vt basis),

Klaviatuur links. Toetsbeleg met pennetjes. Antiek pedaaltje, dat er als nieuw uit ziet.

²⁵⁴ . Het jaartal 1887 is ontleend aan Jaspers Frans, Loo Henk van en Reijnaardts Ton, *Pereboom & Leijser, Orgelmakers te Maastricht*, Maastricht 1998, p 171 (met foto) en 233. Hieraan ook de veronderstelling ontleend, dat de Mixtuur/Cornet niet origineel is.

²⁵⁵ . Jongepier Friesland, p. 41.

Ruurlo, Hervormde Kerk.

1840 J.H. Holtgräve, Deventer levert een orgel. Ingebruikneming op 23/2, gekeurd en bespeeld door Hageman, organist van de Broederenkerk te Zutphen²⁵⁶. Het blijkt, dat Holtgräve daarbij gebruik maakte van materiaal van F.C. Schnitger, afkomstig uit het door Holtgräve afgebroken orgel in de Lebuïnuskerk te Deventer²⁵⁷. Voor de dispositie zijn we alleen aangewezen op Broekhuizen (#49). Er zijn enige afwijkingen in vergelijking met de huidige situatie:

M a n u a a l		P o s i t i e f	
Prestant 8 vt	Quint 3 vt	Holpijp 8 vt	twee sperventile
Bourdon 16 vt	Octaaf 2 vt	Fluit travers disc 8 vt	koppeling
Roerfluit 8 vt	Mixtuur 2-3-4-5-6 st	Open fluit 4 vt	tremulant
Octaaf 4 vt	Trompet 8 vt	Woudfluit 2 vt	Ventiel.
Gemshoorn 4 vt			

Voor onderhoud tot 1977 zij verwezen naar de brochure van De Ruyter²⁵⁸. Hieruit citeren wij alleen essentiële wijzigingen:

1857 J. Poestkoke, nieuwe klavieren.

1866 H.G. Holtgräve, nieuwe Trompetstevels.

1898 Van Dam, "aanzienlijke verbetering", o.a. vernieuwing van 7 grote bekers van de Trompet.

1903 Van Dam, restauratie. Hij was het die waarschijnlijk de Quint van het Manuaal door een Violoncel verving.

1946 Uitbetaling groot bedrag aan Steinmann en Vierdag.

1959 Koch: restauratie, Mixtuur vervangen.

Van wie de fabrieks Viola op het positief stamde wordt niet vermeld.

1968 20 juni. Onderzoek dr. M.A. Vente en C.H. Edskes. Bevestiging van het vermoeden, dat Holtgräve hier en in Borne²⁵⁹ materiaal uit Deventer gebruikte, op grond van de lage prijs waarvoor Holtgräve die instrumenten had geleverd.

1972 Voorlopige restauratie door Flentrop, herstel lade met verende slepen, adviseur was dr. M.A. Vente.

1982 28 dec. Overname adviseurschap door Klaas Bolt.

1983 Restauratie 2de fase door Reil klaargekomen, verende slepen weer vervangen door conventionele. Ingebruikneming 14/12'83, keuringsrapport 7/1'84.

Dispositie:

M a n u a a l	C-f"
Prestant 8	binnenpijpen mogelijk ouder dan 1840
Bourdon 16 vt	C-h eiken, rest misschien ouder.
Roerfluit 8	1840, geheel metaal
Octaaf 4	1840
Speelfluit 4	1840, C-H gedekt, verder open conisch
Quint 3	1983, verving Violoncel 8 uit (waarschijnlijk) 1903
Octaaf 2	1840
Mixtuur	1983, ter vervanging van een Mixtuur uit 1959 die in veel te wijde roostergaten stond (en dus een te hoge samenstelling had)
Trompet 8 b / d	1840, houten stevels en koppen.

²⁵⁶ . Boekzaal 1840 I p 364/66

²⁵⁷ . Vente, M.A., *Iets over Deventer Orgels* (Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot beoefening van Overijssels Regt en Geschiedenis, 65, Deventer 1950), p 121.

²⁵⁸ . Ruiter, W. de. *Het orgel in de Dorpskerk te Ruurlo* (publicatie 21 van de Stichting tot behoud van het Nederlandse Orgel).

²⁵⁹ . Mededeling van deze Heren op dezelfde dag aan mij. Ook in Borne bleek toen nog een geringe hoeveelheid oud materiaal aanwezig te zijn.

Onderpositief C-f''

Holpijp 8	1840, C-H eiken
Viola 8 vt disc	ca. 1900
Fluit traver 4	1840, wijd open (vanaf C)
Woudfluit 2	1840

P e d a a l C-f, aangehangen

Tremblant

Windlozer

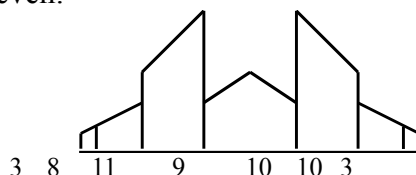
Man.koppel (trede)

Mixtuur Een typefout in het eindrapport van Bolt is door De Ruiter overgenomen. De verbetering ligt voor de hand. De juiste samenstelling staat in een mensuuroverzicht in het Bolt-archief:

C	2	$1\frac{1}{3}$			
c	$2\frac{2}{3}$	2	$1\frac{1}{3}$		
c'	4	$2\frac{2}{3}$	2	$1\frac{1}{3}$	
c''	4	$2\frac{2}{3}$	2	2	$1\frac{1}{3}$

Laden De indeling van de hoofdwerkklade is ongebruikelijk. Achteraanzicht:

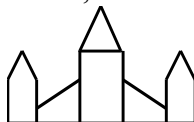
e''' d''' c''' b'' gs'' fs'' e'' d'' c'' b' gs' gs fs e d c B Gs Fs E D C fs' e' d' c' b a h cs' ds' Cs Ds F G A H cs ds f g
aanschouwelijk weergegeven:

Aan beide zijden is een stukje aangebouwd: links voor e''', d''', c''', rechts voor cs''', ds''', f'''.

Dit alleen al is bewijs, dat het een oude lade is geweest C D .. c''', die door Holtgräve is uitgebreid tot de in de 19de eeuw gebruikelijke omvang door tussenvoeging van Cs, opschuiving en toevoeging cs''' - f'''. De lade is toegeschreven aan F.C. Schnitger, die het orgel in de Lebuïnuskerk te Deventer ca. 1720 fors wijzigde. In het rapport van dr. M.A. Vente²⁶⁰ staat, dat F.C. Schnitger deze afwijkende indeling maakte, omdat hij een indeling met groot octaaf moest aanpassen aan de bestaande oude kas in Deventer en dat het daar de bovenwerkklade was. Front en kas in Ruurlo geven geen enkele aanleiding tot een lade met deze vreemde indeling.

De lade van het onderpositief is kennelijk wel van Holtgräve en heeft de volgende indeling, welke overeenkomt met het front van het manuaal, niet van het onderpositief, want dat heeft geen front!

Klaviatuur

aan zijkant rechts. Oud (1857?) op registerinscripties na.

Kas. Grenen, vóór 1972 wit geschilderd, thans mahoniekleur met wat verguldsel. De versierselen, die thans op het orgel staan (muziekinstrumenten) lagen destijds in verwaarloosde toestand achter het orgel. Ook het snijwerk was toen in slechte staat. Dit is gerestaureerd en weer herplaatst.

Windvoorziening:

2 spaanbalgen. Nieuw windkanaal i.p.v. de eerdere kachelpijp.

Pijpwerk. De Holtgräve toegeschreven pijpen hebben alle typisch 19de eeuwse kenmerken en lijken veel op Naber-pijpen. Hier en daar is nog wat ouder pijpwerk aanwezig.

Ruurlo, "de Kapel", destijds voor Rechtzinnig Hervormden, thans verenigingsgebouw.

19.. Mechanisch orgel, mogelijk van de hand van de firma Standaart, als tweedehands instrument geplaatst

1947 in de Hervormde Kerk te Gaanderen²⁶¹.
Plaatsing in Ruurlo ter vervanging van een harmonium²⁶². Het orgel bevat uitsluitend fabriekspijpen XXa.

Dispositie

M a n u a a l	C-f'''
Prestant 8'	
Holpijp 8'	
Gamba 8'	C-H van Hp
Flûte dolce 4'	in werkelijkheid 2'
Octaaf 4'	
Celeste 8'	C-H zwijgt
Fluit 4'	6 gedekt, grotendeels. open cilindrisch, ca 12 kleine iets conisch
Tremolo	

P e d a a l C-h, aangehangen.

Grote pijpen hout of zink, diepe kernsteken, expressions, geperste labia, klank dienovereenkomstig.

Ruurlo, Rooms-katholieke Sint-Willibrorduskerk.

Hier is een 18de eeuws viervoets front aanwezig. De middenvelden in het front zijn veranderd: ze zijn niet meer tweedelig. In 1971 is het zich achter dit front bevindende unit-orgel naar een andere plaats in het gebouw overgebracht, zodat de kas leeg is en zonder frontpijpen achter op de koorgalerij is blijven staan. Er is ooit beweerd, dat het orgel uit Makkum afkomstig zou zijn, maar dit blijkt onjuist te zijn²⁶³.

²⁶¹ . Mixtuur nr. 26 p 633, waarin foto situatie Gaanderen. Deze afbeelding komt exact overeen met het huidige front in Ruurlo.

²⁶² . Mededelingen van een kerkvoogd, ontleend aan archiefmateriaal

²⁶³ . Mededeling J. Jongepier

Silvolde, Hervormde Kerk.

Voormalige orgel.

Vóór 1855 Orgel aanwezig (blijkt uit het hierna genoemde contract uit 1854). Broekhuizen noemt het niet.

Huidige orgel.

1854 5 aug. Contract met C.F.A. Naber voor levering nieuw orgel. Hoofdzaken hieruit:

Prestant 8 voet (C t/m E gedekt, orgelmetaal, frontp. met tinfolie)	Octaaf 4 voet	Cornet 3 st dc
Holpijp 8 voet (gr. oct. wagenschot)	Fluit d' amour 4 voet	Dulciaan 8 voet bas en disc.
Fluit traver 8 voet (C-fs gecombineerd met Holpijp)	Quintfluit 3 voet	
	Woudfluit 2 voet	Windlozing

Man C-f'' aangehangen Ped. C-f, 2 blaasbalgen. Tenzij anders vermeld orgelmetaal ($\frac{1}{3}$ tin, $\frac{2}{3}$ lood). Orgelkas met alle snijwerk door Naber zelf te leveren, Gelijkswevende stemming. Oude orgel door N. over te nemen.

1855 Ingebruikneming 6 mei²⁶⁴. Bespeling door Schippers, organist Herv.Kerk Terborg. Broekhuizen geeft de juiste stemverdeling. Zijn toevoeging: afsluiting, tremulant en ventil kan niet juist zijn. Het contract noemt alleen Windlozing. Naber leverde nooit een Tremulant.

1937 M. Spiering, restauratie²⁶⁵. De frontpijpen moesten worden vernieuwd, omdat ze waren doorgezakt en – zo werd gezegd – ze een gevaar vormden voor de kerkgangers. Voor de Dulciaan kwam Fluit 4 bas / Clarinet dc. Of toen Fl. traver en Quintfluit zijn vervangen door 2 strijkers of dat dit reeds eerder is geschied is niet duidelijk.

1952 Spiering, ombouw²⁶⁶. De lade werd door een schot in tweeën gedeeld en van een tweede kleppenkast voorzien (om een tweeklaviers orgel te verkrijgen) en gewijzigd. Achter het orgel kwam, deels zichtbaar vanuit het kerkgebouw een pneumatische Subbas. Door vergroting van de orgelkas werd de linkerzijde vanuit de toren onbereikbaar. Daarom werd de gewijzigde lade met tractuur 180° gedraaid, zodat de klaviatuur (die tevens werd vernieuwd) aan de rechterzijde kwam. Van de Naber-stemmen verdween de Cornet. De dispositie werd:

I. Mxt $2\frac{2}{3}$, ' 3-4 st, O 2, O 4, P 8 (deel in front), Rf 8.

II. B 8, F 4, N $2\frac{2}{3}$, Nh 2, T $1\frac{3}{5}$. Ped. Sb 16.

Erg lang heeft deze situatie niet bestaan. Na 15 jaar bevond zich het orgel al in zeer slechte staat.

1974 Flentrop. Herstel naar het contract (op windvoorziening en pedaalomvang na) onder advies van Lambert (later Hans) Erné en Willem Hülsmann. Subsidie werd niet verleend, omdat het oorspronkelijke orgel te zeer was aangetast.

Dispositie.

M a n u a a l	C-f''
Prestant 8 vt	C-E metaal gedekt 1974, vanaf F in front, frontpijpen 1974, binnenpijpen 1855
Holpijp 8 vt	1855, C-H eiken
Fluit traver 8 vt	C-fs gecombineerd met Holpijp, rest 1974
Octaaf 4 vt	1855
Fluit d' amour 4 vt	1855, gedekt, 12 p open conisch
Quintfluit 3 vt	1974, conisch, nogal verschillend van het conische deel van de Fluit 4 vt, qua mensuur
Woudfluit 2 vt	1855, wijd cilindrisch
Cornet 3 st	1974, $2\frac{2}{3}$, 2, $1\frac{3}{5}$ vt
Dulciaan 8 vt "bask"	
Dulciaan 8 vt "disk"	nieuw, eiken stevels

P e d a a l C-d' aangehangen.

Windvoorziening De twee originele spaanbalgen moesten uit de toren worden verwijderd. Nu is er één spaanbalg naast het orgel.

Lade. Wijde opstelling. Conventioneel sleepsysteem. Pijpstokken nieuw.

²⁶⁴ . Boekzaal 1855 I, p 555.

²⁶⁵ . Gegevens van de vroegere organist Helmink (die mij ook het contract met Naber ter inzage gaf) en eigen waarneming, ook kort bericht in HO 34, p 57 (apr. 1937).

²⁶⁶ . Over deze verbouwing staat een kort bericht in HO 48, p 140 (foto) en 141 (okt. 1952), verder ook gegevens die de Heer Helmink vertelde. In rapporten in het Erné-archief staat ook de in 1952 ontstane situatie beschreven. Hier wordt het jaar 1954 genoemd.

Klaviatuur	Nu weer aan de linkerzijde. Oud handklavier van een ander Naber-orgel met nieuw toetsbeleg. Omlijsting nieuw in oude trant. Het voetklavier is nieuw, fraai gemaakt met korte toetsen. Duidelijk is te zien, dat het oorspronkelijk tot f heeft gelopen overeenkomstig het contract. Bij het klavier is (nieuw) geschilderd in krulletters "1954, C.F.A.Naber & Zoon fecit Deventer", ontleend aan een ouder voorbeeld.
Mechaniek	Wellenraam en abstractuur oud, wellenbord pedaal nieuw van afwijkend materiaal.
Pijpwerk.	Grote pijpen hebben twee stemkrullen. Er zijn pijpen met onzichtbaar opgesoldeerde stukken (door de soldeernaad aan de buitenzijde weg te slijpen en bij te kleuren).
Kas	vuren. Snijwerk onder het orgel teruggevonden bij kerkrestauratie.
Toegang	tot het orgel, via een vreemd trapje in het kerkgebouw. De ingang via de toren is bij de kerkrestauratie geëlimineerd.

Silvolde, Rooms-katholieke Sint-Mauritiuskerk, Koororgel.

- 1886 ? De firma Leichel maakt een nieuw orgel voor de hervormde kerk te Laagkeppel²⁶⁷. Dezelfde firma naam bevond zich ook aan het orgel.
- ca. 1970 De organist R. van Straten vervangt de V.d. Gamba door een Octaaf 2 vt (vanaf c, omdat de Gamba ook bij c begon) met pijpen afkomstig van het Dekker-orgel uit de Zendingskapel te Doetinchem.
- ca. 1975 Kerk buiten gebruik gesteld. Orgel gekocht door H. Berendsen, toen wonend in Wehl. Deze completeerde de 2 vt met pijpen, afkomstig van een pneumatisch Steenkuyt-orgel uit de Klarendalse kapel te Arnhem en door de pijpstok aan te passen.
- ca. 1978 Plaatsing als hulporgel in Varsseveld tijdens de laatste restauratie van het Knipscheer-orgel aldaar.
- ca. 1990 Plaatsing in Silvolde door de plaatselijke organist m.m.v. een vroegere medewerker van de firma Pels, omdat het grote fabrieksorgel in deze kerk niet meer functioneert.

Huidige Dispositie:

M a n u a l	C-f'''
Prestant 8 voet	C-Fs open hout, verkropt, vanaf G in front
Octaaf 2 voet	zie boven, hierin pijpen met slagletters "Mixtur", oorspronkelijk hier Viola di Gamba 8 voet (C-H van Hohlpijp)
Hohlpijp 8 voet	C-H grenen
Fluit 4 voet	Gedekt, vanaf fs" conisch open
Octaaf 4 voet	
P e d a a l	C-g, aangehangen

Twee loze knoppen, op één daarvan stond vroeger Ventiel, op de andere "Mixtuur 2 voet 3 sterk", maar een dergelijk register is er nooit geweest.

Lade	ééndelig, diatonisch, grootste aan buitenzijde.
Pijpwerk	Leichel-deel: hoog labium, ronde opsneden, geen geperste labia. Open pijpen met expressions.

²⁶⁷ . HO *1/10 (dec. 1886, geen pag.nr). Nieuw Leichel-orgel in Keppel, zonder nadere gegevens. H. Berendsen vond indertijd een aantekening "1904" in het orgel. Als het orgel inderdaad uit 1904 stamt, zou de aantekening in HO kunnen slaan op een restauratie door Leichel van het orgel in Hoogkeppel. Dat is dan wel in strijd met de mededeling "nieuw orgel".

Steenderen. Hervormde Kerk.

Voormalige orgels.

- 1807 13 sept. Plaatsing van het eerste orgel in de kerk²⁶⁸, ingespeeld door Hageman, organist te Winterswijk. In een brochure²⁶⁹ met gegevens, ontleend aan de KV-notulen schrijft de H. Berendsen: het instrument "dat voorheen in een Kerk in Brabant gediend had", is geplaatst door "J.Vooll". Broekhuizen (S57) noemt het "een huis- of kabinetorgel in fraaye notebome kast met plaatzilver ingelegd, afkomstig uit een kapel in Belgien".
- 1829 D.H. Lohman repareert het orgel en brengt een loos front aan volgens Broekhuizen, die deze dispositie geeft:
Prestant 4 vt	Ged.fluit boven	Prestant 8 vt
Holpijp 8 vt	Octaaf 2 vt	Fourniture 1 vt
Ged.Fluit 4 vt	Open Woudfluit 2 vt	Quint 1 1/2 vt,
- waarbij sommige stemmen wel voor alleen bas of discant zullen hebben gefunctioneerd. Dit zou de dispositie van vóór de ingreep van Lohman geweest kunnen zijn, omdat die aanzienlijk verschilt van een latere opgave uit 1863.
- 1863 Oude "huisorgel" te koop aangeboden per advertentie, waarin de dispositie is genoemd:
Holpijp 8 vt	Fluit 4 vt	Cornet 3 st
Prestant dc 8 vt	Roerfluit 4 vt	Mixtuur 2 st
Prestant 4 vt	Octaaf 2 vt	Woudfluit 1 vt bas.
- Heeft Lohman door plaatsen van o.m. Cornet getracht het orgeltje, dat in 1807 al te zwak werd bevonden, tot kerkorgel op te peppen?²⁷⁰. Grégoir schrijft zonder verdere details over werkzaamheden van N.A.Lohman en Zonen.
- 1863 21 juni nieuw orgel van Haffmans²⁷¹. Volgens het keuringsrapport van J. van Eijken uit Erbefeld (DI) was het met behulp van Leichel te Emmerik deugdelijk gemaakt.
- Later Kleine wijzigingen.
- Ca. 1965 Demontage door Blank, Herwijnen; orgel nooit meer ergens herplaatst.

In 1961 noteerde ik het volgende (enkele aanvullingen, o.a. Mixtuursamenstelling ontleend aan rapport Blank²⁷²):

H o o f d w e r k

Prestant 8 vt
Viola di Gamba 8 vt later, zink
Bourdon 16 vt b / d bas hout
Bordon 8 vt
Octaaf 4 vt
Quint 3 vt
Fluit d'amour 4 vt
Gemshoorn 2 vt
Mixtuur 3 st bas / 4 st dc in werkelijkheid 3 st
Trompet 8 vt b / dc later, zink
Fagot 16 vt niet aanwezig
of buiten gebruik

P o s i t i e f

Prestant 4 vt
Hohlpijp 8 vt
Fluit traverse 8 vt
Salicionaal 4 vt
Rohrfluit 4 vt in werkelijkheid gedekt
Octaaf 2 vt
Salicionaal 8 vt buiten gebruik
Dulciaan 8 vt

Ventil, Copling Pos. bas/dc, Man.C-f", aangehangen pedaal C-d' of e', 2 afsluitingen (buiten gebruik), naamplaatje "H. Haffmans, Doetinchem".

Mixtuur

Hier is de Courtain-Nolting-traditie nog herkenbaar: octaafrepetities op f en f !):

C 2 1 1/3 1

²⁶⁸ . Boekzaal 1807, I, p 646, in de index staat abusievelijk Staveren.

²⁶⁹ . Berendsen, H. en Ebbenhorst Tebbbergen, E.J. van, *De Historie van de Nederlands Hervormde Kerk te Steenderen* (1972), aangevuld met mondelinge gegevens van de Heer Berendsen.

²⁷⁰ . Broekhuizencommentaar (S 57), in overeenstemming met hetgeen de Heer Berendsen mij meedeelde. Hij vertelde ook, dat er geen koper werd gevonden en dat uiteindelijk het orgel is verloot. Het kwam terecht bij een vooraanstaande familie in Baak. Navraag bij de nazaten van die familie leverde niets op.

²⁷¹ . Boekzaal 1863, I, p 764 "Stafmans & Co", verder mededelingen H. Berendsen.

²⁷² . Rapport Blank 6/3'67 in Erné-archief. Zie ook

f	4	2 2/3	2
f	8	5 1/3	4

Laden. Makelij Leichel. Man.: C- en Cs-laden, indeling onbekend, positief één lade, chromatisch.

Huidige orgel

ca. 1780 Op stilistische gronden toegeschreven aan Johannes Mitterreither, Leiden. Laden en pijpwerk ouder: XVIIId (toeschrijving Blank) of jonger (toeschrijving Reil). Oorspronkelijke locatie onbekend.

De historische gegevens uit 1863, 1900 en 1943 zijn ontleend aan Bouman²⁷³:

1863 W. Smit plaatst het orgel in de R.K. kerk te Alphen a/d Rijn.

1900 J.Hilboessen, Amsterdam plaatst het orgel in de gereformeerde Buitenamstelkerk te Amsterdam met toevoeging van een Subbas 16 vt.

1914 Restauratie door Joh. Hilboesen²⁷⁴ Windvoorziening gemoderniseerd, Nieuwe Mictuur-Cornet aangebracht. Trompet 8' en Fluit 4' verbeterd, klaviern veranderd in balansklavieren

1943 A.Bik, Amsterdam, brengt een pedaallade aan voor 3 stemmen, terwijl maar één stem werd geplaatst²⁷⁵.

Ca. 1955 noteerde ik hier de **dispositie**. De volgorde en enkele bijzonderheden zijn ontleend aan het rapport van S.F. Blank:

M a n u a a l

Prestant 8 vt

Salicionaal 8 vt dc (oude prestantpijpen)

Bourdon 16 vt

lege plaats 4 st

Baarpijp 8 vt

Holpijp 8 vt

Octaaf 4 vt

Quint 3 vt

Octaaf 2 vt

Cornet 3 st (doorlopend

in bas Mixtuur)

Trompet 8 vt b/d.

Man. C-f", Pedaal C-d', klav, opzij rechts.

V.d.Gamba (vanaf c), Céleste, Mixtuur-Cornet en Trompet waren uit later tijd. De overige registers waren geheel of grotendeels oud. Klaviatuur aan zijkant rechts.

1971 27 nov., nadat de Buitenamstelkerk buiten gebruik was gesteld volgden overplaatsing naar Steenderen en restauratie door Blank onder advies van L. Erné, na diens overlijden door H. Erné en dr. M.A. Vente. De dispositie van het manuaal was aan de lade af te lezen, hoewel er thans twijfels bestaan t.a.v. de Sesquialter. Die van het positief was onduidelijk. Het pedaal werd toegevoegd.

1997 15 nov. Gebr. Reil, kleine restauratie, deze behelsde verandering van de windvoorziening en wat werk aan de tongwerken

O n d e r p o s i t i e f

Holpijp 8 vt (Roerfluit)

Viola di Gamba 8 vt (gr.oct. Quintadeen)

Prestant 4 vt

Gemshoorn 2 vt (in werkelijkheid Octaaf)

Voix Cel. 8 vt

Fluit 4 vt.

P e d a a l

Subbas 16 vt.

2 koppels

Dispositie (met oud wordt bedoeld: pijpwerk aanzienlijk ouder dan 1780):

M a n u a a l

Man. C-f"

Prestant 8 vt

dc. dubbel op deel dubbelkoor na oud, frontpijpen ca. 1780

Prestant discant 16 vt 1971

Bourdon 16 vt

oud

Sesquialter 4 st

1971

Baarpijp 8 vt

oud

Quintadeen 8 vt

oud, geheel zelfstandig in gr. octaaf

Octaaf 4 vt

oud

²⁷³ . ontleend aan brief 17/9'68 van J.H.Engels, Amsterdam aan H.B. Callenfels te Steenderen, hierin citaat van een schrijven van Mr A.Bouman, Erné-archief, dossier Steenderen.

²⁷⁴ HO 11 p 85 (aug'14). Bouman schrijft. 1904, bovendien in dat jaar Gamba en Voix Céleste. Maar die waren er nog niet in de disp. opgaaf in HO 11 uit 1914.

²⁷⁵ . Volgens de gegevens in Encyclopedie II p 222 is het orgel in 1890 door Steenkuyt in de Buitenamstelkerk geplaatst en is bij die gelegenheid de klaviatuur van de voorzijde naar de zijkant verlegd.

Quint 3 vt oud
 Octaaf 2 vt dc dubbel, op db.koor na oud
 Mixtuur 5 st 1971
 Scherp 4 st 1971
 Trompet 8 vt bas oud
 Trompet 8 vt dc 1971
 Hierachter nog één sleep voor een ped.register (Fagot 16 vt)

O n d e r p o s i t i e f C-f"
 Spitsfluit 4 vt 1971
 Roerfluit 8 vt oud, C-c gedekt
 Sesquialter 3 vt dc. 1971
 Octaaf 4 vt oud
 Nasard 3 vt 1971
 Octaaf 2 vt oud
 Dulciaan 8 vt 1971

P e d a a l C-d' in kas achter orgel, alle stemmen 1971
 Bourdon 16 vt
 Octaaf 8 vt
 Roerquint 6 vt
 Octaaf 4 vt

P e d a a l s t e m o p m a n u a a l l a d e : C-c', d'
 Fagot 16 vt 1971

Manuaalkoppel
 Pedaalkoppel
 Tremulant positief

Samenstelling vulstemmen:

Mixtuur						Scherp			
C	$1\frac{1}{3}$	1	1	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{2}$	C	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{3}$
c	2	$1\frac{1}{3}$	$1\frac{1}{3}$	1	1	c	$1\frac{1}{3}$	1	$\frac{2}{3}$
c'	4	$2\frac{2}{3}$	2	2	$1\frac{1}{3}$	c'	$2\frac{2}{3}$	2	$1\frac{1}{3}$
c''	4	4	$2\frac{2}{3}$	$2\frac{2}{3}$	2	c''	$2\frac{2}{3}$	2	$1\frac{1}{3}$
						c'''	4	$2\frac{2}{3}$	2
Sesquialter Manuaal						Sesquialter Pos.			
c'	$2\frac{2}{3}$	$2\frac{2}{3}$	$1\frac{3}{5}$	$1\frac{3}{5}$		c'	$2\frac{2}{3}$	$1\frac{3}{5}$	$1\frac{1}{3}$
(dubbelkoren door afplakken thans enkel gemaakt)						(1 $\frac{1}{3}$ thans afgeplakt)			

Laden. Manuaal- en positiefladen ouder dan 1780, ca. 1780 met 5 cancellen (cs'''-f'') uitgebreid. Achterop de lade zijn 26 cancellen met eigen ventieltjes. Waar dit oorspronkelijk voor is bedoeld is duister. Nu is de pedaalfagot daar geplaatst. De Sesquialter staat op een bijzonder ongunstige plaats (in verband met stemmen). Daarom is er nu twijfel omtrent de aard van het register dat op deze plaats thuis hoort.

Kas Kennelijk van Mitterreither, thans roodbruin, snijwerk verguld. Pedaalkas uit 1971 achter het orgel.

Tractuur, klaviatuur.
 geheel 1971.

Pijpwerk gehamerd en geschaafd, veel parallellabia, frontpijpen met nieuwe tinfolie.

Windvoorziening

De gebruikelijke ellende bij kerkrestauratie: er mocht in 1971 geen windvoorziening komen in de toren. Daarom moest toen een ingewikkeld systeem van balgies en windkanalen in het orgel worden ingebouwd. De balgies werkten met veren i.p.v. met gewichten en vertoonden als gevolg daarvan veel slijtage. Door deze constructie was er voor een aantal pijpen geen plaats op de lade; deze werden via conducten van wind voorzien. In 1997 konden er wel balgen onder in de toren worden geplaatst (op het toen aangebrachte toilet), waardoor het orgel weer normaal kon worden ingedeeld. Winddruk (in 1971) 86 mm.

Temperatuur. Werckmeister.

Kerkgebouw Overakoestisch geworden na kerkrestauratie²⁷⁶.

Terborg, Hervormde Kerk.

Voormalige orgels.

Vóór 1726 Orgel aanwezig (blijkt uit stukken 1726, hierna genoemd).

1726 Er moet contact zijn geweest met Thomas Houben: er is een rapport in gunstige zin van drie deskundigen betreffende het door Houben geleverde orgel van de gereformeerde gemeente te Emmerich, waarvan zij een beschrijving geven. Dit moet Houben in Terborg hebben overlegd in de hoop de opdracht te verkrijgen.

Uit correspondentie van dat jaar blijkt, dat J.W. Dütsch uit Datteln het orgel heeft geleverd. Volgens niet ondertekend contract, waarin ook de naam van de orgelmaker niet is ingevuld luidde de dispositie a.v.:

Prestant 4 vt	Quint 3 vt	Mixtuur 3 pijpen c g c'''
Bourdon 8 vt	Octaeff 2 vt	Cromhoorn 8 vt gehalveert.
Fleuijtde does 4 vt	Sesquialter	
C,D-c'''		

aangehangen Pedaal tot e, 2 balgen.

Er zijn meerdere verschillende conceptdisposities bewaard gebleven. Hess geeft dezelfde dispositie als het conceptcontract (De Bourdon heet nu Gedakt), zodat het orgel volgens dit plan moet zijn opgeleverd²⁷⁷.

Broekhuysens dispositie (T1) lijkt aan Hess ontleend. Het is dan wel de vraag of hij voor de sterkte van de vulstemmen over een authentieke bron beschikte, dan wel maar wat fantaseerde.

1848 Naber plaatst het oude orgel in Diepenveen, Broekhuysen geeft de dispositie aldaar (D72). De Sesquialter is nu een doorlopende Terts.

1910 Orgel in Diepenveen vervangen²⁷⁸.

Huidige orgel.

1846 6 en 15 aug. Contract met C.F.A. Naber²⁷⁹, uittreksel hieruit:

	M a n u a a l	Positief
Prestant 8 vt	Roerfluit 4 vt	Prestant 4 vt
Bourdon 16 vt (twee octaven wagenschot)	Octaaf 2 vt	Roerfluit 8 vt
Holpijp 8 vt (één octaaf wagenschot)	Mixtuur 3 a 4 st bas / 5 st dc	Viola di Gamba 8 vt
Octaaf 4 vt	Trompet b/dc of Dulciaan 8 vt	Fluit d'amour 4 vt
Piramide fluit 4 vt		Woudfluit 2 vt
		Carillon 3 st dc

Koppeling b/d, Windloozing.

Pijpmateriaal (behalve die van wagenschot) specie: $\frac{1}{3}$ engels bloktin, $\frac{2}{3}$ eng. bloklood. Man.lade in 2 delen, positief 1 deel. Koperen strip met leer beplakt, i.p.v. pulpeten. Man. C-f''', aangehangen ped. C-c', 3 balgen, registers "ieder naar zijnen aard of karakter krachtig, doch tevens lieflijk geïntoneerd", gelijkzwevende temperatuur. Kas "porcelein wit" met goud te schilderen, gebruikelijke bepalingen. Overname door Naber van het oude orgel.

1848 14 apr. Keuringsrapport van M. Zwaneveld, Doetinchem en H.W. Pluster, Terborg. Broekhuysen geeft de dispositie met wat toevoegingen: afsluitingen, tremulant, ventil. Hiervan zal in ieder geval de

²⁷⁶ . Samengesteld uit eigen waarnemingen en enkele mededelingen van de orgelmaker S.F. Blank, programma's ingebruikneming 1971 en 1998, mededelingen bij ingebruikneming 1998. Er zijn ook gegevens in HO 64 p 140, HO 67, p 343 en HO 68 93-95.

²⁷⁷ . Alle stukken uit 1726 in oud archief gemeente Wisch, inv. nr. 417. Gedeeltelijk ook geciteerd door Vente, Houben, p 262/63 en in Vente-archief, dossier Terborg.

²⁷⁸ . Broekhuysen commentaar D72. Zie ook Hertog J.B. den en Kler Herman de, *De geschiedenis van het orgel in de dorpskerk te Bennebroek* (Bennebroek-Heemstede, z.j. (1991)). p 42. Zij opperen de mogelijkheid, dat het binnenwerk terecht is gekomen in Jubbega. In dat geval zou het in 1976 zijn geplaatst in Bennebroek in de aldaar aanwezige oude kas.

²⁷⁹ . Fotokopie in mijn bezit. Disp. ook bij Broekhuysen.

- Tremulant onjuist zijn.
- 1878 Werkzaamheden Leichel.²⁸⁰
- 1907 Piramidefluit vervangen door Violoncel 8 vt (vanaf c)²⁸¹.
- 1929 De Koff, werkzaamheden²⁸². Deze bestonden uit:
1. dispositiewijziging: toevoeging pneumatische Subbas en twee ped.koppels en op II Céleste en Clarinet, verkleining van de Mixtuur (als dit niet al eerder is geschied).
 2. verandering der toonhoogte, bij open registers: door opschuiving en toevoeging van de grootste pijp, bij de gedekten: door verstemming.
 3. vernieuwing van de Trompet. Waarschijnlijk ook deel Prestant 8 vt vernieuwd.
 4. aanbrengen zwelkast voor bovenwerk.
 5. pedaaf vervangen, nu tot d'.
- Of toen ook de V.di Gamba is vernieuwd, vermelden de stukken niet. Ook moet toen een deel van de frontpijpen zijn vervangen.
- 1973-77 Blank, restauratie in fasen, o.l.v. dr. M.A. Vente: gebruikelijke herstel, geen verandering toonhoogte, Subbas op mechanische lade geplaatst, Violoncel vervangen door Quint 3 vt (dus niet door Piramidefluit die hier oorspronkelijk zat), aanvulling Mixtuur. De fabrieksstemmen op het bovenwerk en de zwelkast kwamen te vervallen.
- 1987 De plaatselijke schilder maakt nieuwe registeropschriften.

Terborg, Hervormde Kerk.

De frontpijpen in de drie torens zijn in 1929 vernieuwd. In de tussenvelden staan nog de originele Naber-frontpijpen. In plaats daarvan maakte De Koff nieuwe pijpen voor de discant van de Prestant 8', die hij op de lade plaatste.

Dispositie (waar niets is vermeld: geheel of bijna geheel uit 1847).

M a n u a l	C-f''
Prestant 8 voet	De frontpijpen zijn deels in 1929 vernieuwd. In de tussenvelden staan nog de originele Naber-frontpijpen. In plaats daarvan maakte De Koff nieuwe pijpen voor de discant van de Prestant 8', die hij op de lade plaatste ²⁸³
Bourdon 16 voet	C-h eiken, "schutting" achter front
Holpijp 8 voet	C-H eiken
Octaaf 4 voet	
Quint 3 voet	1977 of iets later, oorspr. Piramidefluit 4 vt
Roerfluit 4 voet	ca. 12 p. cilindrisch open
Octaaf 2 voet	
Mixtuur 3 sterk bas	enkele koren nieuw
Mixtuur "3 sterk" Discant	idem, thans weer 4-5 st
Trompet 8 voet Bas / Discant	1974 ter vervanging van gedeeltelijk zinken Trompet uit 1929, kopie naar het Naber-orgel, dat zich thans in Giessendam bevindt.

²⁸⁰ . HO 70, p 23. Hier ook de mededeling over kopie Trompet. Zie verderop bij de dispositie.

²⁸¹ . Vente-archief

²⁸² . HO 26, p 27 (jan. 1929). Hierin slechts: opdracht aan dK tot restauratie en vergroting. Aard werkzaamheden bekend door correspondentie uit 1928 in het Vente-archief.

²⁸³ H. van Eeken (tel. mededeling 11/12'02).

B o v e n m a n u a l
 Viola di Gamba 8 voet
 Roerfluit 8 voet
 Prestant 4 voet
 Fluit d'amour 4 voet
 Woudfluit 2 voet
 Carljon 3 sterk Discant

C-f",
 geheel open vanaf C, vrijwel geheel 1929, enkele pijpen origineel
 geheel metaal

gedekt, 12 p. open conisch
 Open cilindrisch

P e d a a l
 Subbas 16 voet

C-d' (oorspronkelijk aangehangen tot c')
 1929, vuren

Koppeling Bas, Idem Discant
 2 ped.koppels (treden)

Man. ped. C-d' (oorspronkelijk aangehangen tot c')
 Vóór 1973 was er nog een Tremolo

Samenstelling vulstemmen.

Mixtuur (onderstreepte: aanvulling 1977)	Carljon
C 2 1 ¹ / ₃ 1	
c 2 ² / ₃ 2 1 ¹ / ₃ 1	
c' 4 2 ² / ₃ 2 2 1 ¹ / ₃	c' 4 (gedekt) 1 ³ / ₅ 1
c" 5 ¹ / ₃ 4 4 2 ² / ₃ 2	

Windvoorziening. Spaanbalgen.

Pijpwerk. Geen pijpen ouder dan 1846 aangetroffen. Van alle open registers is (door de verschuiving) de pijp op C uit 1929.

Kas. Vuren, thans wit geschilderd.

Laden. Klassieke indeling in torens en tussenvelden naar buiten aflopend. Man in 2 delen, bovenwerk uit één stuk. De Subbas staat in open opstelling op een nieuwe mechanische lade achter het orgel.

Klaviatuur. Klavierbeleg 1929, pedaalklavier 1929, registerknoppen oud, vóór 1987 stonden daarop de registernamen, thans registernamen op strip onder (i.p.v. boven) de registerknoppen.

Mechaniek oud, op pedaalkoppels na.

Terborg, Rooms-katholieke Sint-Georgiuskerk, voormalige orgel.

Ooit trof ik hier een mechanisch orgel met vrijstaande speeltafel aan, zoals Maarschalkerweerd die wel ca. 1900 maakte. Dit is inmiddels verdwenen.

Tolkamer-Tuindorp, Gereformeerde Kerk.

ca. 1885 Maarschalkerweerd. Oorspronkelijk gemaakt voor het St.-Elisabethsgasthuis in Arnhem. Het komt niet voor op de werkljsten van Maarschalkerweerd.

Het orgel is vele malen verhuisd. Het heeft gestaan in Insula Dei te Arnhem, in de RK kerk te Veenendaal en kwam terecht bij een handelaar in Puttershoek. Daar is het in deplorabele staat aangetroffen door G. Verloop, die het privé aankocht. Geplaatst in de RK St.-Christophoruskerk te Schagen. Toen het Nicholson-orgel daar kwam, is het door bemiddeling van Kriek verkocht aan de kerk in Tolkamer. Inmiddels was het bovenste deel van de kas en het front verdwenen, waardoor een open opstelling van het pijpwerk was ontstaan²⁸⁴.

1981 Opstelling in Tolkamer onder leiding van Hans Kriek door plaatselijke krachten. Sjoerd v.d. Kuur completeerde de bovenbouw van de kas in eigentijdse stijl.

Dispositie:

M a n u a l
 Violon 8 vt C-H metaal gedekt, quintadeenachtig, rest prestantachtig, expressions tot de kleinste pijp

²⁸⁴ . Gegevens van Hans Kriek. Zie ook H.T.M. Lambooy en G. Verloop, *Het Nicholson-orgel in de St. Christoforuskerk te Schagen* (Schagen 1981).

Bourdon 8 vt Disc / bas	C-H hout
Viola di Gamba 8 vt Disc.	freinsbaarden, expressions tot de kleinste pijp
Melophon 4 vt	enge octaaf 4' geen baarden als bij strijkers
Fluit 4 vt	
Octaaf 2 vt	expressions, daarna 12 met stemkrul, waarvan sommige zijn afgebroken, 4 kleinste daarom van stemschuiven voorzien.

Man. C-f", Ped. C-f (toevoeging, oorspronkelijk geen pedaal)

Kas	Onderste deel (waarin tractuur en balg) nog origineel (eiken), bovenbouw vuren. Frontpijpen loos, van het voormalige orgel van J. Reil alhier.
Windvoorziening.	Mag.balg onder de lade.
Lade	chromatisch.
Klaviatuur	aan zijkant links. Het pedaal is een toevoeging, historisch en uit Engeland afkomstig, asymmetrisch gelegen. Registerknoppen tussen klavier en lessenaar. Ronde registerstangen.
Tractuur.	Oorspronkelijke mechanische tractuur met wellenraam.
Algemeen.	Het orgel is op bovenkas en pedaal na geheel origineel.

Ulft, Rooms-katholieke parochiekerk Sint-Petrus en Paulus

Voormalige orgel.

1825	Nolting repareert en verandert hier volgens Broekhuizen een orgel, afkomstig uit een opgeheven klooster te Sleenharst bij Halsteren en geplaatst door Hageman te Dinxperlo (Johannis Hageman?). Hij geeft er een dispositie van (9 stemmen, geen Octaaf of Prestant 4').
1862	Nieuwe kerk van Cuypers.

Huidige orgel.

1897	Maarschalkerweerd. Nieuw orgel. Naar wel werd beweerd was het oorspronkelijk mechanisch. Onlangs heb ik het orgel nog eens bekeken en geconcludeerd dat het waarschijnlijk altijd pneumatisch is geweest.
1956	Nieuwe kerk na afbraak van de Cuyperskerk wegens bouwvalligheid. Overplaatsing van het orgel, dat is opgesteld in twee fraaie neogotische kassen. In deze vorm is het ontworpen voor opstelling aan weerszijden van het grote venster in de Cuypers-kerk. Een dergelijk venster is nu niet aanwezig.

Het orgel bevat geen pijpwerk van vóór 1897 ²⁸⁵.

²⁸⁵ . Beschrijving in Orgels Gendringen (met typfout, de samenstelling van de later geplaatste Sesquialter is natuurlijk $2\frac{2}{3}$, $1\frac{3}{5}$).

Ulft, Rooms-katholieke Sint-Antoniuskerk, voormalige orgel.

- 1854 Rütter levert een orgel voor de R.K. St.-Josephkerk te Gouda. Broekhuizen geeft een dispositie van 28 stemmen, verdeeld over Manuaal, Positief en Pedaal. Van 't Kruijs geeft een op enkele punten afwijkende dispositie.
- 1904 Gabry. Overplaatsing naar nieuwe St.-Joseph.
- 1924 Verenigde orgelfabriek Aalten, overplaatsing naar Ulft.
- 1949 Orgel afgedankt, omdat men het als een sta in de weg beschouwde; het werd vervangen door een fabrieksorgel.
Wattel, Utrecht, plaatst het Rütter-orgel in de kerk der Gereformeerde Gemeente te Vlaardingen; ombouw volgens pneumatisch systeem. Voor zover bekend, is nooit een goede inventarisatie gemaakt van de Ulfse toestand.
- 1979 Leeftang. In oorspronkelijke staat teruggebracht onder advies van Hans van der Harst en geplaatst in de Grote Kerk te Hilversum²⁸⁶.

Varsseveld, Gereformeerde Kerk "De Keurhorst".

- 1973 E. Verschueren, Tongeren levert onder advies van Hans Kriek een orgel, dat naast pijpwerk van het voormalige fabrieksorgel alhier een lade (in gewijzigde vorm) en enkele stemmen bevat van de Vlaamse orgelmaker Clerinx.

Varsseveld, Hervormde Laurentiuskerk

Voormalige orgels.

- 1647 Orgel aanwezig²⁸⁷.
- 1723 Kerkbrand.
- 1728 Er is een rekening van ene Peckelman betreffende afbraak van het oude orgel. Uit diezelfde tijd stamt: "Besteck van het orgel van varseveltse kerke", eigenhandig geschreven door "Thomas houben Orgelmaker tott Ratting bey Dusseldorff", ongedateerd, niet ondertekend:
- " Een seckre laede Een fluët Laede sal zijn.
1 de pres stan 8 voet feel piepen niju gemaect
2 bardoene 16 voet de onders. octaue niju
3 de holt pijpe 8 voet de onders octaefe niju
4 octave 4 voet
5 super Octaefe 2 voet
6 walt fluijte 4 voet
7 ses qualter 3 dick groeste 3 voet
8 Gemshoorn 3 voet
9 holt fluite 4 voet
10 myxture 4 piepen g-c-e-g
11 trompet 8 voet gehalfiert
12 kromhoren 8 voet gans niju
13 kornet 4 dick in den discant.
Een niju klavier met 4 vol octaefen, walsenbret, Een blaesbalgh, Een niju kaste van goede holt gemaect met Loof werck als de tekene medebrent"²⁸⁸.
- Men zou kunnen concluderen, dat onderdelen zonder de aanduiding "niju" uit het voormalige orgel afkomstig waren, aangenomen, dat dit de brand van 1723 heeft overleefd.
- 1730 16/8. Keuringsrapport. Organist Berent Leeneman keurt alle werk van Houben goed.

²⁸⁶ . Gegevens ontleend aan Broekhuizen-commentaar G 20 en een krantenknipsel.

²⁸⁷ . Verpondingskohier van Heelweg (een buurtschap van Varsseveld) van 1647: "Liefitinck, voll erve, 't Orgel te Varsseveld ".
Kerkenboek van Varsseveld uit 1655 (KV.archief , inv. nr 1, p 159): "Het goet Liefitinck welx de organist heeft in gebruik voor den orgeldienst in de kerke". De pachtopbrengst van deze boerderij moet ten goede zijn gekomen aan het orgel en / of de organist. Het schijnt, dat in 1422 al van het goed Liefitinck sprake is. Daaruit trok de vroegere archivaris D.W. Kobes de conclusie, dat in 1422 al een orgel aanwezig was. Dit is waarschijnlijk onjuist. Zie Kobus D.W. *Boerderij Liefinck of Organistenplaats te Varsseveld* in de Graafschapbode van 2/12'65. Hij schrijft dat nog heden (in 1965 dus) de huidige boerderij Liefitinck, die op deze plaats staat, nog de "organistenplaats" wordt genoemd.

²⁸⁸ . Oud archief Wisch, inv. nr. 1061, ook het keuringsrapport uit 1730. Zie ook Vente Houben.

1794 Reparatie J.R.Cleff volgens Broekhuizen (V51) , die de naam van de oorspronkelijke bouwer niet goed weergeeft en de dispositie geeft: Als deze juist is, betekent dit, dat Cleff wijzigingen heeft doorgevoerd, tenzij Houben zijn plan tijdens de bouw heeft veranderd: Voxhumana i.p.v. Kromhoorn, Woudfluit 2 vt i.p.v. 4 vt, Gemshoorn 2 vt i.p.v. 3 vt, Sesquialter 2 st i.p.v. 3 st, Holfluit 4 vt niet genoemd. Het lijkt allemaal niet zo erg logisch.

Huidige grote orgel.

1860 H. Knipscheer levert een nieuw orgel. Dispositie (volgens contract) bekend. Deze is gelijk aan de huidige op de nomenclatuur na. De Fagot 16 vt en Prestant 8' dc waren voorbereid door Knipscheer. Kennelijk is de Prestant 8 vt dc toch direct geplaatst. Een jaar later maakte Knipscheer voor de hervormde kerk in Winkel eenzelfde orgel als dat in Varsseveld. In deze plaats is dan ook het contract betreffende het Varsseveldse orgel ca. 1970 tevoorschijn gekomen. Het contract spreekt nog van drie afsluitingen, generaal ventiel en "opgaande blaasbalg met twee pompen" (een magazijnbalg dus).

1921 Schwarze vervangt Quint en Mixtuur door V.di Gamba en Salicionaal²⁸⁹.

ca 1946 W. Smits, Utrecht plaatst weer een nieuwe Quint en Mixtuur. Omdat de Mixtuur oorspronkelijk gedeeld was kon de Salicionaal op een der Mixtuurslepen blijven staan. De pijpen van de Baarpijp werden buiten de orgelkas geplaatst met de bedoeling ze later pneumatisch aan te sluiten. Op de plaats van de Baarpijp kwam de Viola di G. van het hoofdwerk, omgestemd tot Celeste²⁹⁰. In de dispositie kwam nog een "Viool" voor, welke benaming karakteristiek is voor Knipscheer, maar waarvan het pijpwerk ooit was vernieuwd.

1960 Leeftang voert een deelrestauratie uit, waarbij de klavieren zijn vernieuwd.

1964 Van den Berg & Wendt: restauratie met Joh. Legêne als adviseur. Er is een moderne windvoorziening gemaakt, waardoor het orgel een stuk naar achteren kon worden geplaatst. De oorspronkelijke dispositie was op dat moment niet bekend. Op de plaats van de Viool kwam een Quintadena 8' gemaakt naar het gelijknamige register in het orgel in Pijnacker. De Fagot werd nu geplaatst. Bij gebrek aan een Knipscheer-voorbeeld stond hiervoor een Witte-exemplaar model (Dordrecht, Nieuwe Kerk, 1854, thans in Tiel). Mixtuur en mogelijk ook de Quint werden nogmaals vernieuwd. De intonatie werd naar de stijl van die dagen omgebogen. De samenstelling van de Mixtuur was te hoog voor dit type orgel.

1978 Plaatsing van het orgel in het gebouw voor Chr. Belangen wegens kerkrestauratie.

1980 23 mrt. Blank, restauratie, herplaatsing en herintonatie met Klaas Bolt als adviseur. Inmiddels was de originele dispositie bekend. Er kwam weer een Viool, die nu Viool de Gamba heet. De grotendeels originele plaatjes met registernamen op de registerknoppen verdwenen. Het orgel kreeg twee spaanbalgen en vond weer zijn plaats direct achter de balustrade.

Dispositie. Zonder nadere aanduiding betreft het originele Knipscheer-stemmen.

H o o f d w e r k		B o v e n w e r k (volgorde v a n a c h t e r:)	
Prestant 8 voet		Baarpijp 8 voet	geheel conisch open
Bourdon 16 voet	C-h eiken	Viool de Gamba 8 voet	1980, C-H van Baarpijp
Roerfluit 8 voet	C-H gedekt, eiken	Prestant 8 voet disc.	vanaf c'
Octaaf 4 voet		Bourdon 8 voet	C-H eiken
Quint 3 voet	1980	Dwarsfluit 4 voet	cilindrisch open
Octaaf 2 voet		Prestant 4 voet	
Cornet 4 st	niet verhoogd opgesteld	Gemshoorn 2 voet	
Mixtuur 3-4 st bas / "5 st" dc	1980	Dulciaan 8 voet	normale Dulc.bekers, waarop kleine trechter
Trompet 8 voet bas/dc	1980, metalen stevels, copie orgel te Winkel		
P e d a a l		2 koppels	
Octaaf 8 voet		Tremulant B.W.	
Subbas 16 voet	eiken		
Fagot 16 voet	1964, maar omgewerkt	Man. C-f", Ped C-d'	

²⁸⁹ . Legêne-archief, brief J. Legêne aan M.A. Vente d.d. 28/8'63

²⁹⁰ . m.t.pl. 1961.

Samenstelling vulstemmen:

Mixtuur

C	2	1 $\frac{1}{3}$	1		
Fs	2 $\frac{2}{3}$	2	1 $\frac{1}{3}$	1	
fs	4	2 $\frac{2}{3}$	2	1 $\frac{1}{3}$	1
fs'	5 $\frac{1}{3}$	4	2 $\frac{2}{3}$	2	1 $\frac{1}{3}$
ds"	5 $\frac{1}{3}$	4	2 $\frac{2}{3}$	2	2
fs"	8	5 $\frac{1}{3}$	4	2 $\frac{2}{3}$	2 2

Cornet

c'	4	2 $\frac{2}{3}$	2	1 $\frac{3}{5}$
----	---	-----------------	---	-----------------

Laden Twee Twee hoofdwerkladen, diatonisch naar binnen aflopend, positieflade uit één stuk, diatonisch naar buiten aflopend. Pedaalladen dwars aan weerskanten.

Klaviatuur aan voorzijde.

Varsseveld, Nederlandse Protestantenbond, voormalige orgel.

Hier heeft van 1905 tot 1936 een orgel gestaan, dat J.P. Schmidt in 1794 als tweeklaviers kabinetorgel maakte. Oorspronkelijke locatie onbekend.

1819 geplaatst in Kortgene, hervormde kerk en als kerkorgel ingericht.

1905 Van Dam, overplaatsing naar Varsseveld. De kas is mogelijk toen verdwenen.

1936 Spiering, overplaatsing naar Borssele (Geref. Gemeente) en plaatsing van een orgel in Varsseveld hetwelk - naar het lijkt - is samengesteld uit allerlei tweedehands materiaal.

Uitvoerige geschiedschrijving van het Schmidt-orgel bij Kluiver en Gierveld²⁹¹.

Vierakker Rooms-katholieke Sint-Willibrorduskerk.

1873 "G. Elberink, orgelmaker te Oldenzaal 1873" (indicatie bij de klaviatuur):

1994 Restauratie door Elbertse, Soest.

De **dispositie** luidt:

M a n u a l

Prestant 8 voet

Bourdon 16 voet grote pijpen hout

Holpijp 8 voet grote pijpen hout

Octaaf 8 voet Discant enger dan Prestant 8 vt

Octaaf 4 voet

Roerfluit 4 voet 1 $\frac{1}{2}$ octaaf open conisch

Octaaf 2 voet

Mixtuur

Trompet 8 voet bas/dc metalen stevels, grote houten koppen, opslaand

P o s i t i e f (bovenwerk)

Roerfluit 8 voet

Fluit amabilis 8 voet gedekt

Viola di G 8 voet C-H van deze en beide vorige gemeenschappelijk, dit deel van metaal

Viool Prestant 8 voet disc. zeer zachte enge Prestant

Seciliene 4 voet zeer eng

Fluit angelica 4 voet gedekt 1 $\frac{1}{2}$ oct open conisch

Piramidefluit 2 voet enge Spitsfluit

Vox Angelica bas/Disc.8 voet doorslaand, enge dulciaanbakers, stevels en koppen als Trompet

Ventiel

Man. C-f"

²⁹¹ . Kluiver I p 80 en 82 en III p 186. Gierveld Huisorgel, catnr 279. Er is onduidelijkheid t.a.v. de oorspronkelijke dispositie. De opgave van Broekhuizen (C3) is problematisch. Zie ook HO 33 p 70 (jun. '36), waar wordt meegedeeld, dat Spiering opdracht kreeg het bestaande orgel in Varsseveld (het Schmidt-orgel dus) uit te breiden. Kennelijk is men toch tot andere gedachten gekomen.

Clavierkoppeling
Calkantenklok

Aangehangen pedaal C-d'

Samenstelling Mixtuur

C	2	$1\frac{1}{3}$	
Fs	$2\frac{2}{3}$	2	
fs	4	$2\frac{2}{3}$	2
fs'	$5\frac{1}{3}$	4	$2\frac{2}{3}$
fs''	8	$5\frac{1}{3}$	4

Kas

Laden.

Klaviatuur

Tractuur.

Pijpwerk.

geheel eiken (dus ook de achterwand), geheel gepolychromeerd.

Beide uit één stuk, diatonisch naar buiten aflopend.

aan zijkant rechts, vrij lange toetsen, Het oude toetsbeleg, dat op antieke wijze was vastgezet met koperen pennetjes is bij de restauratie helaas door glad benen beleg vervangen. Originele benamingen "Manuaal" en Positief" bij de klavieren. Registernamen in gotische letters op de registerknoppen

Wellenraam onder de laden als gebruikelijk bij 19de eeuwse orgels.

Bij alle pijpen zijn de stemkrullen met leer beplakt. Geen expressions in Man. Bij de tongwerken zijn bij de restauratie messing versterkingsbanden om de stevels gemaakt.

Van de orgels met meer romantische inslag, is dit o.i. het mooiste in Oost-Gelderland. Een bijzonderheid is ook, dat het in een fraaie goed klinkende neogotische kerk uit 1870 staat (architect H.J. Wennekers). Het orgel vormt een organisch geheel met het nog geheel in tact zijnde interieur met beglazing en polychromie volgens de inzichten van het Bernulphusgilde²⁹². De muurschilderingen zouden wel dringend een zelfde beurt moeten ondergaan als onlangs het orgel.

Vorden, Gereformeerde Kerk, voormalige orgel.

Tot 1962 bevond zich hier een orgeltje, dat gezien het front en de aanwezigheid van het register "Viool" van Knipscheer geweest moet zijn, te dateren ca. 1870. De kas leek als twee druppels water op die in Wichmond.

Het orgel dat zich hier tot 1962 bevond, was waarschijnlijk afkomstig uit Nieuwkoop²⁹³

1875 Knipscheer levert een orgel aan de Hervormde Kerk te Nieuwkoop²⁹⁴.

1907 M. Vermeulen, Woerden ruilt dit instrument in voor een gebruikt instrument, een (nog bestaand) assemblage-orgel in een Weidtmann-kas²⁹⁵.

1908 Vermeulen plaatst een gebruikt orgel (kennelijk een Knipscheer-instrumentje - in de Gereformeerde Kerk te Vorden, vermoedelijk dus het instrument uit Nieuwkoop.

- Toen later een nieuwe kerk in Vorden werd gebouwd heeft het daar kennelijk nog een tijdje dienst gedaan.

1962 Instrument vervangen door een nieuw orgel. De orgelmaker die dit uitvoerde vond het Knipscheer-materiaal te slecht om weer te gebruiken.

Dispositie voor afbraak Ik noteerde aug. 1959:

M a n u a a l C - f''		P e d a a l C-d'
Prestant 8 vt (Gr.oct. van Hp afgeleid)	Fluit dolce 4 vt	aangehangen
Holpijp 8 vt	Octaaf 2 vt	
Octaaf 4 vt	Mixtuur	
Viool (8 vt)	Trompet 8 vt	
Cornet 4 st		

²⁹² . Rosenberg, p 156.

²⁹³ Jaap Brouwer te Winsum. Enige gegevens heeft hij ontleend aan het nog bestaande archief van M. Vermeulen en het kerkelijk archief van Nieuwkoop (thans in het Rijksarchief Zuid-Holland) en mij doorgegeven. Er is ook ooit nog een GOV-advies geweest.

²⁹⁴ StWV 1875, p 97, zonder vermelding van de naam der maker. De naam Knipscheer lezen we ook in Mxt nr 15, p 291. Maar de auteur meent dat het in Nieuwkoop aanwezige Weidtmann-restant nog het door Knipscheer in 1875 geplaatste orgel is.

²⁹⁵ Zie Bolt-archief dossier Nieuwkoop, HO 83 p 235 en Encyclopedie II p 189-191 en .

Samenstelling Mixtuur. Deze leek leek (op het gehoor bepaald) a.v.:

C	$1\frac{1}{3}$	1	
c	2	$1\frac{1}{3}$	1
c'	4	$2\frac{2}{3}$	2
c''	$5\frac{1}{3}$	4	$2\frac{2}{3}$ 2

Klaviatuur aan zijkant rechts, reg.knoppen boven de lessenaar.

Pijpwerk: Relatief veel lood

Het is niet bekend wat hiervan (pijpwerk, lade, etc) origineel was.

Het orgel was wel wat te klein voor de kerk, maar in mijn herinnering had het een sympathieke klank.

Vorden, Hervormde Kerk.

- 1834 H.B. Lohman levert (namens de firma N.A. Lohman en Zonen) met veel vertraging een nieuw orgel op. Voorheen was hier niet een dergelijk instrument. Het contract stamt van 28/5 1829. De hierin genoemde dispositie stemt op kleine nomenclatuurverschillen na overeen met de huidige. Zoals bij deze bouwers gebruikelijk, leverden zij het orgel zo op, dat het later kon worden uitgebreid, in dit geval met 2 stemmen op het Bovenwerk. Als president kerkvoogd was de bekende dichter A.C.W. Staring bij de onderhandelingen betrokken. Deze orgelbouw vond plaats in het kader van de uitgebreide verbouwing en vergroting van het kerkgebouw in die dagen. F. van Nieuwenhyzen, Utrecht, schreef een lovend keuringsrapport. Desondanks was na een jaar het register Trompet al onbruikbaar. In de loop der tijd bleef men dit register veranderen, tot het in 1883 of '84 is vervangen²⁹⁶.
- 1840 G.W. Lohman plaatst, ook na veel vertraging, de twee nog ontbrekende registers Quintadeen 8' en Zachte Fagot 8'.
- 1854 I. Poestkoke (firma Holtgräve). Schoonmaakbeurt.
- 1864 Haffmans tracht op wens van organist Tibbe de "dunne en schrale klank" te veranderen in een "volle krachtige" door de volgende werkzaamheden: aanbrengen van een nieuw veel wijder hoofdkanaal, wijzigingen aan de Trompet, winddrukverhoging, verandering van wellen.
- 1875 Wed. Haffmans krijgt een bedrag uitbetaald voor wijziging van de registertrekkers en voor een half register. Later is sprake van een V. di Gamba, waaraan 12 pijpen ontbreken. (Nu nog is C-H van de oude Quintadeen aanwezig. Deze pijpen deden ooit dienst als groot octaaf voor een of meer strijkers!)
- 1884 Uitgebreide werkzaamheden door L. van Dam & Zonen. Nieuw ivoor en ebbenhout op de toetsen, nieuwe registertrekkers, nieuwe Trompet. Bij nauwkeurige aanschouwing van de klaviatuur, blijkt, dat Van Dam hier veel heeft vernieuwd. De registerknoppen (waarop porseleinen plaatjes met registernamen) boven de lessenaar geplaatst, stammen uit die tijd en lijken op werk van Van Dam uit die dagen. Mogelijk bevonden de oorspronkelijke zich, als in de Lutherse Kerk te Zutphen, aan weerszijden van de klaviatuur.
- 1911 P. van Dam vernieuwt houtwerk in de nabijheid van de klavieren, dat was vergaan.
- 1926 / 27 Bergmeyer plaatst een windmachine en zet op de plaats van Fagot 8 vt (die inmiddels leeg was) een Cello 8 vt.
- 1955 Van Vulpen restaureert het orgel onder advies van L. Erné. Nu blijken er 3 niet originele strijkers op het bovenwerk te zijn: Salicionaal, Gamba en Celeste. De dispositie van het contract wordt weer hersteld. Herintonatie vindt plaats met open voeten, opsnedeverlaging en veel nieuwe kernen. De Van Dam-Trompet wordt aangepast. De pulpeten maken plaats voor een metaalstrip,. Er komen winkelhaken van plexiglas. De lade kreeg een "sleepsysteem", de mechaniek werd ingevoerd, frontpijpen van aluminiumverf ontdaan. Kas lichtgroen geschilderd.
- 1958 Veel storingen, gevolg van te vochtig kerkgebouw. Er worden verwarmingslampen in het orgel geplaatst. Toen of kort daarna is het eiken tongenblok van de Fagot 8 vt vervangen door een van mahonie.
- 1965-67 Torenrestauratie. Na een tijdelijke noodvoorziening moest de balgenkast met drie spaanbalgen in de toren een stuk hoger worden geplaatst. Het abnormaal wijde windkanaal van Haffmans werd een flink stuk in dezelfde maat verlengd.
- 1982 Reil restaureert en corrigeert de intonatie. Windkanaal weer tot normale mensuren gebracht, "fasen-indeling" voor de 16 vt gemaakt, Tremulant aangebracht. Adviseur was Klaas Bolt.

²⁹⁶ . Os, J.F. van, *Het orgel in de Ned.Herv.Kerk te Vorden* (Aalten juni 1971). Niet uitgegeven getypt stuk, doorslagen in KV-archief Vorden en in Instituut voor Muziekwetenschap, Utrecht. Gegevens hierin ontleend aan het KV archief en onderzoek van het orgel. De ingebruikneming staat beschreven in De Boekzaal 1834 I, p 644/47. Hierin ook de dispositie, compleet met de toen nog ontbrekende stemmen. Over de restauratie 1955-58: Erné-achief. Over de laatste restauratie: Bolt-archief.

Dispositie (zonder nadere aanduiding: originele stemmen):

M a n u a a l

Prestant 8 vt	C-h in front
Bourdon 16 vt	C-h eiken, sinds 1982 "in fasen"
Roerfluit 8 vt	geheel metaal
Bourdon 8 vt	C-H eiken. Inscr. op c: "Holpijp", aldus ook in het oorspronkelijke contract
Octaaf 4 vt	
Fluit 4 vt	gedekt, vanaf fs" open conisch
Gemshoorn 4 vt	
Quint 3 vt	
Octaaf 2 vt	
Cornet 3 st	niet verhoogd opgesteld
Gemshoorn 2 vt	Contract en inscr. op c' "Speelfluit"
Mixtuur bas 3 st / dc 4 a 5 st	
Trompet bas / dc 8 vt	bekers 1884, rest 1955

B o v e n m a n u a a l (Bovenwerk)

Prestant 4 vt	
Holpijp bas / dic 8 vt	C-H eiken, inscr. op c "Fluit does". Op deze pijp ook inscripties over restauraties Van Dam 1911 en Van Vulpen 1954
Quint a dina 8 vt (Ruimte voor nog ca. 2 stemmen)	C-H: H.B. en G.W. Lohman 1840, rest 1955
Openfluit 4 vt	cilindrisch
Woudfluit 2 vt	idem
Flagolet 1 vt	1955, cilindrisch, geheel afwijkende mensuur
Fagot bas / dic 8 vt	1955 / 82, stevelblok van mahonie uit '58 vervangen door losse stevels; koppen, kelen, tongen en bekens aangepast. Het zijn dulciaanbekers. H.B. Lohman noemt dit register ook in één van zijn brieven Dulciaan, in het contract uit 1838 heette het Zachte Fagot.

Manuaalkoppel bas / dic

Windloozing

Afsluiter Bovenwerk 1982

Tremulant 1982, inliggend in kanaal bovenwerk

Man. C-f'''

Aangehangen pedaal C-d'

Samenstelling vulstemmen.

Mixtuur

Cornet

C 2 $1\frac{1}{3}$ 1

c' 4 $2\frac{2}{3}$ 2 $1\frac{1}{3}$

c'' 4 $2\frac{2}{3}$ 2 $1\frac{1}{3}$ $1\frac{1}{3}$

c' 4 $2\frac{2}{3}$ $1\frac{3}{5}$

Kas 1834. Vuren, thans bruin geschilderd. De bekroning is in 1955 verwijderd wegens ernstige aantasting door worm, thans is weer een nieuwe aangebracht, geen kopie van de oude, die van een ansichtkaart bekend is.

Windvoorziening Drie spaanbalgen. Zie verder de inleiding.

Laden 1834. Deels chromatisch, geheel niet de frontlijn volgend.

Mechaniek Hier is in de loop van de tijd veel aan veranderd, vooral de registermechaniek.

Pijpwerk Het meeste is hierover gezegd in de inleiding. Interessant zijn de verschillende mensuren van de labia bij de conische fluiten. De Gemshoorn 4' is breder gelabieerd dan de 2', de Openfluit en Woudfluit zijn vrij smal gelabieerd. De Flageolet uit 1955 heeft een veel grotere labiumbreedte en veel lagere opsneide.

Vorden Rooms-katholieke Kerk. Zie Kranenburg.

Warnsveld, Martinuskerk, Samen op weg (Voormalige Hervormde Kerk).

Voormalige orgels.

1774 Hess vertelt, dat Warnsveld bij Arnhem ligt (in plaats van bij Zutphen) en dat het orgel aldaar één klavier heeft met o.m. Prestant 8' en Vox humana 8'.

1798 Orgelreparatie, orgelmaker niet genoemd. Over de betaling was onenigheid.

1826 N.A. Lohman & Zonen, reparatie²⁹⁷. Broekhuizen (W30) beweert, dat L. alleen de oude kas handhaafde (hetgeen waarschijnlijk niet juist is) en geeft de dispositie:

Prestant 8 vt Fluit 4 vt Sexquater 3 st Afsluiter

Bourdon 16 vt Octaaf 2 vt Cornet dc 3 st Tremulant

Holpijp 8 vt Quint 3 vt Trompet 8 vt b/d Ventil.

Octaaf 4 vt Mixtuur 4-5 st Vox humana 8 vt

1914 Orgel vervangen door een fabrieksinstrument.

Huidige orgel.

1836 C.F.A. Naber, gebouwd voor de kerk te Raalte. Dispositie bij Broekhuizen, wat de stemmen betreft, gelijk aan de huidige. De Tremulant (die er overigens nu wel is) berust op fantasie van de auteur.

1942 Bouman en Vente roemen de kwaliteit van het orgel maar doen wel een voorstel tot drastische

²⁹⁷ . Boekzaal 1827 I p 345. Kerk onder arch. Lijzen gerestaureerd, orgel door Lohman "op de uitnemenste wijze hersteld en verbeterd".

De Graaf: aanneemsom f 130.-, dat moest later wegens meerwerk met f 59.- worden verhoogd, vervolgens wegens overschrijding van de oplevertermijn verlaagd met f 50.-; tenslotte kreeg Lohman een gratificatie na goedkeuring door Prins, Zutphen.

De veronderstelling, geuit in Mixtuur nr. 13 p 252, dat het oude orgel naar Loo ging, moet onjuist zijn. Voor een nieuw orgel zou Lohman een groter bedrag hebben gevraagd. In datzelfde licht moet de bewering van Broekhuizen over totale vernieuwing gezien worden. Timmer sluit zich hierbij aan: Mixtuur nr. 36/37 p 263. In HO 12, p18 (febr. 1915) heeft de auteur het over het nieuwe orgel in Warnsveld ter vervanging van een orgel, "dat tot 1828 in de Broederenkerk te Zutphen had gestaan". Dit is onjuist: dit was het orgel dat naar Loo ging.

modernisering²⁹⁸ .

1953	Restauratie door Van Vulpen, wijziging voetopeningen. Vergroting pedaalklavier tot d' of vervanging ervan, nieuwe pedaalmechaniek ²⁹⁹ .
1972	Reil plaatst het orgel over naar Warnsveld, waar het in de plaats kwam van het fabrieksorgel dat "op" was. Adviseur was Klaas Bolt. Slechts wat Mixtuurpijpen en 14 Trompetbekers waren verdwenen, gevolg van vandalisme na de afbraak in Raalte. Verder was het orgel praktisch geheel origineel. Correctie van de intonatie vond plaats. Uit het eindrapport van Bolt 25/5'72: "Voor het eerst zijn in Nederland op foutieve principes berustende intonatiewijzigingen weer ongedaan gemaakt.", doelend op de ingrepen uit 1953.

Dispositie:

M a n u a l	C-f"
Prestant 8, voet	gr.d in front, bovenvelden front stom, veel overlengte in zijtorens
Bourdon 16, voet	C-h eiken, schutting achter front. Bij half opentrekken spreekt alleen C-d
Fluittraver Disc: 8, voet	C-h combinatie met Holpijp, open, metaal, gr.p. met dekseltje
Holpijp 8, voet	C-H eiken
Octaaf 4, voet	
Quint 3, voet	
Woudfluit 2, voet	vanaf C wijd cilindrisch open
Fluit 4, voet	gedekt, fs"-f" conisch open
Octaaf 2, voet	
Cornet Disc: 3 sterk	
Mixtuur 3,4,5&6 sterk	ca. 50 kleine pijpjes nieuw
Trompet Bas / Disc: 8, voet	eiken stevels en koppen, enkele onderdelen nieuw

"Windlozing"	Op de registerknop met dit opschrift is sinds kort een nieuw gemaakte tremulant aangesloten
--------------	---

Aangehangen pedaal C-d' (oorspronkelijk kleiner)

Samenstelling vulstemmen.

Mixtuur								Cornet
	C	2	1 ¹ / ₃	1				
	c	2 ² / ₃	2	1 ¹ / ₃	1			
	c'	4	2 ² / ₃	2	2	1 ¹ / ₃		c' 4 2 ² / ₃ 1 ³ / ₅
	c''	5 ¹ / ₃	4	4	2 ² / ₃	2 ² / ₃	2	

Kas Aantal delen vernieuwd, gevolg van slordige afbraak in Raalte door een andere orgelmaker. Snijwerk gedeeltelijk vernieuwd en verguld in 1972. Thans kas crème geschilderd.

Windvoorziening Drie originele spaanbalgen in de toren.

Lade Klassieke indeling volgens het front. Hechthoutplaten en sleepringen 1972, nodig door de zeer ongunstige heteluchtverwarming.

Pijpwerk. Overall kernsteken weggewreven. Grote pijpen hebben stemkrullen. Enkele versuikerde pijpvoeten vernieuwd.

Klaviatuur origineel aan linkerzijde, pedaalklavier 1953. De orgelbank is nog van het voormalige orgel (Standaart 1914)³⁰⁰

298 . Schrijven 27/10'42. Aanwezig in Erné-archief onder Raalte.

299 Bolt schreef in zijn rapport in 1970, dat het pedaalwelbord in 1953 kennelijk was vernieuwd. Hij twijfelde eraan of het pedaalklavier was vergroot. Hij wist wel, dat Naber bij dit soort orgels altijd een ped.klavier tot f maakte. Uit stukken in het Erné-archief (o.a. de brief van Bouman en Vente) blijkt dat dit inderdaad het geval was.

³⁰⁰ Enige gegevens ontleend aan HO 68, p 301/02 en Bolt-archief. Verder eigen notities 1975 en 2001.

Wehl, Hervormde Kerk.

- 1875 9 febr. H. Haffmans, bestek, alleen door hem ondertekend, betreffende bouw nieuw éénklaviers orgel met dispositie:
 Prestant 8 voet (gr. oct. vuren, frontp. met tinfolie beplakt) Octaaf 4 voet Octaaf 2 voet
 Viool de Gamba 8 voet (gr. oct. gecombineerd met P 8') Quint 3 voet Mixtuur 3 sterk
 Bourdon 8 voet (gr. oct. vuren) Fluit 4 voet Trompet 8 voet "blijft vacant"
 Aangehangen pedaal.
 Uit onderzoek (zie verderop) blijkt, dat i.p.v. Octaaf 2' een Gemshoorn 2' is geplaatst
 Het orgel was een geschenk van gravin Von der Goltz
 19 sept. ingebruikneming. Een half jaar later overleed Haffmans.
- 1878 Plaatsing vazen op het orgel. Op de middelste staat: "GvDC 12 oct 1878", de initialen van de geefster
- 1954 19/3. Verslag onderzoek OC. Orgel in slechte staat van onderhoud, pijpen staan niet op hun plaats en zijn mishandeld. Advies aan dit orgel geen kosten meer te besteden. In datzelfde jaar besluit de KV zonder de OC verder te gaan. Benoeming Dr M.A.Vente als adviseur. Zijn advies luidt: verwormde onderdelen vervangen door nieuwe van mahonie, herstel pijpwerk, vervanging van te zeer gekepte kernen. Gebruikelijke herstellingen aan mechaniek. Nieuwe windmachine. Nieuw ivoor op het handklavier. Oct 4 komt op plaats van Prestant 8', P8 omwerken tot Qd 8' met nieuw groot octaaf, gecombineerd. met Holpijp, Q3 inkorten of opschuiven tot $1\frac{1}{3}$. Mixtuur wijzigen, zodat de 4' pas komt op c". Eventueel Dlc 8' op lege sleep. Binnenwerk van het orgel 20 cm naar rechts verschuiven
- 1955 Restauratie en wijziging uitgevoerd door Leeftang. Waarschijnlijk is een en ander anders uitgevoerd dan oorspronkelijke het plan was. O.a. kreeg volgens het eindrapport de Prestant 4' zes nieuwe pijpen. Volgens plan Vente zouden veel frontpijpen door binnenpijpen vervangen moeten worden, hetgeen onlogisch is. Ook de opschuiving van het gehele binnenwerk is waarschijnlijk niet doorgegaan.
- 1959 Orgelkas wit geschilderd.
- 1975 Reil. Herstel schade, veroorzaakt door de nieuwe verwarming. Herintonatie, aanbrengen Werckmeister-stemming. Geen disp.wijziging meer.
- Onbekend Huidige kleur aangebracht.

Dispositie:

M a n u a a l	C-f", registers, tenzij anders vermeld, origineel
Prestant 4 vt	opgeschoven Prestant 8 vt, hoogste octaaf nieuw
Bourdon 8 vt	Gr.oct. mahonie, 1955, rest metaal, orig.
Gamba 8 vt	C-H van Bourdon.
Quintadena 8 vt	geheel zelfstandig, omgebouwde Prestant 4 vt, gr. octaaf nieuw van metaal
Quint $1\frac{1}{2}$ vt	Quintfluit, cilindrisch, opgeschoven $2\frac{2}{3}$ ', hoogste octaaf dus nieuw
Fluit 4 vt	Gedekt, hoogste octaaf open conisch
Gemshoorn 2 vt	volgens contract 1874 Octaaf 2' Pijpwerk uit de bouwtijd met opzetstukken. Op C inscr. met Oostindische inkt "Gemshoorn C". Het is dus altijd een Gemshoorn geweest. Er was in 1955 ook geen sprake van verandering van dit register.
Mixtuur 3 st	
Dulciaan 8 vt Disc / Bas	1955 op voor tongwerk voorbereide plaats, mahonie stevels. De discant begint bij c', mahonie stevels

P e d a a l C-d'. aangehangen.

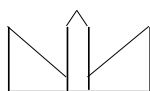
Samenstelling Mixtuur:	C	1	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{2}$	hoogste koor stom gemaakt
	c	2	$1\frac{1}{3}$	1	idem
	c'	2	$1\frac{1}{3}$	1	alle drie in tact
	c"	4	$2\frac{2}{3}$	2	idem

Kas van naaldout, compleet met achterwand en dak, 1959 wit geschilderd. Thans geelachtig en lichtbruin. Opgesteld boven de niet meer in gebruik zijnde voormalige kansel. De kerk is gemoderniseerd, de oude kansel is niet meer in gebruik.

Lade Uit één stuk, indeling. Zie schets.

Windvoorziening: magazijnbalg, windkanaal veranderd, schokbreker

Klaviatuur

aan zijkant links. Registerknoppen boven lessenaar. Hierop plaatjes met registernamen van Leeftang. De stangen zijn rond. Naamplaatje van Haffmans.

H. Haffmans
Doetinchem

Pijpwerk.

Alles, afgezien van de Dulciaan en enkele verspreide pijpen van dezelfde makelij. Veel ronde opsneden zijn in 1955 recht gemaakt.

Al klinkt het orgel nu veel beter dan vóór 1975: het is natuurlijk geen Haffmans-orgel meer en ook, de oude stemming ten spijt, geen goed modern orgel.

Wehl, Rooms-katholieke Sint-Martinuskerk, voormalige orgel

1819 Broekhuizen (W59) vertelt, dat Nolting hier in 1819 een oud orgel "aanmerkelijk" repareerde met de volgende dispositie:

Prestant in ' front 4 vt	Open Fluit 4 vt	Mixtuur 3 st
Prestant D 8 vt	Octaaf 2 vt	Trompet B / D 8 vt
Holpijp 8 v	Fluit 2 vt	
Fluit 4 vt	tremulant, ventil, aangehangen pedal, twee blaasbalgen	

1855 vergroting kerk en verbetering orgel³⁰¹

De huidige kerk is niet van 1855. Geen historisch (orgel-)materiaal ter plaatse aanwezig.

Westervoort, Hervormde Kerk.

Voormalige orgel.

1873 24 aug. Van Oeckelen, nieuw orgel³⁰², Een foto uit ca. 1930 bij Molenaar en Tuinstra³⁰³.

1932 N.A. van Dam, Utrecht, opknapt

1944 17 sept. Oorlogsschade

1948 Herstel door Elbertse, onder advies van J.A. Scheffer, Arnhem. Front vervangen, zoals uit een foto van na dit jaar blijkt³⁰⁴.

1957 Contact met orgelmaker De Graaf, die in een brief de dispositie geeft:

I. P 8, B 16, Hp 8, O 4, O 2, Q 3, Mxt 3 st, II. VdG 8, Sal 8, Holf 8, F 4, Vln dc 16. (In eerdere correspondentie was sprake van een beschadigde Trompet, die ontbreekt nu dus).

1957 Orgel te koop aangeboden. Het ging naar de hervormde Kruiskerk in Arnhem.

Huidige orgel.

1708 Bouw orgel Eibergen. Dispositie volgens contract d.d. 25 febr. betreffende het maken van een nieuw orgel door Joost Derck Jalinck³⁰⁵:

praestant van 8 voet, bordoun van 8 voet, octav 4 voet, quinta 3 voet, superoctav 2 voet, Sesquialtera 2 pijpen sterk, waltfloijt 4 voet, mixtuur 3 pijpen sterk doorgaans, Trompet 8 voet, Spaanse cornet 3 pijpen sterk doorgaans, basuyn bass, tertien 1 1/2 voet.

Frontpijpen vertind, de "structuur" (kas) naar het model van het orgel tot groten Boerlo³⁰⁶, "twe secrete laden", "clavier aen de sijde", 3 blaasbalgen, tremulant, "aenhangend pedael". Of het orgel ook volgens dit contract is gemaakt, is niet geheel duidelijk. Zie hiervoor de gegevens hierna uit 1720 en 1832. Ook blijkt uit latere gegevens, dat de bazuin een pedaalregister was, hetgeen niet in het contract expliciet is genoemd. Het instrument kreeg zijkantbespeling, exceptioneel voor die tijd.

1720 In een stuk uit dat jaar in het archief in Lochem³⁰⁷, waarin het Eibergense orgel als voorbeeld wordt genoemd, staat de dispositie.

Nu blijkt de Waldfluit van naam veranderd: Blockfluit, de spaanse Cornet heet gewoon Cornet diskant (dus toch niet "doorgaans"), de Bazuin blijkt – zoals te verwachten – een pedaalregister te zijn naast twee niet eerder genoemde pedaalregisters: Cornet Bas 4 vt en Fluit Bas (zonder voetmaat). Dit zouden

³⁰¹ Broekhuizen-commentaar

³⁰² StWV 1873, p 1151.

³⁰³ Molenaar, P. en Tuinstra, S., *Het Jalinck-orgel in de Hervormde Kerk van Westervoort* (Westervoort 1994).

³⁰⁴ Afbeelding in M.A. Vrijlandt, *De Hervormde Werenfried-kerk te Westervoort*, Zutphen 1979, p 12.

³⁰⁵ Archief Nederlandse Hervormde Gemeente Eibergen, in beheer bij GA Eibergen, inv. nr. 477.

³⁰⁶ Orgel in Groß-Burlo, contract uit 1705 met Jalinck "aus Coesfeld". De dispositie lijkt veel op die van Eibergen.

Dezelfde opbouw met bas- en discantlade. Het orgel is in 1930 verdwenen. Reuter, Westfalen, p 249.

³⁰⁷ Lochem GA, inv. nr. 720, stadsarchief Zutphen

voorbereide stemmen geweest kunnen zijn: in 1832 komen er twee nieuwe registers op deze plaats. Molenaar en Tuinstra beweren³⁰⁸, dat er vóór 1832 maar één pedaalregister was.

1803 J. Armbrost, restauratie. Volgens contract nieuwe windkanalen, restauratie laden, klavier nieuw bekleden met koperen stelschroeven, mechaniek veranderen, pijpen schoonmaken en tot aanspraak brengen, balgen bekleden³⁰⁹.

1832 Etiket van Jacobus Armbrost in een ventielkast: "... Daar het Geluit te scherp en met te Veel Klijn pijpwerk bezet was, heb ik int Orgel Grooteren pijpen Gebragt om het Geluit Wat Doeser te krijgen". Bijna gelijkkluidende ontboezemingen van Armbrost lezen we ook in het Winterswijkse archief. Zie aldaar. Uit onderzoek (Molenaar en T.) blijkt:

De laden zijn grotendeels vernieuwd, Woudfluit 4 vervangen door Fluit 4 (een deel van de nog bestaande Fluit 4 bestaat uit Tertiaan-pijpen). Tertiaan bas werd Ged.Quint bas, Sp.Cornet werd Bourdon 16 dc, Gh 2 dc werd Echo Holpijp 8 dc, Mixtuur in bas 2 st gemaakt. Wat uitwisseling van pijpen. Co 2 en F 2 in ped erbij (of vervanging van de in 1720 voor 't eerst genoemde stemmen?). Waar het gegeven van de Gemshoorn 2 vt vandaan komt is onduidelijk. Dit register is niet genoemd in de stukken uit 1708 en 1720. Wel komen we met deze gegevens uit op de door Broekhuizen geschreven dispositie (E36), als we voor Bourdon 8 vt lezen: Prestant 8 vt en bij een aantal registers "bas" of "discant" toevoegen, waardoor we de volgende dispositie krijgen::

M a n u a a l			P e d a a l
Prestant 8 vt	Gemshoorn 2 bas	Trompet 8 vt	Bazuin 16 vt
Gedekt 8 vt	Octaaf 2 vt	Bourdon 16 vt dc	Cornet 2 vt
Octaaf 4 vt	Ged, Quint 3 vt bas	Echo Holpijp 8 vt dc	Fluit 2 vt
Quint 3 vt	Mixtuur 2(-3) st	Sesquialtera 3 st dc	
Fluit 4 vt			

Broekhuizen schrijft niets over het feit dat er aparte laden voor bas en discant zijn en dat daarmee ook alle registers apart registreerbaar zijn voor de beide klavierhelften.

De zaak wordt nog onduidelijker door de mededeling (door Molenaar en Tuinstra), dat op de lade op de plaats van Echo Holpijp stond aangegeven Fluit does 4 vt en op de plaats van de Fluit 4 vt: Open Fluit 4 vt. Later bleek de voetmaat van de Echo Holpijp toch 8 vt te zijn.

Van werkzaamheden in 1832 zijn geen archiefstukken voorhanden. Geeft Armbrost op zijn etiket aan wat hij in de loop van een aantal jaren (vanaf 1803) aan het orgel heeft gedaan?

1931 Uitbreiding van het orgel door G. van Leeuwen onder advies van de NKO³¹⁰. Wegens het unieke karakter van het orgel werd er Rijkssubsidie beschikbaar gesteld, een uitzondering in die dagen. Het was vooral de secretaris A.Brom Jr, die pleitte voor het behoud van het oude orgel. Wel kwamen er toevoegsels, die – naar huidige inzichten – geenszins in stijl waren. Bovendien stond het restaureren van mechanische orgels nog in de kinderschoenen, hetgeen spoedig duidelijk zou worden. Deze goed bedoelde restauratie hield in:

Nieuw pedaalklavier C-d'. Pedaal vrij maken met Subbas 16', ook op het manuaal bespeelbaar, zodat er nu een doorlopende 16 vt kwam, toevoeging 2de manuaal in zwelkast met Hp 8, VdG 8, VxC 8, F 4. Slechte oude pijpen (volgens offerte Van Leeuwen) vervangen, o.a. de gehele Trompet, frontpijpen van foelie ontdoen en beschilderen met aluminiumverf, restauratie mechaniek en laden, intonatie. Alle toevoegingen waren pneumatisch.

Er was nog onenigheid over de kleuren, waarin het orgel werd geschilderd. De door monumentenzorg aangewezen "sierschilder" werd te duur bevonden, zodat de KV hierin een eigen weg bewandelde.

1957 Advertentie geplaatst voor overname van het orgel. Toen drie aspirant-kopers afhaakten nam W. van Leeuwen het orgel over en leverde een nieuw orgel in Eibergen (zie aldaar).

1965 W. v. Leeuwen plaatst het orgel zonder de toevoegsels uit 1931 in Westervoort en restaureerde het onder advies van L. Erné. Keuringsrapport 5/5'65. Op wens van de architect is zonder protest de klaviatuur naar de andere zijde verplaatst, hetgeen ernstige gevolgen heeft gehad. De Trompet werd weer vernieuwd. In plaats van Bourdon 16' dc kwam er de Cornet van J.P. Schmidt uit het Bavo-orgel in Haarlem. De Echo Holpijp dc ruimde het veld voor Spitsfluit 2', die voor een deel uit oude restanten werd samengesteld. Als pedaalklavier werd een oud exemplaar van Hinsz van verkeerde grootte uit voorraad Van Leeuwen geplaatst (uit Haren). Ombouw slepen volgens VEKA-systeem.

³⁰⁸ Molenaar en T. p 29.

³⁰⁹ Archief Eibergen, zelfde dossier als stukken uit 1708. Het contract uit 1803 is alleen door Armbrost op 22/10 1803 ondertekend. Uit collectes en betalingen blijkt, dat er toen veel werk is verricht.

³¹⁰ Archief Nederlandse Hervormde Gemeente Eibergen, inv. nr. 477.

1993 S.F. Blank. Restauratie onder advies van S. Tuinstra. Terug naar Armbrost met uitzondering van Echo-Holpijp 8' dc. Hier bleef de Fluit 2' die door van Leeuwen uit oud materiaal was samengesteld gehandhaafd. VEKA-slepen vervangen door gewone slepen³¹¹. Trompet nogmaals vernieuwd.

Dispositie:

M a n u a a l B a s	C,D-h, bovenlade	M a n u a a l D i s c a n t c'-c''' , onderlade
Prestant 8 voet	1708	Prestant 8 voet 1708
		Bourdon 16 voet 1993
Gedakt 8 voet	1708	Gedakt 8 voet 1708
Octaaf 4 voet	1708	Octaaf 4 voet 1708
Quint 3 voet	1708 open, deel 1832	Fluit does 4 voet 1708 Tertiaanpijpen
Fluit does 4 voet	1832	Quint 3 voet 1708
Fluit 2 voet	1708, hoewel niet voorkomend in het contract van 1708	Fluit 2 voet conisch, deel 1993, verder in 1954 geplaatste oude pijpen
Octaaf 2 voet	1708	Octaaf 2 voet
Gedakt Quint 3 voet	1832	Sesquialter 2 sterk 1708 / 1993
Mixtuur 3 sterk	1708	Mixtuur 3 sterk 1708 / 1993
Trompet 8 voet	1993	Trompet 8 voet 1993
P e d a a l (C,D-f, zijkant links)		Tremulant
Fluit 2 voet	1832	Ped.koppel
Bazuin 16 voet	1708 / 1832 / 1964	
Cornet 2 voet	1832	

Samenstelling vulstemmen

Mixtuur	Sesquialter
C 2 $1\frac{1}{3}$ 1	c' $2\frac{2}{3}$ $1\frac{3}{5}$
c' 4 $2\frac{2}{3}$ 2	

Laden 1832, cancellenraam manuaal nog uit 1708. Dekplaten naar Westfaals voorbeeld, doch uit 3 lagen bestaand.

Stemming Kirnberger III.
Klaviatuur aan zijkant thans rechts. Oud passend handklavier uit voorraad Blank, nieuw pedaalklavier (naar dat in Uitwijk). Het Hinsz-pedaalklavier zou teruggaan naar Haren.

Bij ons bezoek in 1998 was als proef het pijpwerk van Cornet 2 vt met een deel van de pijpen van de Trompet omgewisseld.

³¹¹ . Gegevens 1965 en 1993 ontleend aan Molenaar en Tuinstra. Zij schrijven, dat bij de restauratie enige malen is gewerkt naar het voorbeeld van het orgel in Haaksbergen. Het Armbrost-orgel in Haaksbergen is sinds lang verdwenen. Dit is dus een onduidelijkheid.

Wichmond, Hervormde Kerk.

Kerk uit 1856³¹²

Orgel

- 1867 13 okt. Knipscheer biedt een orgel aan, en zegt daarbij, dat het veel meer geschikt is voor gebruik in de kerk dan het door hem kort daarvoor geplaatste (kabinet)orgel in Haarlo. Frontpijpen van gepolijst tin, kas, mechaniek en klaviatuur zijn nieuw, het overige pijpwerk is gebruikt "maar uiterst solide". Hij geeft de dispositie, gelijk aan de huidige. Men besluit 17/2 1868, na bezoek aan o.m. Haarlo, tot de koop³¹³.
- 1868 22 dec. Ingebruikneming, orgel bespeeld door Wensink, Vorden.
- 1921 N.A. v.d. Berg, knecht van Spiering³¹⁴, plaatst 2 strijkers en voegt het bas-deel van de Prestant 8 vt toe, grotendeels in een lelijk uitbouwsel achter de kas. De expressions zullen toen ook zijn aangebracht.
- 1985 Blank, restauratie onder advies van A. van Beek.

Dispositie: pijpwerk tenzij anders aangegeven XVII:

M a n u a l	C-f''
Prestant 8 vt dis	vanaf c' frontgedeelte 1868
Prestant 4 vt	idem
Bourdon 8 vt	houten gedeelte uit 1868
Fluit 4 vt	gedekt, houten gedeelte uit 1868
Quintfluit 3 vt	1985
Octaaf 2 vt	
Sexquialter	1985
Ventiel	

P e d a l C-c, aangehangen

Samenstelling Sesquialter

C	$1\frac{1}{3}$	$\frac{4}{5}$
c'	$2\frac{2}{3}$	$1\frac{3}{5}$
c''	$5\frac{1}{3}$	$3\frac{1}{5}$

Windvoorziening. 2 spaanbalgen.

Klaviatuur aan zijkant rechts.

Pijpwerk, Het oude pijpwerk schrijft Van Biezen toe aan Appolonius Bosch³¹⁵. Het is, zoals Knipscheer schreef "uiterst solide". Het is helaas niet bekend, welk orgel met pijpwerk van Bosch Knipscheer heeft afgebroken. Het zou zeer belangwekkend zijn, als dit aan het licht zou komen.

De samenstelling van de Sesquialter wekt bevreemding op voor een orgel van deze grootte en uit deze tijd. Het register staat genoemd in de brief uit 1867 met toevoeging "3 repetities". Knipscheer zou het register in deze vorm uit een groot oud orgel hebben kunnen overnemen of ... misschien toch bij nader inzicht veranderd, b.v. in een kleine Mixtuur?

³¹² Boekzaal 1856 I, p 532 Bericht kerkinwijding

³¹³ . Ontleend aan afschriften, door de Heer Groot-Obbink te Vierakker gemaakt van stukken uit het kerkelijk archief van Wichmond, genummerd 401 en 402. De ingebruikneming ook in StWV 1868, p 81. Deze bronnen zijn ook gebruikt in het artikel in HO 69, p 2 t/m 4. Zie in dat nummer ook foto's van het Knipscheer-front en van de oude pijpen (waarvan toen nog niet bekend was, dat ze van Apollonius Bosch waren) op p 19 en 20.

³¹⁴ . Destijds aantekening in kas.

³¹⁵ . Biezen, Jan van, *Het Nederlandse Orgel in de Renaissance en de Barok, in het bijzonder de school van Jan van Covelens* (Zaltbommel 1992), p 358.

Wijnbergen, Rooms-katholieke Sint-Martinuskerk.

Voormalige orgel.

Het door Broekhuysen onder Doetinchem genoemde onbruikbare kabinetorgel moet zich hier hebben bevonden³¹⁶.

Huidige orgel.

- 1872 Orgel volgens etiket in ventielkast geleverd door J.H. Derdack, Zutphen. Van Eck veronderstelt, dat het ontwerp voor dit orgel nog goed van Lohman kan stammen³¹⁷.
- 1922 Orgelreparatie (notulen kerkbestuur).
- 2000 Restauratie klaargekomen door gebr. Reil onder advies van Ton van Eck. Gebruikelijk herstel, registernamen veranderd, o.m. naar inscripties op pijpen. Dulciaan geplaatst op onbezette plaats, niet origineel register vervangen. Deel klaviatuur en houtwerk rond klaviatuur vernieuwd, orgelbank van het hier aanwezige elektronische muziekkapparaat "geleend".

Huidige dispositie:

M a n u a l	C-f''
Prestant 8	alle frontpijpen in torens en onderste tussenvelden sprekend: C-gs'
Bourdon 16	C-h naaldhout hout
Gamba 8	C-H gecombineerd met Hohlflöte
Hohlflöte 8	C-H naaldhout
Salicional 4	
Flöte 4	gedekt, fs''-f''' open conisch
Quinte 3	2000 (was niet originele Celeste)
Waldflöte 2	Open cilindrisch
Dulciana 8	2000, metalen stevels, eiken koppen.
Afsluiting	
Tremulant	
Ventiel	

P e d a l	C-d', aangehangen
-----------	-------------------

Kas	vuren, imitatie-eiken geschilderd
Windvoorziening.	Mag.balg met schepbalg en windmachine.

Lade	Indeling volgens front:
Klaviatuur	in zijkant links, niet origineel balansklavier. Toetsbeleg, klavieromlijsting, registerknoppen (waarop registerinscripties) nieuw.

Winterswijk, Hervormde Grote of Jacobskerk.

Zie het hoofdstuk "Drie Naber-orgels".

³¹⁶ . Zie ook Van der Aa XII, p 430: "goed gebouw met eenen kleinen toren en van een orgel voorzien".

³¹⁷ . Enige gegevens over dit orgel zijn ontleend aan het rapport Ton van Eck uit 1986 over dit orgel.

Winterswijk, Hervormd Kerkelijk Centrum "De Balink Esch" (vroegere Jeugdkerk).

Het buiten gebruik gestelde Van Oeckelen-orgel.

1889 P. van Oeckelen & Zn te Haren levert een orgel met een "sierlijk front" aan de Lutherse Kerk te Breda.

Dispositie:

Bourdon gehalveerd 16 vt	Prestant 8 vt	Holpijp 8 vt
Viola di Gamba 8 v	Quintadeen 8 vt	Trompet 8 vt
Octaaf 4 vt	Fluit 4 vt	Woudfluit 2 vt.

"Het groot octaaf van de Bourdon spreekt vrij op pedaal"³¹⁸.

volgens Bolt was de Quintadeen een Salicionaal

1931 Overplaatsing naar Winterswijk door A. Standaart. Voorzijde kas in Breda achtergelaten, frontpijpen vervangen door nieuwe van zink (kerkgebouw uit 1930).

1956 Flentrop vervangt de Quintadeen en Wf 2 door een echte Quintadeen en Sesquialter, wel met oud materiaal.

ca. 1979 Bolt wordt hier adviseur. Vóór zijn komst had men echter al een nieuw klein orgel besteld, dat beneden in de kerkruimte staat. Toen heeft Bolt nog pogingen gedaan het orgel op zijn basis (Breda) te doen terugkeren, maar dit ging niet door. Het oude orgel is nog aanwezig maar wordt niet meer gebruikt. Het is nog bespeelbaar, zij het met veel windverlies.

Dispositie

M a n u a l	C-f"
Prestant 8 vt	frontp. zink, zes grootste binnenpijpen van zink, overige origineel, expressions
Bourdon 16 vt bas / dc	De discant begint bij cs, ca. 22 p. van hout
Holpijp 8 vt	gr.p. hout
Viola di Gamba 8 vt	C-E gecombineerd met Holpijp, expressions
Sesquialter 2 st dc	1956, vanaf c', ouder materiaal
Octaaf 4 vt	
Quintadeen 8 vt	1956 vanaf C, uit ouder materiaal, ook hoeden, grote van zink
Roerfluit 4 vt	vanaf c' open conisch
Trompet 8 vt	metalen stevels met messing banden
Tremblant	

Pedaal C-a, aangehangen)

Pijpwerk. De Van Oeckelen-pijpen hebben gestempelde inscripties. De vijf grootste frontpijpen spreken naar achteren, omdat er destijds een Christusbeeld voor heeft gestaan, labia aan de "voorzijde" erop geschilderd.

Opstelling allerongelukkigst in een nis boven de kansel.

Lade uit één stuk. Indeling diatonisch met grootste pijpen in het midden.

Kas vuren. Voorzijde en alle panelen zijn verdwenen. Die panelen zijn nu door board en spaanderplaat vervangen.

Klaviatuur aan zijkant rechts.

Winterswijk Rooms-katholieke Kerk, voormalige orgel.

Broekhuizen schrijft dat in de (voormalige) kerk zich een orgeltje bevond, afkomstig uit een klooster te Dülmen. Op één der pijpen zou het jaartal 1472 staan. De dispositie die hij opgeeft is waarschijnlijk onjuist.

Volgens Reuter ging het orgel uit Dülmen echter naar Klein-Reken³¹⁹.

Het orgel verdween bij de bouw van een nieuwe kerk in 1869 of later.

Zeddam, Hervormde Kerk.

Voormalige orgel in voormalige kerk. Zie R.K. kerk.

Huidige orgel.

³¹⁸ . HO *4, 4 (1 jun'89). Bolt-archief: dat dit het betreffende orgel is, blijkt uit een opgave van Peter van Dijk. Het oorspronkelijke front bevindt zich volgens die opgave (uit 1972) nog in Breda.

³¹⁹ . Reuter, Aufgehobene Klöster, nr. 12: Dülmen, Augustinerinnen: "kam 1812 nach Klein-Reken". Onder nr. 26: Karthaus (bei Dülmen): "Die Orgel sollte 1812 nach Klein-Reken kommen, verblieb aber in der Kirche".

- 1785 Volgens een aantekening in het kerkelijk archief uit 1813 is het orgel door Nolting in 1785 gemaakt voor de Rooms-katholieke kerk te Doesburg. Legêne veronderstelt, dat het een ontwerp van Courtain was en dat Nolting het in opdracht van deze zou hebben gemaakt. Courtain zelf had het op dat moment te druk met een grote opdracht in Duitsland. Het front is nogal onnederlands, hetgeen op Courtain zou kunnen wijzen. Echter is de indeling van lade en front bij Courtain altijd anders: hij plaatst grote pijpen altijd aan de buitenzijde. Of – aangenomen, dat Courtain inderdaad de leiding van de bouw had – koos hij voor dit kleine viervoets orgel een andere opzet³²⁰?
- 1813 De hervormden moeten hun kerkgebouw afstaan aan de rooms-katholieken. Zij bouwden een nieuw kerkje in de onmiddellijke nabijheid van de grote roomse kerk en kregen van de toenmalige minister van financiën gratis een orgel toegewezen, afkomstig uit een opgeheven klooster (der Kruisheren) in Emmerich. In de Boekzaal is toen een bericht geplaatst zo opgesteld, dat het lijkt of het orgel uit Emmerich daar inderdaad is geplaatst³²¹. In werkelijkheid – zo blijkt uit het kerkelijk archief – heeft men het toegewezen orgel in het geheim omgeruild met dat van de rooms-katholieken in Doesburg, omdat het orgel uit Emmerich veel te groot was voor het nieuwe kerkje. Nolting heeft de overplaatsing uitgevoerd volgens zijn rekening uit 1813. Een bevestiging van het verhaal in het kerkarchief vinden we nog bij Broekhuizen, die onder Doesburg Martinus schrijft dat het orgel aldaar inderdaad uit het Kruisheerenklooster in Emmerik is overgeplaatst in 1814 door Nolting. Het had 17 stemmen en het jaartal 1729 prijkte "op een schild met beeldwerk voorzien, tot de kast behorende".
- 1842-49 "Reparaties en verandering" door Nolting en Zoon. Broekhuizen zegt, dat Holland in 1844³²² het orgel met vier stemmen heeft vermeerderd, maar denkt, dat dit gegeven nog op het reeds verdwenen Evers-orgel in de voormalige hervormde kerk slaat. Hij geeft de dispositie. Deze luidt:
Prestant dc 8 vt	Flute douce 4 vt	Flute 4 vt	Tremulant, Ventil
Prestant 4 vt	Octaaf 2 vt	Flute travers 8 vt	
Bourdon 8 vt	Mixtuur 3 st	Kromhoorn b/d 8 vt	
- Het orgel heeft thans acht slepen; met Broekhuizens dispositie zouden dat er tien zijn. De verdubbeling van de Fluit 4 vt zal dus op een vergissing berusten, misschien ook de deling van de Kromhoorn. Ook bij de voor Broekhuizen stereotype toevoeging "tremulant, ventil" zetten we vraagtekens. Holland moet dan enige stemmen hebben veranderd; een toevoeging van 4 stemmen lijkt erg onwaarschijnlijk bij dit orgel. Mogelijk was voor b.v. de Kromhoorn oorspronkelijk alleen maar ruimte gereserveerd.
- 1856-57 Onderhoud N.A. Naber en F.(S.) Naber.
- 1869-70 Haffmans, wiens naamplaatje zich aan het orgel bevindt: "vernieuwing van het orgel". Op het Broekhuizen-gegeven na is er geen archiefstuk gevonden dat de dispositie geeft of de precieze aard der werkzaamheden vermeldt.
- 1961 Schrijver dezes noteerde in dat jaar en kort daarna deze dispositie:
Prestant 8 v	deel (vanaf c) in front, XVIIIIB
Bourdon 8 v	bas hout, buiten de lade, rest XVIIIIB
Viola di Gamba 8 v	C-H van Bourdon, XIX of XXa
Octav 4 v	XVIIIIB (één pijp van ouder metaal gemaakt)
Fluit 4 v (ged)	XVIIIIB
Octav 2 v	XVIIIIB
Quint 3 v	XIX? C-h' gedekt, c"-f" open conisch
Fluit Echo 4	XIX? in werkelijkheid 8', hout, open, eng
- 1969 Restauratie door Flentrop onder advies van Joh. Legêne. Dispositiewijziging. Uit het dossier Legêne blijkt, dat men heeft geprobeerd het nieuwe plan zo samen te stellen, dat zoveel mogelijk bestaand pijpwerk kon worden gebruikt. Ook heeft men een aantal pijpen uit verschillende registers aan de hand van inscripties verwisseld. De Fluit Echo verdween. In het keuringsrapport van de OC is sprake van herstel van de oorspronkelijke dispositie, conclusie "na analyse pijpwerk en vergelijking met orgels van dezelfde orgelmaker". Een blik op de hierna genoemde dispositie, de Broekhuizen-opgave van dit orgel en andere Courtain-Nolting-disposities werpt vragen op bij deze laatste uitspraak.

³²⁰ . Dit en volgende historische gegevens behalve aan de Boekzaal en Broekhuizen ontleend aan: *Het Orgel in de hervormde kerk van Zeddam* (in Old Ni-js, blad van de Heemkundekring Bergh, jaar onbekend, vrijwel geheel samengesteld naar een manuscript van Joh. Legêne, ondertekend 21/4'62. Praktisch hetzelfde staat in het rapport over dit orgel van Legêne van 21/4'62. Reuter (Aufgehobene Klöster, nr. 28) vertelt weer iets geheel anders: Die Gemeinde Ledde sollte 1812 eine Orgel aus dem Kreuzherren-Kloster in Emmerich erhalten. Dat is dus niet aldus geschied.

³²¹ . 1813 I, p 633/34.

³²² . In de tekstuitgave van Broekhuizen staat 1884. In het commentaar is dit verbeterd tot 1844.

Huidige dispositie³²³:

M a n u a l	C-f'''
Prestant 8 Fuss	vanaf c', 10 pijpen in tussenvelden van het front, rest binnenpijpen, 1969.
Bourdon 8 Fuss	C-H vuren, rest uit voorm. Fluit 4, opschrift 8' op pijpen
Viol da Gamba 8 Fuss	gr.oct. gecombineerd met vorige, waarsch. 1870
Prestant 4 Fuss	C-fs in front, g-cs''' uit voorm. Pr 8 en Oct 4, vanaf d''' nieuw
Flöte 4 Fuss	gedekt, vanaf fs'' open cilindrisch
Octav 2 Fuss	uit voorm. Oct 4 en Oct 2
Quint 3 Fuss	C-a' uit Pr 4 en Oct 2 en 6 nieuwe pijpen, b'-f''' conische gedeelte der voormalige Quint
Flöte 2 Fuss	C-Fs 1969 gedekt, G-g'' uit voormalige Quint, rest cilindrisch open, vanaf gs'' 1969
Ventiel	

G e e n p e d a a l (voormalige niet originele exemplaar verwijderd).

Kas in oorspronkelijke vorm hersteld (uitbouwsels die o.m. dienden om de organist aan het gezicht te onttrekken) verwijderd. Na restauratie wit geschilderd, thans groen en rood³²⁴.

Windvoorziening. Twee spaanbalgen. Kort na de restauratie is een windmachine aangebracht.
Frontpijpen opnieuw met foelie belegd. Eén frontpijp, die uit het orgel was gevallen is vernieuwd.
Lade. Er zijn thans verende slepen. Indeling:

Klaviatuur 7 cancellen in de middentoren, C-kant links (uit de kerk gezien)
aan zijkant rechts.

Zeddam, Rooms-katholieke Sint-Oswalduskerk.

Voormalige orgel.

- 1791 Hendrik Evers uit Haalderen levert een nieuw orgel voor de toen nog hervormde kerk in Zeddam³²⁵. De dispositie die Broekhuysen onder Zeddam, Herv. kerk vermeldt is het orgel in de huidige hervormde kerk.
- 1810 Kerk aan R.K. afgestaan.
- 1843 Het orgel verhuisde naar Azewijn. Voor dispositie e.d. zie aldaar.

³²³ . De wijzigingen zoals hier aangegeven zijn afgeleid uit Legênes "voorstel voor een nieuwe dispositie", d.d. 20/8'68. Ze komen overeen met mijn eigen waarnemingen in '69 en '75.

³²⁴ . Zie foto bij Jansen A.: *De Orgelmaker Courtain*, in: Twintig Verhalen, foto voormalige situatie bij Janssen p 147 zonder vermelding, dat dit de oude situatie is. Verder over dit artikel: niet de foto op p 153, maar die van p 152 is van W.J. (niet J.W.) de Leeuw uit mijn verzameling. Foto huidige situatie: LNO afbeelding 104 en Encyclopedie III, p 297.

³²⁵ . Boekzaal 1791 II, p 471/72.

Huidige orgel.

- 1843 Nolting maakt een nieuw orgel voor deze kerk. Broekhuizen geeft de dispositie, waarin de Quintadeen abusievelijk in het manuaal i.p.v. in het positief is genoemd en de huidige 1 vt een $1\frac{1}{2}$ vt is.
- ca. 1890 N.S. Leyser, Zutphen, plaatst het orgel over naar de toen nieuw gebouwde kerk. Waarschijnlijk is toen de Trompet vervangen³²⁶.
- ca. 1925 De firma Valckx en v.Kouteren vervangt Kromhoorn en Vox humana van het positief door 2 strijkers.
- 1950 Fa. Vermeulen, Alkmaar, restauratie. De 2 romantische stemmen werden vervangen door Scherp en Kromhoorn 8 vt. Toevoeging van een pneumatisch pedaal.
- 1968 Fa. Vermeulen, Alkmaar. Restauratie en overplaatsing me Hans van der Harst als adviseur. Dit geschiedde in verband met kerkrestauratie, waarbij de orgelgalerij werd gesloopt. Het orgel verhuisde naar het koor, waar het mede door de grote nagalmtijd in de gerestaureerde kerk, veel minder goed tot zijn recht komt. Het pneumatische pedaal komt te vervallen. Er wordt een pedaaltransmissie gemaakt van het gedekte deel van de Prestant 16' met een toevoeging voor de tonen c-f op een apart laadje. De samenstelling van de vulstemmen wordt - naar gezegd - aangepast naar Nolting-voorbeelden.

Dispositie, volgorde volgens registerknoppen, vermoedelijk overeenkomend met die op de lade. Een uitgebreid onderzoek was niet mogelijk.

M a n u a l (II)	Cg'''	O n d e r p o s i t i e f (I)	C-g'''
Prestant 16 Fuss	C-H gedekt, hout	Flöth 8 Fuss	
Viol da Gamba 8 Fuss		Quintadehna 8 Fuss	
Prestant 4 Fuss		Prestant 4 Fuss	
Bourdon 8 Fuss		Gedackt 8 Fuss	
Prestant 8 Fuss		Flöthe dous 4 Fuss	
Flöth 4 Fuss		Octav 2 Fuss	
Quint 3 Fuss		Flageolet 1 Fuss	Broekhuizen geeft $1\frac{1}{3}$ vt
Octav 2 Fuss		Cimbal 3 Fach	1950/1968, oorspr. V.humana
Mixtur 4 Fach	deel hoogste koor 1969	Krummhorn 8 Fuss	
Trompet Bas			
Trompet Discant			

P e d a a l	oorspronkelijk aangehangen	Man. C-g'''
Bourdon 16 Fuss	C-h van P 16, rest zelfstandig	Pedaal C-f.

Klaviatuur aan zijkant links.

Het orgel is fraai van klank, doch duidelijk minder origineel dan het orgel (van dezelfde maker) in Gendringen.

³²⁶ . Dit gegeven en enige volgende zijn ontleend aan het artikel van Van der Harst in het programma ingebruikneming 1969. De samenstelling van de vulstemmen is in de verschillende bronnen (w.o. de Encyclopedie) verschillend weergegeven, zodat hierover nu geen zekerheid is.

Zelhem, Hervormde Kerk, voormalige orgel.

Gegevens uit een plaatselijke brochure (H. Berendsen)³²⁷:

- 1729 Orgel geplaatst nadat daartoe was gecollecteerd. Er zijn aantekeningen over het maken van de orgelzolder door de dorpsstimmerman. Het is niet bekend of het een gebruikt orgel was. Uit latere correspondentie blijkt, dat de ventielen aan de voorzijde zaten.
- 1807 Reparatie door Nolting.
- 1834 Lohman maakt een prijsopgave, maar er gebeurt niets wegens geldgebrek. Uit de brieven van Lohman en andere orgelmakers, gecombineerd met de opgave van Broekhuysen komt Berendsen tot een reconstructie van de toenmalige stemverdeling:
Prestant 8 vt	Quintadeen 8 vt	Woudfluit 2 vt	Mixtuur 2' 3-4 st
Bourdon 16 vt	Octaaf 4 vt	Sesquialter 2 st	Cimbaal 2 st
Holpijp 8 vt	Quint 3 vt	Cornet D 3 st	Trompet B/D 8 vt
- Broekhuysen vermeldt Ocaaf 2 vt i.p.v. Woudfluit 2 vt, geen Quintadeen en Sesquialter
- 1849 Het orgel is al enige jaren onbespeelbaar. Restauratie door Schwarze, werk gekeurd door G.J. van Reuven, organist te Ruurlo³²⁸. De klaviatuur kwam nu aan de zijkant "naar de eischen van deze tijd". Of de ventielkast aan de voorzijde bleef is niet duidelijk. De Trompet werd vernieuwd en de frontpijpen van tinfolie voorzien.
- Na 1850 alleen kleine reparaties bekend, verricht door veel bekende en onbekende orgelmakers. Een windmachine is nooit geplaatst.
- 1945 Ondergang van het orgel als gevolg van een Engels bombardement.

Zevenaar, Hervormde Kerk.

- 1697 Bouw van het orgel volgens inscriptie op de kas "CONRADVS RVPRECHT ME FECIT AH ANNO 1697". Volgens A. Brom jr³²⁹ is dit opschrift tevoorschijn gekomen, toen de kerk werd geschilderd. Het zou dus kunnen, dat de kas toen (ca. 1910) is afgeloofd. In dat geval zouden er mogelijk oorspronkelijke kleuren verloren zijn gegaan.
- Volgens Sparenburg³³⁰ is in archiefstukken alleen maar een aantekening gevonden, dat Ruprecht op 8 dec. 1695 zover was gevorderd, dat het instrument voor de eerste maal in de dienst kon worden bespeeld. Na 1702 (onderhoud Ruprecht) zijn er tot 1836 geen gegevens in het archief.
- 1836 Contract met een orgelmaker, wiens naam onleesbaar is, betreffende vernieuwing van de blaasbalgen en plaatsing van een V. di Gamba. Brom vertelt, dat in 1910 boven de klaviatuur stond aangegeven, dat in 1837 de winddruk is verhoogd.
- ca. 1850 Dispositie volgens Broekhuysen:
Prestant 4 vt	Fluit 4 vt	Quint 1½ vt	Tremulant, Ventil
Holpijp 8 vt	Octaaf 2 vt	Mixtuur 3 st	aangehangen pedaal
Quintadeen 8 vt	Cornet D 3 st	Trompet 8 vt	twee balgen
- Verder schrijft hij, dat ooit in de 19de eeuw D.H. Lohman het orgel heeft gerepareerd. Daar Broekhuysen de Gamba uit 1836 niet noemt, zal hij (zoals hij vaker deed) verouderde gegevens hebben genoteerd.
- 1890 Ingebruikneming "nieuw orgel" van Ludwig Schwarze. In werkelijkheid moet het een verandering van het bestaande orgel zijn geweest. Brom schrijft er uitvoerig over: Schwarze nam de enige 2 vt weg en bracht een nieuwe Octaaf 4 aan naast de bestaande. Zes pijpen van de Holpijp staan los in het orgel. Nieuwe moderne registerknoppen met Duitse registernamen: Principal 8, Hohlflöte 8, Flöte 4, Gamba 8, Octav 4, Quinte 2⅔ (in werkelijkheid Oct 4), pedaal dichtgespijkerd. Brom heeft geen goed woord over voor het werk van Schwarze.
- 1925 Maarschalkerweerd (d.w.z. enige medewerkers uit de vroegere firma) levert een nieuw pneumatisch orgel in de oude kas, waarin buiten gebruik gestelde frontpijpen van Schwarze prijken. Dit orgel is door Sanders gerepareerd en door G.A.C. de Graaf qua dispositie gewijzigd. Voor de disposities zij verwezen naar Sparenburgs publicatie. In dit orgel heb ik destijds geen enkele oude pijp aangetroffen.
- 1968 Flentrop. Nieuw orgel in oude kas.

³²⁷ . Berendsen, H., *Orgels - Orgelmakers, Orgelisten - Windmakers, Orgelgeschiedenis van de Lambertijkerk te Zelhem* (Zelhem 1996), aangevuld met enige mondelinge mededelingen van de heer Berendsen. De foto in het commentaar op Broekhuysen (p 1093) is uit het begin van de jaren 30, naar een ansichtkaart van A.M. ter Wal, Boekhandel te Zelhem.

³²⁸ . Ook genoemd in Boekzaal 1849 I, p 685.

³²⁹ . HO 8/1 (okt. 1910), p 10 en 11, Brom jr, A. *Een oud orgel en nog wat*.

³³⁰ . OB 3/11 en 12 (dec. 1960), p 151-155 en 167. Sparenburg, E.H., *Een oud orgel en nog wat*.

Dispositie als bij Broekhuysen (op Tremulant en Ventiel na en drie bas/discant scheidingen). Bij mijn weten was dit het eerste nieuwe orgel in Nederland, dat een Werckmeister-stemming kreeg. Een oude klavieromvang is niet gereconstrueerd. Cs en Ds der Prestant 4 vt staan binnen de kas. Alleen zo was een normaal mensuurverloop in het front te verkrijgen. Dit zegt genoeg over de oude man.omvang.

Klaviatuur aan de achterzijde. Dit moet oorspronkelijk ook zo zijn geweest.

Zevenaar Rooms-katholieke Sint-Andreaskerk.

Voormalige orgel.

Bouwer en bouwjaar onbekend.

1845 Er is een conceptadvertentie, gedateerd dec. 1845, waarin het orgel te koop wordt aangeboden³³¹, aldus omschreven:

M a n I		M a n I	
Prestant 4 vt	Quint 1 1/2 vt	Quintadeen 8 vt	Quintfluit D 1 1/2 vt
Holpijp 8 vt	Terts 1 3/5 vt	Fluit 4 vt	Sesquialter D 1 vt (!)
idem 4 vt	Mixtuur 1' 3 st	Octaaf 2 vt	Simbal 1/2 vt
Octaaf 2 vt	Flageolet 1 vt		
Fluit 2 vt	Trompet 8 vt		drie balgen

Uit hetgeen Gierveld³³² schrijft, blijkt dat de advertentie is geplaatst, nu met deze omschrijving: "Een orgel met twee klavieren, zijnde de Kast geheel Eikenhout in kunstig snijwerk, bevattende zestien registers, benevens drie blaasbalgen"

Huidige orgel.

1846 Wilhelm Rütter, Kevelaar levert een orgel, waarvan de dispositie volgens contract 1844 luidt:

(M a n u a l)	P o s i t i v	P e d a l
Principal 8 Fuss	Principal 4 Fuss	Subbass 16 Fuss
Bourdon 16 Fuss	Bourdon 8 Fuss	Octave 8 Fuss
Hohlpipeife 8 Fuss	Salicional 8 Fuss	Violoncello 8 Fuss
Viola di Gamba 8 Fuss	Schweizerflöte Discant 8 Fuss	Octave 4 Fuss
Flauto 4 Fuss	Flauto traverso 4 Fuss	Blockflöte 1 Fuss
Octave 4 Fuss	Flauto dulce 4 Fuss	Posaune 16 Fuss
Octave 2 Fuss	Pi(c)olo 2 Fuss	
Blockflöte 2 Fuss	Krummhorn 8 Fuss Bass / Disc.	
Cornet 4 fach		
Mixtur 3 fach 2 Fuss		
Trompet Bass / Disc 8 Fuss		Ventil
Trompet dc 16 Fuss		Pedalkoppel

Drie windladen, één in twee delen gescheiden, twee balgen, metaal 2/3 lood, 1/3 tin

Ondertoetsen met beenbeleg, boventoetsen met ebbenhout.

Van de gedekten is de 16 vt tot c" van hout, de achthoets tot c', de viervoets tot c. Ook de tongwerken bevatten veel houten delen. Schweizerflöte en Fl.Traverso zijn geheel van hout, resp. naaldhout en kersenhout, de laatste overblazend.

De Salicional is in het gr.octaaf gedekt en van hout.

Alle pedaalregisters op Violoncello en Blockflöte na zijn van hout.

Bij de Cornet staat de samenstelling: vanaf c': c", g", c"', e".

Dit overmatig gebruik van hout voor pijpwerk is typisch voor de Duitse orgels uit die tijd. De Nederlandse orgelmakers bleven langer de traditie getrouw.

Het keuringsrapport, ondertekend door (moeilijk leesbaar:) H. Hoft en I. Pergum is vol lof over het werk van Rütter. Ook Broekhuysen noemt het een "uitmuntend werk". Zijn dispositie komt goed met

³³¹ Historische gegevens, ook over het huidige orgel, tenzij anders vermeld, ontleend aan archief van de parochie St. Andreas te Zevenaar, in beheer bij GA, Zevenaar, map met stukken betreffende het orgel, inv. nr. 79.

³³² Broekhuysen commentaar Z 27. Gegeven ontleend aan Jespers.

- die van het contract overeen (nu Nederlandse registernamen). De Cornet is bij hem 3 st, de Schweizerflöte heet Woudfluit (8 vt). Verder voegt hij nog toe: afsluitingen, tremulant, calcanteschel.
- 1865 Verzoek aan de aartsbisschop om toestemming om het 20 jaar oude orgel voor f 400.- te herstellen. Een aantal pijpen is ingezakt, vernieuwing van een aantal pijpen is nodig³³³.
- 1870 Kerk vergroot³³⁴.
- 1884 Kerk van westtoren voorzien³³⁵. In de vergaderingen van het kerkbestuur komt telkens de herplaatsing van het orgel en overleg daarover met Gradussen ter sprake en wordt gevraagd, wat met de restanten van het oude orgel moet gebeuren.
- 1890 Gebr. Gradussen ontvangen het afgesproken bedrag. Hiermee is duidelijk, wat is gebeurd. Het Rütter-orgel kon na de aanbouw van de toren in zijn bestaande toestand niet gehandhaafd worden. Gradussen plaatst het orgel op de zich in de toren bevindende koorgalerij, zodanig, dat het orgel zo weinig mogelijk in de weg stond en er plaats was voor een zo groot mogelijk aantal zangers, dus – zoals hij meestal deed – tegen de noorderzijmuur. De opstelling heeft hij daarbij waarschijnlijk veranderd. In ieder geval verwijderde hij het pedaalwerk. De kas is kennelijk uit 1890. Volgens Onck³³⁶ zijn de laden, delen van het mechaniek, de orgelbank en 8 stemmen door Gradussen van het Rütter-orgel overgenomen. Het lijkt mij, dat dit er meer waren.
- 1927 Maarschalkerweerd doet een voorstel tot drastische ombouw en volledige pneumatisering van het instrument, Dit is kennelijk niet doorgegaan.
- 19.. "N.V. Kerk- en Concertorgelfabriek / v/h Gebr. Franssen / Voorburg" brengt zijn naamplaatje aan. In het orgel zijn enige stemmen, die duidelijk uit de eerste helft van de 20ste eeuw stammen en dus van Franssen zouden kunnen zijn.
- 1967 Jos Vermeulen, Alkmaar. Restauratie³³⁷. Ook de stemmen uit deze tijd zijn duidelijk te herkennen.

Dispositie (pijpwerk 1846 toegeschreven, tenzij anders aangegeven):

M a n u a l (II)	C-f" <i>volgorde vanaf muurzijde</i>
Prestant 8'	1846 / 1886, expressions
Bourdon 16'	ca. 18 p. metaal, rest hout
Salicionaal 8'	XXA, vanaf C, fabriekspijpen, geperste labia, grote pijpen zink
Quint 2 ² / ₃ '	1967, prest.mensuur
Holpijp 8'	gedekt, ca. 34 p. metaal, grotere hout
Octaaf 4'	expressions
Fluit 4'	gedekt, ca. 22 p. conisch open
Octaaf 2'	
Piccolo 2'	open cilindrisch
Mixtuur	op 2 slepen, waarvan er één niets doet. Vanaf c" 4 vt koor 1967
Trompet 8'	1967, op 2 slepen, die thans verbonden zijn, dus oorspronkelijk bas / dc

³³³ . Notulen vergaderingen Kerkbestuur, Parochiearchief, inv. nr. 318 a.

³³⁴ NMKG (Ter Kuile 1958) *Het kwartier van Zutphen*: 1870 kerk vergroot naar westzijde. "Hoe de toren aan de Westzijde voor de kerk heeft gestaan is niet bekend." Dat is niet waar, er is nog een oude tekening van. In werkelijkheid is de kerk aan de oostzijde vergroot. Architect was Wennekers (zie Vierakker): notulen kerkbestuur, Rosenberg, p 112.

³³⁵ . Jaartal op toren, ontwerp Tepe.

³³⁶ . Onck, Dick. *Kerkorgels in de Liemers. Het pijporgel van de St. Andreaskerk te Zevenaar*, Losbladige bijlage bij Old Sender Nijs, kwartaalblad van de Cultuurhistorische Vereniging Zevenaar, 5de jaargang nov. 1998.

³³⁷ . *250 jaar orgelmakers Vermeulen*, Weert 1980, p 103. Hierin orgel ten onrechte aan Maarschalkerweerd toegeschreven, ook de aanduiding II P 18 is onjuist. Er is nog steeds een aangehangen pedaal.

Onderpositief	C-f'' <i>idem</i>
Roerfluit 8'	XXA, gr.oct. hout
Woudfluit 2'	1967
Fl.harmonique 4'	C-h openfluit, rest overblazend, alles metaal, in strijd met contract 1846
Gemshoorn 4'	XXA, expressions, ronde opsneden
Bourdon 8' disc.	vanaf c'
Bourdon 8' bas	deel gecombineerd met Roerfluit
Vox Celeste 8'	XXA, vanaf c
Viola di Gamba 8'	1886? C-H Quintadeen, rest VdG

Manuaalkoppel bas / dc drukkoppel, twee kleine knopjes bij klavieren
P e d a a l C-d', aangehangen

Samenstelling Mixtuur:

C	1 $\frac{1}{3}$	1	2 $\frac{2}{3}$	1 $\frac{1}{2}$
c	2	1 $\frac{1}{3}$	1	2 $\frac{2}{3}$
c'	2 $\frac{2}{3}$	2	1 $\frac{1}{3}$	1
c''	4	2 $\frac{2}{3}$	2	1 $\frac{1}{3}$

Kas Op de manier opgesteld als bij andere Gradussen-orgels in Tepe-kerken met schijnfront boven klaviatuur. Oude frontzijde tegen muur, neogotisch, vuren, thans wit geschilderd.

Laden Hoofdwerk. Twee laden, diatonisch aflopend naar buiten. Daartussen houten pijpen, Onderpositief chromatisch.

Zieuwent, Rooms-katholieke Sint-Werenfriduskerk.

Historische gegevens uit plaatselijke publicaties³³⁸ :

- 1890 "Orgelbauanstalt Franz Eggert Paderborn" levert een orgel aan het klooster te Harreveld (Naamplaatje op speeltafel).
- 1916 Overgeplaatst naar Zieuwent. Het wekt bevreemding, dat een orgel met 21 stemmen (wel is waar te klein voor de reusachtige Werenfriduskerk) ooit in een klooster is geplaatst. Zolang het tegendeel niet blijkt, moeten we van de overgeleverde gegevens uitgaan.
- 1974 19 nov. Restauratie door Elbertse onder advies van Bernard Bartelink. Vier romantische stemmen zijn daarbij vervangen door andere registers of omgewerkt.

Dispositie in volgorde der registerwippers:

M a n I.	M a n II.
Bordun 16'	Aeoline 8'
Principal 8'	Quint 2 $\frac{2}{3}$ /' was Salicional 8'
Gamba 8'	Flauto amabile 8'
Gedackt 8'	Lieblig Gedackt 8'
Siflet 1' oorspronkelijk Dolce 8'	Geigenprinzipal 8'
Trompete 8'	Fl. harmonique 4'
Octav 4'	Gemshorn 2' was Gemshorn 4'
Rohrflöte 4'	
Octav 2'	
Mixtur 2 $\frac{2}{3}$ /' 4 f.	
P e d a a l	Ped. Coppel
Violon 16'	Man. Coppel
Subasz 16'	Twee vaste combinaties
Posaune 16'	Man. C-f'', Ped. C-d'

³³⁸ . Vos, Antoon. *Kerkhistorie in het hart van de Achterhoek. Drie eeuwen zielzorg in drie buurtschappen* (Lichtenvoorde 1988), p 129. Hetzelfde – uitvoeriger – in *Achterhoek Nieuws* 21/11 1973.

Melophone 4'
Oct.Basz 8'

was Cello 8'

Tractuur. Het orgel heeft kegelladen met mechanische toetstractuur en pneumatische registertractuur. Deze laatste is – zo werd verteld – pas in 1916 aangebracht.

Klaviatuur. Vrijstaande speeltafel voor het orgel.

Zutphen, Evangelisch-Lutherse Kerk.

Voormalige orgel(s).

- 1735 1 sept. Ingebruikneming van een orgel. Onbekend is wie de bouwer was en of ouder materiaal is gebruikt³³⁹.
- 1810 Contract met de orgelmaker H.J. Doornink betreffende reparatie blaasbalg en lade, tractuuraafregeling, Voxhumana bas vervangen door Quint 3', aanbrengen Woudfluit 2' in de bas en Prestant 8' dc. Eén van de beide registers Octaaf dc veranderen in Quint 3' (dc).
- 1820 Er zijn enige ontwerp-contracten met Quellhorst en Timpe geweest. Telkens staat er weer een iets andere dispositie. Timpe stelt voor een gebruikte lade met omvang C-d''' te leveren. Hij beweert dat die lade van Freytag is en uit 1787 stamt. Timpe moet verkeerd zijn geïnformeerd over maker en bouwjaar van deze lade. Freytag bouwde altijd tot f'' en iedere andere orgelmaker deed dat ook in 1787. Men gaat op Timpes aanbod niet in. Men wil een lade tot f''. In een andere brief wordt gesproken over vervanging van de bestaande lade, waaraan 2 tonen in de bas en 5 in de discant moeten toegevoegd; dat zou dan een lade zijn met omvang CDE-c'''. Dat is niet de zogenaamde Freytag-lade, die Timpe aanbiedt maar de oude lade van het onderhavige orgel. Seijbel en de Ruyter c.s. beweren, dat Freytag de lade in Zutphen in 1787 verving³⁴⁰. Dit moet op een verkeerde interpretatie van de archiefstukken berusten. Er moet wel gezegd worden dat de correspondentie veel onnauwkeurigheden bevat. In één der stukken staat de oude dispositie, die niet klopt met de gegevens uit 1810 en niet met het erbij genoemde stemmenaantal. Het uiteindelijk contract met Timpe van 16/9 1819 noemt: vernieuwing lade C-f'', waarop deze stemmen kunnen worden geplaatst: P 8, Hp 8, P 4, F 4, Q 3, O 2, Wf 2, Q 1 $\frac{1}{2}$, nieuw klavier, aangehangen pedaal, C-c, abstractuur, registratuur, balgenkast.
- In het keuringsrapport van 26/5 1820 hebben J.L. Groneman en D. Grutterink kritiek op het oude pijpwerk, dat te dunwandig is, te hoog opgesneden, onegaal van intonatie, terwijl in afzonderlijke registers wel drie verschillende mensuursystemen voorkomen. Zij adviseren omsmelting van het oude pijpwerk, hetgeen in een aanvullend contract op 31/5 1820 wordt vastgelegd.
- Dat is nogal wat! Daarom verbaast het, dat het orgel hierna nog maar 10 jaar mee ging. Op 28/3 1821 wordt het werk door dezelfde keurmeesters goedgekeurd.
- 1824 In dit jaar volgt al weer een nieuw contract, nu met N.A. Lohman. Dit betreft herintonatie van onegaal pijpwerk, stemmen en strakker spannen van de ventielveren. Organist Prins (Walburgkerk) schrijft, dat Lohman het orgel volgens bestek in orde heeft gemaakt en "in een reine Harmonie gebracht".

Huidige orgel.

1828 12 nov. 1828. Contract met N.A. Lohman & Zonen, Groningen.

M a n u a l

Prestant 8 vt

Holpijp 8 vt

Octaaf 4 vt

Quint 3 vt

Octaaf 2 vt

Dulciaan 8 vt

Ruimte voor nog 2 stemmen

P o s i t i e f

³³⁹ . Gegeven uit 1735 ontleend aan Orgels Zutphen, p 5 en 6. Overige gegevens t/m 1892, ook van het huidige orgel, tenzij anders blijkt, ontleend aan archief der Evangelisch-Lutherse gemeente in beheer bij GA, inv. nr. 166 (vroeger 92) t/m 169.

³⁴⁰ . Orgels Zutphen p 6.

Roerfluit 8 vt

Gemshoorn 4 vt

Speelfluit 2 vt

Flageolet 1 vt

Ruimte voor VdG 8 dc.

Tremulant, 2 afsluiters, specie 2 delen lood, 1 deel tin, in front opgeworpen labia, C-f", man.koppel, Ped. C-d' aangehangen. Bestaande balgen handhaven maar verbeteren.

H.B. Lohman, wonend in Zutphen, voerde de werkzaamheden uit.

1831 20 aug. Keuringsrapport F. Nieuwenhuyzen: VdG 8 dc buiten bestek bijgeplaatst. Kerkvoogden hebben toen ook de bas erbij laten vervaardigen. Ruimte voor Fluit 4 vt en een 2 vt.

8 sept. Ingebruikneming³⁴¹. Broekhuizen geeft de dispositie, waarbij de toevoegsels 4 vt en 2 vt op het positief moeten worden verwisseld.

1864-65 Correspondentie met H.G. Holtgräve, die op ruzieachtige manier reageert op een voorstel van de Heer Naber, Deventer. Dat zou op F.S. Naber moeten slaan, tenzij het een oud voorstel van C.F.A. Naber betreft. De vraag was hoe het orgel met een Bourdon 16 vt kon worden vergroot en eventueel een Fluit 4 vt op het positief. Uiteindelijk heeft Holtgräve in 1865 Bourdon 16 vt toegevoegd en daartoe 3 andere registers verplaatst.

1892 Werkzaamheden Witte. Uit onderzoeken aan het orgel³⁴² blijkt, dat hij enkele grote pijpen van de Octaaf 4 vt heeft vervangen door nieuwe pijpen.

1906 Leichel vervangt de Viola di Gamba door een nieuwe.

ca. 1960 Onderhoud Leeftang. Hij brengt voor 't eerst een windmachine aan, aangesloten op één van de drie spaanbalgen.

1998 12 apr. Restauratie door Reil. De Gamba wordt nogmaals vernieuwd. Verder is het orgel in de Holtgräve-toestand gebleven. Op één der open plaatsen kwam een Lohman-register, dat bij de Hagerbeer-Duyschot-reconstructie van het orgel in de Pieterskerk te Leiden was vrijgekomen. De toonhoogte, die door Witte was verhoogd is weer verlaagd. Voorts is er een "fasen-indeling" voor de 16 voet gemaakt.

Dispositie:

³⁴¹ . Boekzaal 1831 II, p 397/398.

³⁴² . 30/9'66 bezoek aan het orgel met Cor Edskes. Op 1/5 1892 is Witte f 780.- uitbetaald. Het moet dus een uitgebreid herstel betreffen.

Manuaal

Prestant 8 voet

Bourdon 16 voet 1865, bas naaldhout, schutting achter het front. Sinds 1998: bij half opentrekken: alleen C-e

Holpijp 8 voet

Quint 3 voet

(open plaats)

Octaaf 4 voet gr.pijpen 1892

Octaaf 2 voet

Fluit 4 voet gedekt, 12 p. open conisch, Lohman, geplaatst in 1998 (uit Pieterskerk, Leiden)

Dulciaan 8 vt Bas / Disc.

Bovenmanuaal

Viola di Gamba 8 voet Disc., nieuw

Roerfluit 8 voet Bass / Disc. Geheel metaal vanaf C

(open plaats)

Gemshoorn 4 voet geheel open

(open plaats)

Fluit 2 voet cilindrisch, smal gelabieerd

Flageolet 1 voet cilindrisch

Tremulant (werkt niet)

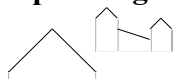
Ventiel

3 loze knoppen "Tacet"

Afsluiting Manuaal en Positief

Man. C-f", Aangehangen Pedaal C-d'

Opstelling. Het bovenwerk meer naast dan boven het manuaal. Achteraanzicht:

(Man.) (Bov.w.)

Pijpwerk. Thans alle open pijpen verlengd en de grotere van dubbele stemkrullen voorzien.

Klaviatuur aan zijkant links, toetsbeleg waarschijnlijk niet origineel. Vóór de restauratie waren er ordinaire registerplaatjes op de oorspronkelijke registerknoppen. Nu zijn er schildjes nieuw gemaakt naar Lohman-voorbeelden. De registerknoppen zijn – merkwaardig voor een orgel met zijkantbespeling – in verticale rijen geplaatst naast lessenaar en klavieren.

Windvoorziening. Drie eiken spaanbalgen, thans alle drie op windmachine aangesloten. Twee ervan zouden van het vorige orgel afkomstig kunnen zijn.

Kas van naaldhout, nu rood geschilderd en verguld.

Het was o.i. een goed idee, op een door Lohman voorbereide plaats een origineel Lohman-register te plaatsen. Het doet vreemd aan, dat men bij de laatste restauratie de fase-indeling voor de 16 vt heeft aangebracht, welke nooit door Lohman is toegepast. Daarnaast is er de kwestie van de dubbele stemkrullen, waarvan werd beweerd, dat ze karakteristiek zijn voor Lohman. Hier moet ik vraagtekens bij zetten.

Zutphen, voormalige Hervormde Broederenkerk

(tot 1821 in gebruik als Église Wallonne).

Orgel vóór 1824.

1747 orgel aanwezig. Het was privé-bezit van de plaatselijke predikant Ds Van Eys³⁴³

Hess noemt zonder bouwer en bouwjaar deze dispositie:

Holpyp 8 vt Bas

Prestant 4 vt Disc

Praestant 8 vt Bas

Holpijp 4 vt Disc

³⁴³

322 Timmer Victor, *Paradisiana, Enige onderzoekingen naar veronderstelde werkzaamheden van een Amsterdams orgelmaker* (in De Mixtuur nr. 36/37 p 262.)

Fluit 4 vt Bas
Prestant 2 vt Disc

Octaaf 2 vt Disc
Sexquialter 2 st
Mixtuur 3 st

Broekhuijzen (Z22) neemt deze dispositie over (Holpijp D 8vt i.p.v. 4vt) en een toevoeging: koppeling, Afsluiting, tremulant, venti.

Timmer probeert Hess' dispositie te interpreteren (Prestant 2 vt is Prestant 8 vt dc, etc)³⁴⁴. Het zou dan een huisorgel zijn geweest. Prestant 8 vt bas mogelijk onderdeel van een schijnfront De opgave van Broekhuijzen moet – niet geheel foutloos – aan die van Hess zijn ontleend. Hij schrijft er naar zijn gewoonte bij: tremulant en ventil. (Onder Loo geeft hij weer een wat andere dispositie van dit orgel, dat door Lohman daarheen was overgeplaatst en mogelijk veranderd)

- 1776 Herstel door een onbekende orgelmaker.
- 1797 Herstel na schade door inkwartiering van soldaten .
- 1821 Opheffing Waalse Gemeente.
- 1824 De hervormden komen in bezit van de kerk en willen een groter orgel. Via de organist van de Walburgkerk J. Prins belandt het oude orgel in de R.K. kerk te Loo, niet in Warnsveld, zoals wel is beweerd. Zie hierover verder onder Warnsveld.

Orgel uit de Janskerk te Arnhem.

Timmer heeft onderzoek gedaan naar de voorgeschiedenis van dit orgel³⁴⁵. Enige hierna genoemde feiten zijn aan zijn artikel ontleend:

- 1706 Er is sprake van een orgel in de Janskerk te Arnhem, afkomstig uit Zaltbommel. Hess vermeldt een (merkwaardige) dispositie van een achtvoets orgel met 10 stemmen
- 1794 Het oude orgel, dat in 1779 al ernstig defect was, wordt vervangen door een orgel, aangekocht uit de nalatenschap van baron van Essen, wonende in Huize de Schaffelaar te Barneveld. De overplaatsing werd verricht door A.F.G. Heineman, die het orgel voor zijn nieuwe bestemming aanpaste en mogelijk vergrootte. Dit orgel is meerdere malen in verband gebracht met de orgelmaker Andreas Paradijs:
1. Baron van Essen had, als de schenker van het orgel te Barneveld, connecties met de maker van dit instrument: Paradijs.
 2. Broekhuijzen noemt Paradijs in verband met Zutphen Broederenkerk. Dit slaat echter althans zoals hij het schrijft - niet op het orgel uit Arnhem, maar op het instrument, dat zich tot 1828 in de Broederenkerk in Zutphen bevond.
 3. In de monumentenlijst van de Rijks Orgelcommissie uit ca. 1950³⁴⁶ staat het volgende over Zutphen Broederenkerk: plm 1730 J. Paradijsvogel. Het lijkt erop dat Vente en Bouman c.s. het handschrift Broekhuijzen "hebben ingzien en verkeerd geïnterpreteerd.

Timmer beweert echter, dat pijpfactuur en inscripties van het pijpwerk in Zutphen, voor zover uit Arnhem afkomstig, afwijken van bekend werk van Paradijs. Ik vond zelf ook geen overeenkomst in dit opzicht met het Paradijs-orgel in Barneveld.

- 1817 Sloop van de Janskerk. Orgelonderdelen opgeslagen in het Burgerweeshuis.
- 1824 Aankoop van de orgelonderdelen door de Kerkvoogden te Zutphen. Het verhaal van deze aankoop en de daarmee gepaard gaande orgelreis met interessante conclusies is eerder geschreven³⁴⁷. De aangekochte onderdelen zijn:
- 2 windladen, 2 klavieren, wellenbord, Tremulant, Calc.klok, Ventiel, hout, ornamenten, drie beelden en pijpwerk van P 8 (tin), P 8 dc (hout), B 16, Hp 8, Gh 4, Rf 4, O 4, O 2, Wf 2, Sifl 1, Rq 3, Sesq, Co, Mxt, T 8, Vh 8.
- 27 juni. Ondertekening van het contract met Lohman voor "reparatiën en vernieuwing" van dit orgel. Samenvatting: handklavieren in orde maken, nieuw pedaalklavier C-d', pedaalkoppel volgens nieuwste vinding, uit te trekken, zonder dat de bespeler zijn voet van het pedaal moet nemen. "Deze koppeling geeft veel kracht om bij talrijke vergaderingen, allen luister bij te zetten", nieuwe mechaniek, nieuwe lade in twee delen voor hoofdwerk C-f". Dispositie, waaruit blijkt dat alle Arnhemse registers (op één na?) zijn overgenomen en een aantal toegevoegd, de Gemshoorn heet nu Speelfluit, de Siflet wordt

³⁴⁴ Paradisiana zie vorige voetnoot. Enige van de hierna volgende gegevens hieraan ontleend.

³⁴⁵ De Mixtuur, idem.

³⁴⁶ Afschrift daarvan ontving ik ooit van Jan Jongepier

³⁴⁷ LNO, p 42/43 (ontleend aan KV-archief, in beheer bij GA Zutphen), de onderdelenlijst ook compleet bij Timmer (Paradisiana).

Flageolet):

Manuaal of Hoofdwerk nieuwe laden		Rugwerk oude lade	Pedaal nieuwe laden
Prestant 8 vt (in front en 28 gezichtpijpen)	Octaaf 2 vt	Prestant 4 vt	Principaal 16 vt
Prestant 8 vt dc	Mixtuur 3—4 sterk	Holpijp 8 vt	Subbas 16 vt
Bourdon 16 vt Bas hout nieuw	Sesquialter 2 sterk	Woudfluit 2 vt	Wijdgedackt 8 vt
Octaaf 4 vt	Cornet discant 4 sterk	Flageolet 1 vt	Octaaf 4 vt
Speelfluit 4 vt	Trompet 8 vt gehalveerd	Roerfluit 4 vt	Bazuin 16 vt
Roerquint 3 vt	Vox humana 8 vt idem		

3 afsluitingen, 4 balgen, uitloop des winds, "inwendige Tremulant" voor het Manuaal, winddruk 35 of 36 graden. Nieuw labiaalpijpwerk 2 delen lood, 1 deel tin, mensuren nieuwe pijpen gelijk aan die van de oude.

Orkesttoon, gelijkzwevende stemming. Verder de gebruikelijke bepalingen.

Betreffende de dispositie: met de 28 apart genoemde gezichtpijpen zijn kennelijk loze frontpijpen bedoeld. Er zijn echter veel meer loze frontpijpen gemaakt. Het plan om een schijnbovenwerk te maken, zal bij Lohman op een later tijdstip zijn opgekomen.

De Prestant 8 vt dc vormt een probleem. Dit register staat ook in de Arnhemse lijst met toevoeging "van hout". De huidige Prestant 8 vt dc is echter van metaal en zeker ouder dan 1828, maar staat niet in het contract.

13 sept. Contract met Lohman betreffende enig schoonmaak- en herstelwerk aan het orgel in de Walburgkerk. Hierin de bepaling voor dit instrument een nieuwe Viola di Gamba te maken "die het kenmerk draagt van het Instrument dat zij nabootst". De oude Gamba gaat naar het manuaal van het Broederenkerkorgel. Het door Lohman gemaakte register van die naam in Genemuiden had diepe indruk gemaakt op de leden van de Zutphense orgelcommissie!

Uit onderzoek aan het instrument blijkt, dat tijdens de bouw in de volgende punten is afgeweken van het contract:

De registers Prestant 8 vt dc en Sesquialter gingen naar het Rugwerk. In plaats daarvan kwamen Timpes Gamba en een nieuwe Roerfluit 8' op het manuaal. Op het Rugwerk waren 2 niet geplaatste registers voorbereid: Quintadeen en Dulciaan, op het Pedaal ook twee: Quint 6' en Trompet 8' ³⁴⁸. Er is ook nog een brief, waarin staat, dat de Prestant 4' bijna tot 8' is verlengd, ook andere stemmen zijn verlengd door wijziging van de stemming.

1828 Voltooïing van het orgel na veel vertraging en gedeeltelijk ingewilligde verzoeken van L. voor een extra toelage, omdat het werk zo tegenviel. Keuring door F. v. Nieuwenhuyzen, Utrecht. Broekhuizen geeft de zo ontstane situatie niet geheel correct weer.

1833 Lohman, voorstel de ontbrekende registers bij te plaatsen. Hierop gaat men niet in.

1852 Reparaties door Naber³⁴⁹.

sinds 1870 Onderhoud door Holtgräve.

sinds 1880 Onderhoud door Witte en herstel in 1894 ³⁵⁰.

XX Kleine wijzigingen, o.a. door Sanders. In 1944 heeft Sanders de pedaaltractuur elektrisch gemaakt. Ca 1970 heeft nog uitwisseling plaatsgevonden van een XX-eeuws tongwerk met de Walburgkerk.

1984 Na de buitengebruikstelling van de kerk verhuisde het orgel naar Heusden, waar het een in 1944 verwoest Naber-orgel verving. Het is hier niet de plaats de Heusdense toestand te beschrijven³⁵¹.

Dispositie voor afbraak 1981, stemmen uit Arnhem aangeduid met A. Ik kwam tot enkele andere conclusies dan die in HO 83.

³⁴⁸ . Deze uitbreidingen zijn genoemd in een brief van H.B. Lohman gedateerd 29/6 1833. Het was ook goed aan het instrument zelf te zien.

³⁴⁹ . Dit gegeven en andere ontleend aan de notulen der Kerkvoogdij met bijlagen, in beheer bij GA Zutphen. Oost heeft het over werkzaamheden van Bierman, Scheuer en een restauratie door Stulting en Maarschalkerweerd in 1844 (p 381). Hierover heb ik geen gegevens gevonden.

³⁵⁰ . HO *8/11 (jan 1894, geen pag.nr)

³⁵¹ . Deze is te vinden in HO 83, p 136/43.

M a n u a l	C-f"
Praestant 8 vt	A, front waarsch. 1828
Bordon 16 vt	A, C-H eiken 1828?
Viola Di G. 8 vt	Timpe 1817 ³⁵²
Roerfluyt 8 vt	1828, geheel metaal
Octaaf 4 vt	A
Gemshoorn 4 vt	A
"Roer Xuint" 3 vt	vanaf c' open, prest.mensuur beide delen A
Octaaf 2 vt	A
Cornet (4') 4 st	A, mensuren ongeveer als Mixtuur
"Mixtuur" (2') 3-4 st	A
Trompet 8 vt "basc." / Disc.	A, houten stevels
(Open plaats bas / dc)	was Voxh. A, houten stevels nog aanwezig
R u g w e r k	C-f"
Praestant 4 vt	1828
Holpijp 8 vt	C-h eiken, metalen deel A
Quintadena 8 vt	XX op door L daartoe voorbereide plaats
Praestant dc 8 vt	A, metaal (zou volgens Arnhemse lijst van hout zijn)
Roerfluyt 4 vt	A, vrij lange roeren, vanaf c" conisch
Woutfluyt 2 vt	A, geheel open cilindrisch
Suflet 1 vt	A, idem
"Sex.Ouial" 2 st	A en nieuwer
Dulciaan "basc."/disc.	XX, spotted metal, op door L. daartoe voorbereide plaats
P e d a a l	C-d', alle pedaalstemmen 1828
Prestant 16 vt	geheel in front
Subbas 16 vt	eiken
Octaaf 8 vt	
"Wijt-Gedakt" 8 vt	C-H hout
(Open plaats)	door L. gereserveerd voor Quint 6
Octaaf 4 vt	
Bazuin 16 vt	C-F hout
(Open plaats)	door L. gereserveerd voor Trompet 8

Ped.koppel, Koppel (man.koppel b / d)
 Afsluitingen Hman, Rug Pos en Ped.
 Schel, Ventiel, Tramelant
 Veel loze registerknoppen

Samenstelling vulstemmen:

Mixtuur	Cornet	Sesquialter
C 2 $1\frac{1}{3}$ 1	c' 4 $2\frac{2}{3}$ 2 $1\frac{3}{5}$	C $1\frac{1}{3}$ (gedekt) $\frac{4}{5}$
f 4 $2\frac{2}{3}$ 2 $1\frac{1}{3}$		c $2\frac{2}{3}$ C-h(ged.) $1\frac{3}{5}$

Windvoorziening gemoderniseerd en in de kas ondergebracht.

Kassen gemaakt naar door L. opgegeven maten, onzinnig groot in diepte, breedte en hoogte. Op het snijwerk boven de frontpijpen na waren alle versieringen verdwenen. In het artikel van Timmer is een foto van het orgel te zien uit de tijd dat de oude bekroningen nog aanwezig waren³⁵³.

Pedaaltractuur later elektrisch gemaakt. De slepen bleven mechanisch bediend.

Laden Manuaal: 1828, in 2 delen, diatonisch, grootste in 't midden, abnormaal groot en alles wijd

³⁵² . In Herschappen Schoonheid (p 204) staat, dat de V.di Gamba van Timpe is verdwenen. Uit de gegevens in HO 43 p 140 maak ik op, dat dit register in Heusden nog aanwezig is. Dit stemt ook overeen met mijn eigen waarnemingen in Zutphen.

³⁵³ . De Mixtuur nr. 36 en 37, p. 209

Klaviatuur

opgesteld. Rugwerk: de lade uit Arnhem, klassieke indeling, tussenvelden aflopend van binnen naar buiten. Geen sporen van bijgemaakte cancellen. Pedaalladen 1828.

Pijpwerk

Toetsbeleg kennelijk vernieuwd, vrij lange toetsen. Moderne orgelbank. De oude was ter plaatse aanwezig.

Pijpen uit Arnhem: geen soldeerverf, inscripties "b" en "h". Van Lohman: soldeerverf, "b" i.p.v. "h" (zoals bij alle Lohman-orgels, waar ik dat kon nagaan). Het Timpe-register: wel "h". Hier en daar hebben opschuivingen plaatsgevonden.

Zutphen, Hervormde Grote of Walburgkerk Grote orgel.

Dit is een der orgels in ons land, waarover al zeer veel is geschreven³⁵⁴. Het lijkt niet zinvol er weer aandacht aan te wijden. Toch kan men bij een beschrijving van orgels in Oost-Gelderland moeilijk aan dit instrument voorbij gaan. Wellicht heeft het zin, de feiten nog eens kort en overzichtelijk op een rij te zetten. Veel gegevens heb ik in de loop van de tijd over de Zutphense orgels verzameld. Misschien is er iets bij, waar niet eerder zo zeer de aandacht op is gevestigd.

1456 Orgel aanwezig. Het stond in de toren. De toren staat hier in de kerk.

1501 Overplaatsing naar het Mariaportaal (aan de noordzijde).

1537 Reparatie, waarschijnlijk door Hans Graurock³⁵⁵.

1604 / 09 Reparaties van Jan Morleth II, Arnhem

1637 Hans Henrick Bader, reparaties, nieuw rugwerk of vergroting met een rugwerk. Kas hiervan gemaakt door Otto voet. De dispositie van dit rugwerk wordt in de stukken niet genoemd.

1639 Als de werkzaamheden aan het rugwerk bijna zijn voltooid, wordt een nieuwe overeenkomst met Bader gesloten betreffende vernieuwing van het hoofdorgel en vernieuwing (of toevoeging) van een vrij pedaalwerk. De tekst hiervan is al meerdere malen gepubliceerd. We volstaan met de dispositie (die van het rugwerk is onbekend):

Drie secreet ofte sprinckladenmet naervolgende stemmen versien:

Een prestant sijnde acht voeten lanck

Een Barduyn spreekende op 16 voet

Een holtpijp op acht voet

Een octave op vier voet

Een groote quintfluijt dardenhalven voet³⁵⁶

Een groote Mixtuur twee voeten

Een register met een blockfluijte en een dwarsfluijte gehalviert

Een register met een Gemshoorn en een tertiaen gehalviert

Een simbel naer den aert van 't werck

Een trompet acht voeten lanck

tot een pedael die andere twee sprinckladen .. ter syden van het ander werck:

Een groot praestant spreekende op sestien voet

Een grote octave 8 vt

Een basuijn bass spreekende op sestien voet

Een groote mixtuur spreekende mede op sestien voet

Een Cornetten Bass 2 vt. spreekende op twee voet

354

. Hier een greep uit de publicaties

- Rogge H.C., *Bouwstenen* (jaarboek der Vereeniging voor Noord-Nederlandsche Muziekgeschiedenis), deel III, 1874/81, vanaf p. 78,

- Boltes in HO *3/4 en 5 (juni en juli 1888) met historisch overzicht en disposities (met fouten), die hij - zoals hij meer deed - zou kunnen hebben ontleend aan de thans ontbrekende pagina's over dit orgel in het in zijn bezit zijnde handschrift Broekhuysen

- Gimberg, J., *Het Orgel der St. Walburgskerk te Zutphen* (Gelre XXXIX, 1926, p 96 - 102). Feiten uit de 18de eeuw en eerder zijn aan deze bronnen en een fotokopie van het contract van 1639 ontleend.

- Voor uitgebreide details wordt verwezen naar *Herschappen Schoonheid*. Wij zullen in verband met auteursrechten geen gebruik maken van gegevens hieruit, uitgezonderd enkele algemeenheden die ook zijn genoemd in publicaties als die in HO 92/12, p 10.

Het heeft geen zin in dit verband van alle details de inventarisnummers en nummers van de bijlagen in het KV-archief op te sommen. Men kan ze vinden in *Herschappen Schoonheid*.

355

. Vente Brabanter Orgel p 41. Hierin en in collectie Gimberg (boek met aantekeningen p 236, stadsarchief Zutphen) de mededeling, dat Graurock in 1534 het burgerrecht van Zutphen verwierf. Op grond daarvan komt Vente tot zijn vermoeden, dat de reparatie in 1537 door Graurock is verricht.

356

. "dardenhalven voet" is oud taalgebruik: twee voeten, de derde half. Bedoeld is dus: 2 1/2 voet. Dit "proleptisch gebruik van het getal" bestaat in hedendaags Nederlands nog in de uitdrukking "anderhalf". Quint 2 1/2 voet is een betere benadering voor 2²/₃ voet dan de gebruikelijke 3 voet.

- 1643 Orgel gereedgekomen.
 1677 J. Speltman, reparatie en plaatsing van een nieuw register, Vox humana.
 1711 Jalinck, reparatie, "verzilveren en vergulden" van de pijpen, gevolgd door jaarlijks onderhoud tot 1714.
 1741 Beschrijving in "De Tegenwoordige Staat": "een keurlyk Orgel van vijf en twintig Registers, twee klavieren en Pedaal, door den berugten Orgelmaaker Badens voor omtrent honderd jaaren gemaakt"³⁵⁷.
 1774 Dispositie volgens Hess:

M a n u a a l	R u g p o s i t i e f	P e d a a l
Praestant 8 vt	Holpyp 8 vt	Praestant 16 vt
Quintadeen 16 vt	Quintad. 8 vt	Octaav 8 vt
Holpyp 8 vt	Praestant 4 vt	Mixtuur
Octaav 4 vt	Octaav 2 vt	Bazuin 16 vt
Echo 4 vt	Quint 3 vt	Basson 8 vt
Quint 3 vt	Quint 1 1/2 vt	
Mixtuur	Mixtuur	
Sexquialtra	Sexquialtra	
Trompet 8 vt	Kromhoorn 8 vt	
Voxhum 8 vt		

In de door Lambert Erné verzorgde uitgave van Hess' Dispositi n³⁵⁸ staat in het rugpositief bovendien Gemshoorn 4 vt. Hij heeft deze toegevoegd, omdat dit register met de hand was bijgeschreven in het originele exemplaar, dat hij raadpleegde. Uit alles blijkt, dat deze toevoeging juist is.

De Fluitencombinatie van het contract uit 1639 heet nu Echo, de combinatie Gemshoorn / Tertiaan is Sesquialter geworden. Dit pijpwerk bestaat nu nog; kennelijk is hier slechts van een naamsverandering sprake. De Vox H. uit 1677 verving een Cimbels en het 2 vt pedaaltonswerk is ooit veranderd in een 8 vt. Hoe dit is geschied valt niet te zeggen, omdat alle tongwerken in 1906 verdwenen. De Barduyn moet van 1643 tot 1906 altijd Quintadeen zijn geweest. Van 't Kruijs noemt dit register in 1885 Bourdon, voor de rest volgt hij Hess (zonder Gemshoorn), hoewel inmiddels het orgel drastisch was gewijzigd.

- 1815 Timpe. Ombouw kas en orgel, vergroting met bovenwerk, verplaatsing van het orgel naar de koorafsluiting. Er is ook nog een plan voor een ombouw van de orgelmaker Meere bewaard. De disposities van vóór en na de ombouw blijken niet eenduidig uit de correspondentie in het KV-archief, wel uit de verslaggeving in de Boekzaal³⁵⁹:

Dispositie vóór de ombouw:

als bij Hess (met Gemshoorn), uitzonderingen:
 Rw. Dulciaan i.p.v. Kromhoorn. Kennelijk zijn vergeten in de opgave:
 Man. Quint 3, Rp: Quint 1 1/2,
 (de juiste stemmen aantallen worden nl. wel genoemd)

Dispositie na de ombouw:

M a n u a a l	B o v . m a n	R u g p o s	P e d a a l
Praestant 8 voet	Praestant 8 voet	Praestant 4 voet	Praestant 16 voet
Quint(r)adeen 16 voet	Roerfluit 8 voet	Holpijp 8 voet	Subbas 16 voet
Baarpijp 8 voet	Viola di Gamba 8 voet	Quint(r)adeen 8 voet	Gedekt 8 voet
Holpijp 8 voet	Fluit Travers 8 voet discant	Fluit 4 voet	Octaaf 8 voet
Fluit 4 voet	Fluit d'Amour 4 voet	Octaaf 2 voet	Octaaf 4 voet
Octaaf 4 voet	Octaaf 4 voet	Flageolet 1 voet	Bazuin 16 voet
Octaaf 2 voet	Woudfluit 2 voet	Quint 3 voet	Trompet 8 voet
Quint 3 voet	Carilon 3 sterk discant	Quint 1 1/2 voet	Trompet 4 voet.
Mixtuur 4, 5 en 6 sterk	Voxhumana 8 voet.	Mixtuur 3, 4 en 5 sterk	
Cornet 3 st discant		Hautbois 8 voet.	
Fagot 16 voet			
Trompet 8 vt.			

De hier genoemde grootte van de Cornet moet fout zijn.

Het Boekzaalbericht is van 31 juli, één dag na de ingebruikneming, het contract is van 25/6 1813.

Kort gezegd komen Timpes veranderingen op het volgende neer: onder de bestaande hoofdkas kwam een nieuwe onderkas met klaviatuur. De plaats waar zich vroeger de klaviatuur bevond met boogvormige afsluiting aan de bovenzijde werd nu gebruikt als front voor het oude hoofdwerk, echter met dien verstande, dat de oude Bader-frontpijpen hier niet konden worden geplaatst. In de plaats daarvan kwam er een Timpe-Praestant. De Bader-Praestant bleef op zijn oude plaats, maar diende nu als basis voor het nieuwe Timpe-bovenwerk. Dit is een hoofdprobleem geweest bij de laatste restauratie. Wilde men het Timpe-bovenwerk behouden, dan was dit niet te veranderen. Omtrent de oorspronkelijke positie van de pedaaltoeren zijn de laatste jaren verschillende veronderstellingen geuit. De desbetreffende reconstructie in "Herschappen Schoonheid" ziet er niet erg waarschijnlijk uit. Alle

³⁵⁷ . Hedendaagse Historie of Tegenwoordige Staat van alle Volken, deel XIII, Amsterdam 1741, ook door Gimberg geciteerd.

³⁵⁸ . Zie de paragraaf Gebruikte afkortingen en Literatuuroverzicht onder Hess. Van het origineel dat Erné gebruikte, zijn contact-negatieven aanwezig in het Erné-archief.

³⁵⁹ . Boekzaal 1815 II, p. 213/16. De overige gegevens uit de 19de eeuw zijn ontleend aan het KV-archief met bijlagen in beheer bij GA.

laden werden vernieuwd, de kassen van manuaal en pedaal dieper gemaakt. Vrijwel alle pijpen werden 1/2 toon opgeschoven teneinde een lagere toonhoogte te verkrijgen. Daartoe moesten telkens twee pijpen worden bijgemaakt: C en de voorheen ontbrekende Cs.

Het instrument kwam op een ongelukkige plaats, bedierf het zicht op het koor van de kerk, terwijl er voortdurend problemen ontstonden door hinderlijke zonnestralen en tocht op deze plaats, waardoor het orgel nauwelijks was te stemmen en de gezondheid van de bespeler gevaar liep.

1824 13 sept. Contract met Lohman in zake enig schoonmaak- en herstelwerk aan het orgel in de Walburgkerk. Betreffende de omwisseling van de Viola di Gamba's: zie Broederenkerk.

1833 J. Bätz, herstelwerkzaamheden. Enkele interessante punten die Bätz schrijft: hij vindt, dat de Quintadeen 16 vt veranderd moet worden in Bourdon "dewijl deze oneindig meer grond en kracht aanvoerd dan de Quintadeen", de Cornet is niet een eigenlijke Cornet, de 16 en 8 vt pedaal tongwerken zijn zeer schraal van toon door te enge mensuur³⁶⁰. Het bleef echter slechts bij schoonmaak en herstel.

1864 H.G. Holtgräve, schoonmaak. In de hierop volgende jaren onderhoud en kleine werkzaamheden door H., o.a. herstel balg in 1877.

1880 Herstel door J.F. Witte, daarna onderhoud, overgenomen door Spit na liquidatie van het bedrijf Witte.

1906 G. Spit & Co, Den Haag. Overplaatsing naar de westzijde van de kerk, voor de toren, niet in de toren zoals in 1456, vervanging van alle tongwerken en de manuaalmixtuur. Nieuwe Viola di G. en Celeste, geschenk van de orgelmaker. Het verslag van W. de Vries (Nijmegen) die het werk van Spit en zijn medewerker Sanders keurde is bekend uit HO 4³⁶¹. De dispositie die daar genoemd is vertoont de volgende verschillen met die uit 1823:

Man. Cornet nu 5 sterk (zal onjuist zijn)

Rp. Bourdon i.p.v. Quintadeen, Clarinet 8 i.p.v. Hobo 8

Bvw Viool i.p.v. Viola di G., Celeste i.p.v. Carillon, Dulciaan i.p.v. Vox Humana.

Pedaal gelijk.

De Bourdon ontstond door opsneeverhoging van de Quintadeen.

Alle tongwerken zijn vernieuwd.

1928 Sanders vervangt de Dulciaan van het Bovenwerk door een Hobo, geschenk van Mej. R.B. Suringar³⁶².

Na 1950 Fl.trav. vervangen door Nasard, Celeste door Scherp.

1976 Blank, partiële restauratie (hoofdwerk). Opsneeverlaging (naar Bader) van Quintadeen 16, nieuwe Mixtuur. Er vond omstreeks deze tijd nog wat verplaatsing van tongwerken plaats en uitwisseling daarvan met het Broederenkerkorgel.

1996 Grote restauratie door Gebr. Reil onder advies van R. van Straten. Het uitgangspunt daarvan was: waar mogelijk herstel van de Bader-situatie met handhaving van zoveel mogelijk Timpe-materiaal en optimalisering van de situatie van 1815, eliminatie van 20ste-eeuwse elementen. Daartoe werd de kas ondieper gemaakt en de manuaallade vervangen door een kleinere, hoger geplaatst dan voorheen. Gevolg: enige registers moesten naar het Bovenmanuaal verhuizen. Om een betere basis voor het Bader-hoofdwerk te krijgen is de Timpe-Prestant hiervan dubbel gemaakt met pijpen van Baders Pedaalmixtuur, die in 1815 in andere registers waren terechtgekomen.

Dispositie (voor de Bader-registers uit beide bouwfasen gebruiken we de aanduiding 1643, het jaar van voltooiing). Bij de verschillende werken zijn mij de huidige volgorde op de lade niet bekend, behalve van het pedaal, omdat daar niets wezenlijk is veranderd. "Restanten" betekent: teruggevonden resten van Bader-registers, die nu niet zijn gereconstrueerd.

M a n u a a l	C-f"
Prestant 8 vt	dc db, 1643 (restanten) / 1815 / 1996
Quintadeen 16 vt	1643
Holpijp 8 vt	1643
Octaaf 4 vt	1643
Gemshoorn 4 vt	1643, vóór 1815 op Rugwerk
Quintfluit 3 vt	1643
Octaaf 2 vt	1643 (restanten) / 1996
Mixtuur 4-6 st	1643 (restanten) / 1996
Fagot 16 vt	1996
Trompet 8 bas / dc	1996

³⁶⁰ . Bijlagen bij notulen, 1833, nr. 222. Betr. de door Oost genoemde werkzaamheden van 1844 en daarvoor: zie de desbetreffende voetnoot bij de Broederenkerk.

³⁶¹ . HO 4, p 29 (jan. 1907).

³⁶² . HO 29, p 55 (apr. 1932). Korte samenvatting historie door de toenmalige organist Bute. De schenking had 4 jaar daarvoor plaatsgevonden. Op p. 52 van datzelfde nummer de toenmalige dispositie. Correctie op p 64 (HO mei 1932).

R u g w e r k	C-f''
Prestant 4 vt	disc db, 1643 / 1996
Holpijp 8 vt	1643
Quintadeen 8 vt	1643
Fluit 4 vt	1643 gedekt, de door Hess genoemde Echo, vóór 1815 op het manuaal.
Quint 3 vt	1643 (uit oorspronkelijke Sesquialter?)
Octaaf 2 vt	disc. db 1643 / 1996
Quintfluit 1 1/2 vt	1643 (restant)
Terts 1 3/5 vt	1643 (restant)
Mixtuur 4-5 st	1643 / 1996
Kromhoorn 8 vt	1996

B o v e n w e r k	C-f''
Prestant 8 vt	1643 (vroegere Man.Prestant)
Roerfluit 8 vt	1815, roeren aan bovenzijde dichtgesoldeerd
Baarpijp 8 vt	1815
Fluit travers 8 vt dc	1996
Octaaf 4 vt	1815
Fluit d'amour 4 vt	1815
Woudfluit 2 vt	1815
Flageolet 1 vt	1815
Carillon 3 st dc	1815 / 1996 (uit de Cornet)
Vox humana 8 vt	1996

P e d a a l	C-d'
Prestant 16 vt	1643
Subbas 16 vt	1815
Octaaf 8 vt	1643
Gedekt 8 vt	1815
Octaaf 4 vt	1643 (restanten)
Bazuin 16 vt	1996
Trompet 8 vt	1996
Trompet 4 vt	1996

Trem Bov.w.

Tremulant (hele werk)

4 afsluiters

Koppels Hoofdwerk + Bovenwerk, Hoofdwerk + Rugwerk, Rugwerk + Hoofdwerk

Pedaalkoppels naar alle manualen

Toonhoogte praktisch "normaal"

Nadere gegevens, zoals samenstelling van de vulstemmen. Hiervoor moeten wij verwijzen naar Herschappen Schoonheid. Hierin ook vermoedens omtrent de vroegere Gemshoorn / Tertiaan-combinatie. Van de Rugwerkmixtuur kon de oorspronkelijke Bader-samenstelling worden gereconstrueerd.

Pijpwerk van Bader. Dat het orgel in twee bouwfasen tot stand is gekomen is ook aan het pijpwerk te zien. Een vroegere uitspraak, dat in het rugwerk Jalinck-pijpen en in het manuaal pijpen ouder dan die van Bader voorkomen, moet ik herroepen³⁶³. De vraag is, of nog pijpwerk van het voormalige orgel van de Nieuwstadkerk aanwezig is. Volgens de archiefstukken is in 1815 materiaal van dit orgel gebruikt in de Walburgkerk. Zie onder Nieuwstadkerk.

³⁶³ . LNO p. 12 en 71 op grond van foutieve mededeling van een orgelmaker. Op de foto (p. 71 van LNO) is wel duidelijk te zien, dat de labia in Rugwerk en Manuaal verschillend van vorm zijn.

Kabinetorgel.

1815 (?) J.A. Hillebrand³⁶⁴. Oorspronkelijke eigenaar onbekend.

ca. 1975 geplaatst in Zutphen door Blank, nadat het heeft gestaan in de kerk in Balk en een klooster in Culemborg³⁶⁵.

1998 Reil restauratie.

Dispositie:

M a n u a a l

C-f"

Prestant 8 voet (disc)

Fluit 4 voet (bas / disc.) gedekt, gr. octaaf eiken, rest metaal, vanaf c" open cilindrisch

Sesquialter (disc) 1998, gebruikelijke samenstelling

Woudfluit 2 voet (bas / disc.) open cilindrisch

Octaaf 2 voet (bas / disc.)

Holpijp 8 voet (bas / disc.) ca. 2 octaven eiken

geen pedaal.

Lade uit één stuk, aan linkerzijde (van klavierzijde gezien) de bas, chromatisch, rechts idem de discant. Bij beide delen de grootste pijpen aan de binnenzijde. Bij de bas is de volgorde van de cancellen dus andersom, vergeleken met die der toetsen.

Frontpijpen alle sprekend: rechts Prestant 8 vt dc, links Octaaf 2 vt bas.

Zutphen, Rooms-katholieke Nieuwstadkerk (Sint-Janskerk, eertijds Sint-Nicolaas gewijd).

Voormalige orgel.

1762 Plaatsing van een orgel in Rijssen.

1780 Johannes Engelberth Hageman plaatst het over naar Zutphen³⁶⁶ in de (toen nog) hervormde Nieuwstadkerk en krijgt 12 jan opdracht het met twee registers, 1 apr. met nog een register en 24 juni weer met een register (Vox humana) uit te breiden.

1806 De kerk komt weer bij de rooms-katholieken in bezit.

1816 Stadsresoluties ³⁶⁷ :

31 juli Ter sprake komt het verzoek van de Roomsen, preekstoel en orgel van de Nieuwstadkerk terug te mogen krijgen. De kwestie wordt aan een commissie doorgegeven.

4 sept. Genoemde attributen waren opgeslagen, toen de Nieuwstadkerk in 1794-95 als hospitaal voor Engelse troepen in gebruik was, dit om beschadiging te voorkomen. Besluit: de Roomsen hebben er recht op. Orgel terug naar de Nieuwstadkerk in de toestand, waarin het zich nu bevindt. Uit andere bronnen blijkt, dat het orgel in 1815 of eerder was overgebracht van het stadhuis naar de bibliotheek van de Walburgkerk³⁶⁸.

11 dec. Nu blijkt dat het voormalige orgel van de Nieuwstadkerk op last van de burgemeester is gebuikt voor de reparatie van het orgel van de Walburgkerk.

Grote orgel.

1818 z.d. Bestek Timpe voor nieuw orgel³⁶⁹. De hierin genoemde dispositie is gelijk aan de hierna genoemde van vóór 2000, afgezien van het unit-pedaal, de zwelkast, de verwijderde Fluit 4 vt en nomenclatuurverschillen: de Gemshoorn heette Speelfluit. Er was sprake van een "aanhangend voetpedaal", twee afsluitingen en Tremulant. Prestant 8 vt van nieuw tin. De overige stemmen hebben

³⁶⁴ . m.t.pl.

³⁶⁵ . Folder vriendenkring Baderorgel, Zutphen. In HO 67 p 321 staat 1813 als bouwjaar naast andere afwijkende gegevens.

³⁶⁶ . Oud archief Zutphen, inv. nr. 50. Stadsresoluties 12/1, 26/1 en 1/4 1780. Zie ook V.Timmer in Mixtuur nr. 40, p. 403 / 04, de hier genoemde Nageman is J.E. Hageman.

³⁶⁷ . Notulen der vergaderingen voor de Raad der Stad Zutphen, 1816. Nieuw archief Zutphen, inv. nr. 1.

³⁶⁸ . Notulen KV. Verslag vergadering 17/4 1815, artikel 4. Archief Nederlandse Hervormde Gemeente in beheer bij GA, voorlopig inv. nr. 2.

³⁶⁹ . Archief R.K. Gemeente Zutphen, inv. nr. 313, in beheer bij GA. Art. 1 t/m 6 hieruit gepubliceerd in Orgels Zutphen p 18 en 19. Art. 7: gelijkzwevende temperatuur, verder over verdeling van het werk en betalingswijze.

- volgens het bestek korte tijd gediend in de Doopsgezinde Kerk te Groningen. Koortoon, Gelijkzwevende temperatuur, 3 beelden voorstellend geloof, hoop en liefde, grenen kas.
- z.d. Nadere bepalingen: 1. Plaatsen van "voetpedaal" (hoewel dat ook al in het bestek stond), 2. Kas wagenschot i.p.v. grenen, 3. Klavieren "op den zijden .. bespeelt" i.p.v. "in den midden".
12 dec. kerk ingewijd, 16 dec. idem orgel³⁷⁰.
Het pijpwerk van het huidige orgel is een samenraapsel met slechts 2 stemmen van Timpe zelf. Dat moet het dus in Groningen al zijn geweest.
Broekhuizen geeft de dispositie, in principe gelijk, op de nomenclatuur na. Volgens Seijbel c.s. zou er ook nog Bader-pijpwerk kunnen zijn, dat Timpe bij zijn ombouw van het Walburgorgel had overgehouden³⁷¹.
- 1822 Reparatie door Lohman³⁷².
- ca. 1905 Leyser maakt een zwelkast voor Man II en vervangt 3 stemmen van het bovenwerk door andere naar de mode van die dagen.
- 1950 Vermeulen herstelt de oorspronkelijke dispositie, maar verwijdt de Fluit 4 vt van II. Toevoeging unit-pedaal.
- 2000 Orgel gedemonteerd wegens kerkrestauratie
- 2004 Orgel herplaatst en gerestaureerd door Gebr. Reil onder advies van R. van Straaten.
Mij staan op dit moment geen gegevens ter beschikking over de toestand na de restauratie.

³⁷⁰ . Godsdienstvriend deel 2, p. 229

³⁷¹ . Orgels Zutphen p 19.

³⁷² . Mixtuur nr. 17, p. 337, ook door Broekhuizen genoemd.

Dispositie vóór de kerkrestauratie³⁷³ :

M a n u a l	C-f'''	N e v e n w e r k	C-f''' (in zwelkast)
Prestant 8 vt	van Timpe zelf	Bourdon 8 vt	
Bourdon 16 vt	idem	Dwarsfluit 8 vt	disc
Quintadeen 8 vt		Prestant 4 vt	zou op Schnitger-pijpwerk lijken
Octaaf 4 vt		(Lege plaats)	van Fluit 4
Gemshoorn 4 vt		Speelfluit 2 vt	1950
Quint 3 vt		Flageolet 1 vt	1950
Octaaf 2 vt	hierin gotische pijpen?	Vox humana 8 vt	1950
Mixtuur			
Trompet 8 vt	1905		
P e d a a l	C-d' unit-toevoeging 1950	Clav.koppeling	
Subbas 16 vt	Pedaal koppeling		
Gedekt 8 v	Man. C-f''', Ped. C-d'		

Klaviatuur aan zijkant links.

Koororgel.

Hier is onlangs een orgeltje geplaatst, vervaardigd door een amateur-orgelmaker. Het bevat op de frontpijpen na fraai oud pijpwerk. De herkomst ervan is mij niet bekend.

Dispositie (alle stemmen gescheiden voor bas en discant, volgorde van de slepen nog niet onderzocht):

Praestant 8 vt dc
Prestant 4 vt
Holpijp 8 vt
Fluit 4 vt
Quint $2\frac{2}{3}$ vt
Octaaf 2 vt
Siflet 1 vt
Manuaal C-f''', geen pedaal.
De frontpijpen zijn XX-eeuwse fabriekspijpen met geperste labia

Nogmaals de Naber-lijst.

Mijn eerste poging tot samenstellen van een werklijst van de orgelmaker C.F.A. Naber is te vinden in LNO³⁷⁴. Het hoeft geen betoog, dat bij deze onderneming onvolledigheden en onjuiste vermoedens zijn ingeslopen. Het was een periode waarin nog weinig over de geschiedenis van het orgel in Oost-Nederland gepubliceerd was; dit was toen reden voor mij om zo veel mogelijk gegevens te verzamelen en openbaar te maken. De gegevens in LNO zijn ontstaan met behulp van o.m. Boekzaalberichten, gegevens uit eigen archief, mededelingen van Hans van der Harst en Jan Jongepier en het boek van Oost³⁷⁵ (betr. Paramaribo).

Onlangs³⁷⁶ gaf Maarten Seijbel een werklijst uit, welke gedeeltelijk aan de mijne is ontleend (inclusief enkele onjuistheden), met een aantal aanvullingen.

De nu in gang zijnde tentoonstelling Naber-Quellhorst in het orgelmuseum te Elburg is aanleiding mijn laatste versie van de lijst kenbaar te maken, de aanvullingen van de hand van de Heer Seijbel zijn daar uiteraard ook in verwerkt. Het leek me goed, er de Boekzaalverwijzingen (vanaf 1864 verwijzingen Stemmen voor Waarheid en Vrede) aan toe te voegen, alsmede de Broekhuizen-nummers. Eventuele aanvullingen resp. correcties door lezers zijn natuurlijk zeer welkom:

We beperken ons tot C.F.A. Naber sinds hij zelfstandig orgelmaker was en zijn zonen. De orgels van Naber & Co te Zaltbommel zijn niet van F.S. Naber, zoals ik destijds schreef, maar van N.A. Naber. De compagnon was Van Puffelen, die zich na enkele jaren samenwerking zelfstandig maakte. Deze laatste was geen schoonzoon van C.F.A. Naber, zoals eerder beweerd en door mij in LNO overgenomen.

De jaren van oplevering zijn overal waar mogelijk aan de Boekzaalberichten of authentieke stukken ontleend.

Van belangrijke restauraties door de Nabers uitgevoerd zijn mij er slechts enkele bekend.

³⁷⁴ . p 47 en 48
³⁷⁵ . Oost, p 329.
³⁷⁶ . Twintig verhalen, p 223-224.

Naber, Carl Friedrich August

geb. 1797 in Tecklenburg

Naber maakte onder Quellhorst (1770-1844) de orgels te Wijhe en Elburg. Over het ja of nee van een familieverhouding tussen Quellhorst en Naber schrijft Seijbel in zijn genoemd opstel. 1826 zelfstandig orgelmaker. Ca 1850 werkte hij samen met G.H.W. Quellhorst, soms onder firmanaam Naber en Quellhorst.

† aug 1861

Jaar	Plaats en kerk	Boekzaal	Broekh.	Omerkingen
1827	Terwolde, Herv.	1827 II 366	T19	Veel niet meer oorspronkelijk.
1828	Apeldoorn, Grote Herv.	-	A103	orgel 1780 J.G.Schilling, verplaatsing man. II ³⁷⁷ .
1828?	Zaltbommel, St.-Martinus	-	B10	Oorspronkelijke locatie onbekend. 1835 geplaatst in Z. Vrij sterk gewijzigd.
1829	Heeten, Maria Onbev. Ontv.	-	H122	ca 1870 ombouw door Elberink in neogotische kas, 1892 naar nieuwe kerk (Tepe), 1949 kas en frontp. verdwenen, 2001 rest. Elbertse. Weinig materiaal van N. bewaard ³⁷⁸ .
1831	Dinxperlo, Herv.	1831 II 510	D63	Ombouw orgel 1707 H.Velderhoff, voor Rheinberg, Ref.Kirche, 1714 geplaatst in Dinxperlo.
1834	Winterswijk, Herv.	1834 I 382	W24	Ombouw Steenkuyl 1911 en Metzler 1972.
1834	Bredevoort, Herv.	1834 I 507	B54	met oud Westfaals pijpwerk. 3 stemmen grotendeels verdwenen. Reconstructie 1990.
1836	Raalte, Herv.	1836 I 826	R26	1972 naar Warnsveld, Herv. Kerk. Vrijwel integraal bewaard.
1839?	Rijssen, St.-Dionysius	-	R52	Van 't Kruijs: 1838. Alleen een balg bewaard.
1840	Heusden, Herv.	1840 II 649	H77	1944 verwoest.
1840	(Paramaribo, Herv.)	-	-	Niet geplaatst; door schipbreuk verloren gegaan.
1841?	Arnhem, Koepelkerk	-	A80	(Van 't Kruijs: 1842) Sterk gewijzigd. Kerk sinds 1961 vrijgem. Geref.
1842	Beekbergen, Herv.	-	B100	Orgel van Schilling, overplaatsing uit Apeldoorn Gr.k. Zie ook Apeldoorn 1828. Later gewijzigd en in de kerk verplaatst.
1842	Elst, R.K.	-	E12	Uitbreiding bestaand orgel. Geen nadere gegevens.
1842	Lienden, Herv.	1842 I 500	L55	Gewijzigd.
1842	Rumpt, Herv.	1842 II 505	R50	Nogal gewijzigd. Reconstructie 1986.
1842	Zoelen, Herv.	1842 II 791	Z25	Herstel orgel van De Crane uit 1768. Verdwenen.
1843	Kampen, Luth.	-	K3	Sterk gewijzigd.
1843	Tiel, Luth.	1843 II 274	T3	Broekhuysen geeft fout jaar, 1944 door bombardement verloren.
1843	Voorst, Herv.	1843 II 821	V50	Vrijwel compleet bewaard.
1844	Etten (Gld), Herv.	1844 I 368	E23	Kas 1945 ernstig beschadigd, maar hersteld. Rest bewaard.
1845	Amersfoort, Herv.	1845 II 829	A12	Met oud pijpwerk. Op enkele stemmen na bewaard gebleven. Oorspronkelijk op gotisch oksaal. Dat is nu veranderd.
1845	Doesburg, Luth.	1846 I 108	D23	2 stemmen verdwenen, 1971 gereconstrueerd.

³⁷⁷ . Mededeling Hans Kriek: Schilling heeft het orgel met twee manualen opgeleverd, beide laden achter elkaar. Daar deze toestand niet voldeed heeft Naber dit veranderd: tweede man. werd bovenwerk. In alle publicaties, te beginnen met Van 't Kruijs staat dit fout.

³⁷⁸ . Eck Dr A.A.M. van, *De Orgels in de kerk van de parochie H.Maria Onbevlekt Ontvangen in Heeten, Raalte* z.d.

1846	Apeldoorn, Grote kerk	-	A103	1890 verbrand.
1846	Bussloo, R.K.	- B106		(Jaar ontleend aan in contract genoemde levertijd). Goed bewaard.
1846	Paramaribo	-		1920 ombouw Sanders (pneum.), 1966 Flentrop, nieuw orgel met enig pijpwerk en kas van Naber.
1847	Delden, Herv.	1847 II 643	D43	1890 gewijzigd, reconstructie 1970.
1848	Terborg, Herv.	- T1		Fout jaar bij Broekhuizen, grotendeels bewaard.
1848	Makkum, Herv.	1848 II 105	M54	Op balgen na bewaard.
1848	Diepenveen, Herv.	1848 II 490	D72	Overplaatsing orgel J.W. Dütsch 1726 of '27 uit Terborg. Verdwenen. Suggestie Den Hertog: binnenwerk via Jubbega naar Bennebroek??
1848	Reutum, R.K.	- R53		Gewijzigd. Front en deel pijpwerk behouden. Reconstructie 1981.
1849	Wilp bij Zutphen, Herv.	- W57		1945 ernstig beschadigd. Restanten nog aanwezig (?) maar buiten gebruik.
1850	Colmschate, Herv.	1850 II 508	C12	Verdwenen. Suggestie Gierveld in Broekhuizen-commentaar: Via Aalsmeer naar Zuidhorn, Geref.
1851	Raamsdonk, Herv.	1851 II 764	R18	1877 verbrand.
	en 1852 I 89			
1850	Zwolle, O.L.Vrouwe	- Z6		Vergroting orgel uit Münster, dat in 1813 is geplaatst. Alleen kassen bewaard.
1851	Almelo, R.K.	- A88		Volgens Broekhuizen. Enig oud p. bewaard.
1852	Almen, Herv.	1852 II 243	A109	Afbraak 1966. Kas en Trompet bewaard in Uitwijk.
1852	Sliedrecht, Herv.	1853 I 611	S51	Veel wijzigingen plaatsgevonden. Restauratie 1986.
1853	Vriezenveen, Herv.	1853 II 112	V53	Kas weg, Dulciaan nu in Amersfoort Gr.k. (Rugp.), rest binnenwerk in Apeldoorn, Tabernakelkerk.
1853	Deventer, Luth.	1853 II 378	D20	Onderdelen opgeslagen. Bestemming: Magistraats-kapel Lebuïnuskerk Deventer.
1854	Doetinchem, Luth.	1854 I 361	D15	Enig bekende N.-orgel met neogotisch front, 1945 verwoest.
1854	Bergen (NH), Herv.	1854 II 609	B130	Overplaatsing Hinsz-orgel uit Deventer Luth., later via Wormerveer Geref en Edam hulpkerk naar Utrecht Universiteit.
1854	Vollenhove, Kleine Herv.	- V31		Gegevens van Broekhuizen. Verdwenen.
1855	Holten, Herv.	1855 II 332	H117B	Voor onjuiste gegevens Broekhuizen zie Broekhuizen-commentaar. Later gewijzigd.
1854	Alkmaar, Grote kerk	- A1		Restauratie.
1856	Rijssen, Herv.	- R66		Frontontwerp. Het orgel is van J.C. Scheuer.
1860	Wierden, Herv.	- W89		Destijds nog delen bewaard in Geref. kerk ter plaatse. Dit orgel is inmiddels verdwenen ³⁷⁹ . Foto: commentaar Broekhuizen p 1089.
1862	Gorssel, door F.S. Naber voltooid			Zie onder F.S.Naber.
?	Goor R.K. kerk			Toeschrijving door Grégoir. Of dat juist is?

Vroegere onjuiste Naber-toeschrijvingen.

-	Groenlo, Herv		volgens Grégoir.
-	Harderwijk, Herv.		volgens Grégoir
-	Velp, Herv.		volgens Grégoir
-	Ootmarsum ?		volgens Grégoir
1828	Apeldoorn, Herv.	A103	2de manuaal. Zie boven
1830	Deventer, Doopsgezinde terechgekomen.	D19	In werkelijkheid 1817 Meere. Via Middellie in Noordwijk aan Zee
1839	Deurningen R.K. -	D85	uitbreiding en vernieuwing orgel J.G.Lumbach. Broekhuizen : Naber en Quellhorst. Commentaar Broekhuizen: waarsch. W.C.A. Quellhorst.
1843 of '44.	Hengelo, Ov. Herv.	H118	orgel van Holtgräve thans in Dalfsen. 1930 door Valckx & Van Kouteren in Dalfsen geplaatst vóór een loos front.
1848	Diepenveen, Herv.	1848 II 490	D72 Niet door N. gemaakt, wel door hem geplaatst. Zie boven.
1856	Rijssen, Herv.	R66	Alleen het frontontwerp is van Naber. Zie boven

Naber, Frederik Samuel

Zoon van C.F.A.

Geen werk meer geleverd na 1864., † 1875 in een zwakzinnigeninrichting.

1862?	Eefde, Ned.Mettray		1952 verbrand.
1862	Gorssel, Herv	1862 II 234	- Oorlogsschade. Pijpwerk bovenwerk nieuw. Restauraties 1953 en 1981.
1862	Stompetoren	-	(jaar: folder Vermeulen).
1863	Deventer, Vrijmetselaarsloge	-	- Thans in Abdissenbosch
1863	Bedijkte Schermer, Herv.	1863 I 211	- Welke plaats is dat?
1864	Groot Schermer, Herv.	1864 778	-
1864 of '65	Heelsum, Herv.	-	- 1944 verwoest.

Naber, Nicolaas Antoni 1826-1878

Zoon van C.F.A.

Firmanaam N.A. Naber & Cie. De compagnon was K.M. v. Puffelen. De samenwerking heeft maar kort geduurd: tot 1861.

1857	Geldermalsen, Herv	1857 II 694	- verhuisd via Vinkeveen naar Giessendam.
1858	Buurmalsen, Herv	1858 II 318	B134 goed bewaard
1858	Herwijnen, Herv	1858 II 572	- in gewijzigde vorm bewaard
1859	Neede, Herv	1859 II 81	- 1945 verbrand
1860	Zaltbommel, Herv. Grote	- B9	Orgel Wolfferts/Heineman. Restauratie

Na 1861 heeft Van Puffelen nog relatief veel werk geleverd. Men sla de berichten uit Stemmen voor Waarheid en Vrede er maar op na.

1. *Aalten v.m. Wester*

2. *Almen*

anje zag eens opruimen hangen o als eieren zo groot

3. Almen archief

4. Almn reconstructie

5. *Baak*

6. *Doesbug Fraterhuis*

7 en 8. Doesburg Fraterhuis

9. Doesburg H, v.m.

10. Doesburg Programma 1829

11 en 12. Doetinchem Luth, v.m.

13. Groenlo v.m.

14. en 15 Geesteren v.m.

16 en 17. Haarlo oude opstelling en pijpwerk

18. Hengelo programma

19. *Laren*
20. *Lochem*
21. *Neede*

- 22. *Steenderen v.m.*
- 23. *Vorden Naber-tekening*
- 24. *Vorden oude bekroning*

25. *Vorden Gereft.v.m.*
26 *Winterwijk oude sit.*

27. *Winterswijk tekening Naber*

28. *Winterswik anon. tekening*

29. *Zutphen oude foto* Staat dat allemaal in arch nr 720?

30, 31. *Angerlo tekeningen*

32. *Angerlo Voorm. (foto)*

33. *Zieuwent*

Aanvullingen februari 2004.

De Heer Meijer, die ik in het voorwoord op pag.8 noemde, is inmiddels overleden. Ik denk met dankbaarheid terug aan alles wat hij gedaan heeft voor de kerk- en orgelhistorie in Doesburg en andere plaatsen.

Lichtenvoorde, Rooms-katholieke Sint-Ludgerkerk.

Het eerstgenoemde orgel, dat in 1994 in de Der Aa-kerk te Groningen is opgesteld, is daar kort geleden weer weggehaald. Het is thans in opslag bij Feenstra, Grootegast.

De Ludgerkerk is niet meer als kerk in gebruik. Het tweede orgel, dat nog nog wel eigendom is van de kerk, is momenteel eveneens opgeslagen bij Feenstra.

Vorden, Gereformeerde Kerk, voormalige orgel.

Momenteel is het volgende hierover bekend ³⁸⁰ :

- 1875 Knipscheer levert een orgel aan de Hervormde Kerk te Nieuwkoop³⁸¹.
1907 M. Vermeulen, Woerden ruilt dit instrument in voor een gebruikt instrument³⁸².
1908 Vermeulen plaatst een gebruikt orgel in de Gereformeerde Kerk te Vorden, vermoedelijk het instrument uit Nieuwkoop.
- Toen later een nieuwe kerk in Vorden werd gebouwd heeft het daar nog een tijdje dienst gedaan.
1962 Het instrument wordt vervangen door een nieuw orgel

Het orgel had alle eigenschappen van een Knipscheer-orgel uit ca 1870: Gelijkenis met het orgel in Wichmond, de aanwezigheid van het register "Viool". Het was wel wat te klein voor de kerk, maar in mijn herinnering had het een sympathieke klank. Ik noteerde aug. '59 de volgende **dispositie**:

	M a n u a a l	C - f'''	P e d a a l C-d'
Prestant 8 vt	Viool (8 vt)	Octaaf 2 vt	aangehangen
Holpijp 8 vt	Cornet 4 st	Mixtuur	
Octaaf 4 vt	Fluit dolce 4 vt	Trompet 8 vt	

Samenstelling Mixtuur. Deze leek (op het gehoor bepaald) a.v.:

C	$1\frac{1}{3}$	1	
c	2	$1\frac{1}{3}$	1
c'	4	$2\frac{2}{3}$	2
c''	$5\frac{1}{3}$	4	$2\frac{2}{3}$ 2

Klaviatuur aan zijkant rechts, reg.knoppen boven de lessenaar.

Pijpwerk: Relatief veel lood

Het is mij niet bekend wat hiervan (pijperk, lade, etc) origineel was.

Zieuwent, Rooms-katholieke Sint-Werenfriduskerk.

Volgens mondelinge mededeling ter plaatse is er in de vroegere kerk (van het Waterstaattypen) een orgel geweest, waarvan verder niets anders bekend is dan de afbeelding die hierbij gaat. Deze kerk is 1899-1900 gesloopt. Of dit orgel nog een tijdje in de huidige Werenfriduskerk heeft gestaan vermeldt de historie niet.

Zutphen Nieuwstadkerk

De kerkrestauratie is inmiddels voltooid. Aan de orgelrestauratie wordt de laatste hand gelegd. Het instrument zal over enkele maanden in gebruik worden genomen.

Nog enige historische opnamen.

De heer Seijbel stelde drie oude opnamen ter beschikking, afkomstig van Chiel Menting te Didam, als aanvulling op de overige foto's. Uit andere bron kreeg ik de foto van het hierboven genoemde vroegere orgel te Zieuwent. Deze moesten achter de andere afbeeldingen worden toegevoegd, waardoor de alfabetische volgorde helaas is verstoord.

³⁸⁰ Jaap Brouwer te Winsum heeft de gegevens ontleend aan het nog bestaande archief van de orgelmaker M. Vermeulen en het kerkelijk archief van Nieuwkoop (thans in het Rijksarchief Zuid-Holland) en aan mij doorgegeven.

³⁸¹ StWV 1875, p 97, zonder vermelding van de naam van de maker. De naam Knipscheer lezen we in dit verband in Mxt nr 15, p 291.

³⁸² Dit instrument bestaat nog en blijkt een assemblageorgel te zijn in een Weidtmann-kas. Zie Encyclopedie II p 189-191, HO 83, p 235 en het Bolt-archief.

Fotoverantwoording

Archief Gereformeerde Kerk Aalten: 1.

J.F. van Os, Aalten: 2, 4, 5, 6, 7, 8, 14 (naar oude opname), 15, 16, 17, 18, 19, 21 (naar oude opname), 24 (idem),
25, 26, 27, 28, 29 (naar oude opname in verzameling Jan Jongepier).

Archief Hervormde Gemeente Almen 3

Verzameling Hans Kriek, Didam 9, 22, 23.

Gemeentearchief Doesburg 10

W.J. de Leeuw, Aalten 11, 12 (naar oude opnamen).

Gemeentearchief Groenlo: 13.

Onbekend: 20, 33

Chiel Menting, Didam 30 (naar oude opname)

Archief Hervormde Gemeente Angerlo 31, 32

Bijschriften bij alle afbeeldingen op pag. 197- 215

hikbaar.

J.F. van Os
Dalweg 41
7122 BB Aalten
tel. 0543-472781
e-mail j.f.van.os@zonnet.nl

Aalten 20/2"04
Zeer geachte Heer Van Raalte

Ik heb opnieuw afgedrukt:

pag 39 lay-out verbeterd)
pag 56 Aalten RK Trompet -> Salicionaal (nieuw gegeven, dat nog tussengevoegd kon worden.
pag 59 woord "front" onderstreept
pag 89 haakje toegevoegd in kop Etten
pag 103 toegevoegd: Celeste waarsch. niet oorspronkelijk
pag 131 Megchelen, volgorde registers verbeterd
pag 138 Standaard -> Standaard
pag 159 idem
pag 216 en 217 (de aanvullingen:) opnieuw geschreven

Betreffende de foto's:

Foto 19. Laren Ik weet niet, of er aan de bovenkant een stukje snijwerk is afgefallen. Kijkt U dat s.v.p. even na op het origineel. Bovendien staat het orgel scheef in het beeld. Is een en ander te verbeteren?
Foto 22. Er zijn helaas weinig goede foto's van dit instrument in omloop. Is het mogelijk wat meer uit te vergroten (meer orgel, minder kerk?)
De tekst van de nagekomen foto's 32 en 33 is helaas niet compleet (mijn schuld). Kan dat nog worden aangevuld?
Foto 32 Angerlo, voormalige Hervormde Kerk. voormalige orgel van P. van Oeckelen & Zonen uit 1898, in 1945 verwoest.
Foto 33. Zieuwent, Rooms-katholieke Sint-Werenfriduskerk., voormalige orgel in voormalige kerk. Geen nadere gegevens beschikbaar.

Gezien het voortreffelijke werk dat U hebt geleverd (waarvoor mijn dank), lijkt het me niet nodig, een volgende correctie te doen. Misschien is telefonisch overleg over foto 19 en 22 een optie.
Ik begrijp, dat U de foto's terugstuurt naar de Heer Seybel. Dat is belangrijk. Vooral foto's die ik van de Heer Kriek heb geleend, moet ik hem natuurlijk retour doen. U kunt ook met Seijbel overleggen dat U ze rechtstreeks aan mij terugstuurt.
Ik vind de afdrukken **Canon** voor dit doel het beste
Vr. groeten. Als er een officiële presentatie komt, zie ik U misschien.

Errata (na verschijnen ontdekt):

Winterswijk samenst. Mixtuur in Steenkuyt toestand. Laatste 5 1/3 zal wel 1 1/3 moeten zijn.

Kranenburg, huidige orgel. Waar die bewering dat er Hess-pijpwerk zou zijn vandaan komt, staat niet vermeld

Bijschriften bij alle afbeeldingen op pag. 197- 215

Bijschriften bij de afbeeldingen. De nummering toevoegen s.v.p.

Het woord facultatief was voor intern gebruik bedoeld. Niet afdrukken dus. Enkele onderschriften zijn verbeterd vergeleken met de vorige versie

- 1 Aalten, voormalige Westerkerk, voormalig Proper-orgel, bouwjaar onbekend. In 1951 is de kas gesloopt.
- 2 Almen, orgel uit 1852 van C.F.A. Naber, 1936 "vergroet", situatie 1936 - 1966.
- 3 Almen, Archief Ned. Hervormde Gemeente. Detail van door Naber geschreven contract (*het woord 'facultatief' schrappen*).
- 4 Almen, Hervormde Kerk, reconstructie oorspronkelijke situatie (provisorisch verricht vóór de demontage in 1966). Kas thans in Uitwijk.
- 5 Baak, St-Martinus, binnenwerk Meere-Gradussen-orgel (1788/1892). De indeling van de Meere-lade is nog herkenbaar.
- 6 Doesburg Fraterhuis, situatie 1969-1981, kabinetorgel in "harmoniumstijl" omgebouwd.
- 7 Doesburg Fraterhuis, situatie 1969-1981, het snijwerk is na de herbouw in 1981 weer gebruikt.
- 8 Doesburg Fraterhuis, situatie 1969-1981, orgel in geheel gesloten toestand. (*het woord 'facultatief' schrappen*).
- 9 Doesburg Hervormde Kerk, voormalig orgel van E. v.Gelder & Zn uit 1829, in 1945 verwoest.
- 10 Doesburg, archief Ned. Hervormde Gemeente. Programma, klaarblijkelijk van het concert dat G. de Vries gaf in 1829 bij de ingebruikneming van het orgel.
- 11 Doetinchem, Evangelisch Lutherse Kerk, voormalig orgel uit 1854. Het enig bekende orgel van C.F.A. Naber in neogotische stijl.
- 12 Doetinchem, Evangelisch Lutherse Kerk na het bombardement in 1945.
- 13 Groenlo Hervormde Kerk, 1837 of '38 door J.Armbrust hersteld of nieuw gemaakt, in 1945 ernstig beschadigd. Lot van het overgebleven materiaal onbekend.
- 14 Geesteren, Hervormde Kerk. Orgel in 1840 gemaakt door J. Armbrust, naar een oude foto. Opvallend zijn de krullen op de orgelkas, zoals Naber die vaak aanbracht.
- 15 Geesteren Hervormde Kerk. Situatie begin 20ste eeuw tot 1975. Het binnenwerk bevindt zich nu in Uitwijk
- 16 Haarlo Hervormde Kerk, kabinetorgel toegeschreven aan H.H. Hess. Vroegere situatie, waarbij het front was losgemaakt van het instrument.
- 17 Haarlo kabinetorgel, enig pijpwerk. De labiumvorm bij de metalen pijpen is karakteristiek voor de orgelmaker Hess.
- 18 Hengelo, archief Ned. Hervormde Gemeente, programma ingebruikneming van het Proper-orgel uit 1895. (*het woord 'facultatief' schrappen*.)

- 19 Laren Hervormde kerk, voormalig orgel van F. Leichel uit 1870, thans in Ommeren
 - 20 Lochem, Hervormde Kerk, voormalig orgel van Conrad II Ruprecht uit 1710. Het positief lijkt een latere toevoeging. Kas in 1933 gesloopt.
 - 21 Neede Hervormde Kerk, voormalig orgel uit 1859 van Naber & Co, Zaltbommel. In 1945 verbrand
 - 22 Steenderen Hervormde Kerk, voormalig orgel uit 1863 van H. Haffmans. In 1965 gesloopt.
 - 23 Vorden, archief Ned. Hervormde Gemeente, anonieme tekening (mogelijk van Naber, die ook meedong naar de orgelbouw in 1829).
 - 24 Vorden Hervormde Kerk. Orgel van H.B. Lohman uit 1834. Oude opname, waar nog de later verdwenen bekroning op het orgel is te zien.
 - 25 Vorden Gereformeerde Kerk, in 1962 gesloopt Knipscheer-orgel.
 - 26 Winterswijk, Hervormde Kerk, Orgel van C.F.A. Naber 1834, situatie tot 1972.
 - 27 Winterswijk, archief Ned. Hervormde Gemeente, aan Naber toegeschreven ongedateerde tekening, volgens welke het orgel is gemaakt. De beelden op het orgel moesten kort na de bouw worden vervangen door vazen.
 - 28 Winterswijk, archief Ned. Hervormde Gemeente. Anonieme ontwerptekening, mogelijk van J. Armbrust.
 - 29 Zutphen Walburgkerk, orgel van de gebr. Bader, 1643, omgebouwd door J.W. Timpe in 1805. Oude opname van de toestand vóór 1906, toen het orgel vóór de koorafsluiting stond.
 - 30 Angerlo, archief Ned. Hervormde Gemeente. Mogelijk is dit of de volgende (nr 32) een tekening van het orgel dat L. van den Brink hier in 1854 plaatste.
 - 31 Angerlo, archief Ned. Hervormde Gemeente. Zie nr 31.
 - 32 Angerlo, voormalig orgel van P. van Oeckelen & Zonen uit 1898, in 1945 verwoest.
 - 33 Zieuwent, voormalig orgel in voormalige kerk. Geen nadere gegevens beschikbaar. J.F. van Os
- Dalweg 41
7122 BB Aalten
tel. 0543-472781
e-mail j.f.van.os@zonnet.nl

Aalten 20/2"04

Zeer geachte Heer Van Raalte

Ik heb opnieuw afgedrukt:

- pag 39 lay-out verbeterd)
- pag 56 Aalten RK Trompet -> Salicionaal (nieuw gegeven, dat nog tussengevoegd kon worden.
- pag 59 woord "front" onderstreept
- pag 89 haakje toegevoegd in kop Etten
- pag 103 toegevoegd: Celeste waarsch. niet oorspronkelijk
- pag 131 Megchelen, volgorde registers verbeterd
- pag 138 Standaard -> Standaard
- pag 159 idem
- pag 216 en 217 (de aanvullingen:) opnieuw geschreven

Betreffende de foto's:

- Foto 19. Laren Ik weet niet, of er aan de bovenkant een stukje snijwerk is afgevalen. Kijkt U dat s.v.p. even na op het origineel. Bovendien staat het orgel scheef in het beeld. Is een en ander te verbeteren?
- Foto 22. Er zijn helaas weinig goede foto's van dit instrument in omloop. Is het mogelijk wat meer uit te vergroten (meer orgel, minder kerk?)
- De tekst van de nagekomen foto's 32 en 33 is helaas niet compleet (mijn schuld). Kan dat nog worden aangevuld?
- Foto 32 Angerlo,, voormalige Hervormde Kerk. voormalige orgel van P. van Oeckelen & Zonen uit 1898, in 1945 verwoest.
- Foto 33. Zieuwent, Rooms-katholieke Sint-Werenfriduskerk., voormalige orgel in voormalige kerk. Geen nadere gegevens beschikbaar.

Gezien het voortreffelijke werk dat U hebt geleverd (waarvoor mijn dank), lijkt het me niet nodig, een volgende correctie te doen. Misschien is telefonisch overleg over foto 19 en 22 een optie.

Ik begrijp, dat U de foto's terugstuurt naar de Heer Seybel. Dat is belangrijk. Vooral foto's die ik van de Heer Kriek heb geleend, moet ik hem natuurlijk retour doen. U kunt ook met Seijbel overleggen dat U ze rechtstreeks aan mij terugstuurt.

Ik vind de afdrukken **Canon** voor dit doel het beste

Vr. groeten. Als er een officiële presentatie komt, zie ik U misschien.

Aantekeningen achteraf

Te veranderen:

- Paginanummers veranderen. (Die van Adriaan kloppen niet met de oude uitgave, kennelijk is versie 6 later veranderd)
- Het voorwoord van Seijbel vervalt

Aangevuld:

Groenlo, Herv.

Aalten, Hervormde Kerk, reparaties Standaard in HO aangevuld

Aalten, Gereformeerde Kerk, reparaties roper in HO aangevuld

Breedenbroek aangevuld

Gelselaar aangevuld (na bezoek voor NIVO?)

De Heurne aangevuld

Doesburg Luth. is aangevuld (voetnoot verwijzing oud nummer van HO)

Doesburg St. Martinus is verbeterd.

Doesburg Kab.orgel Herv. k. uit nawoord overgebracht

Duiven, Samen op weg, aangevuld

Duiven, RK. Van Heusden nog een keer nakijken: Is de laatste dispositie (Gradussen) goed? met 2x Fluit 4 ?

Antwoord: Ja "St. Remigius in Huis Aerdt verbeterd

Etten overgebracht uit nawoord

Geesteren Herv. is aangevuld

Gendt (met verwijzing) worden toegevoegd (zie Gendringen RK)? Nee want het ligt niet in mijn gebied maar in het Oostelijkste puntje van de Over-Betuwe.

Terborg overgebracht uit nawoord

Vorden Geref. aangepast

Wehl is aangevuld

Winterswijk samenst. Mixtuur in Steenkuyl toestand. Laatste 51/3 moet weg. Verbeterd.

Zutphen Nieuwstad. Enige woorden toegevoegd

Zutphen Walburg Kab.orgel aangevuld

HO. Alle verwijzingen opgeven naar jaargang: klaar

Hess. Verwijzingen zijn nu goed Hes II komt niet voor

Aan te vullen:

Archief Zutphen. Lochem. Staat het verhaal onder 1720 ook in arch nr 720?

Barchem Herv. Evangelisatie. Nagaan

Beek aanvullen

Bontebrug aanvullen

Breedenbroek. Samenstelling Mixtuur toevoegen. en feit dat deel windkanaal is verwijderd, pedaalklavier in onderkas ligt en er een eigenaardige windwijzer is.

Bronkhorst

Didam Martinus overboeken naar Terborg RK

Drempt RK nu nog niet

Duiven, Samen op weg aanv.

Etten de oude Kerk? is er nog iets meer van de NIVO-beschrijving?

Geesteren Geref. is er nog iets meer van de NIVO-beschrijving?

Groenlo, Herv.? Groenlo. Is de dispositie vlgs vtK van Doetinchem correct? Geen Mituur dc?

Hageman, Voetnoot 7 (Wouter v.Kuilenburg over Hageman)

's-Heerenberg. Het kasteel Wat v.Kuilenburg schrijft

Hengelo Gld Hervormde (of Protestantse?) Kerk

De 2 vt die H. en Reitsma hebben geplaatst op het bovenwerk is afkomstig van het Van Druten-orgel in Hemmen
(Kriek zei: van een Kruse-orgel, maar dat zal wel een vergissing zijn).

Hengelo Gld vrijz, Geloofsgemeenschap

Hummelo

Joppe toevoegen

Kilder? Wat is daar te beleven?

Kranenburg huidige orgel. Waar die b ng dat er Hess-pijpwerk zou zijn vandaan komt, staat niet vermeld

Lichtenvoorde Ludger voormalige nr 1. Gegevens Groningen A-kerk

Mechelen, Herv. kapel

Meddo nu nog niet

Netterden?

Nolting. Iemand (Hoving?) vertelde me:

... archief: Opdracht orgel uit Kruisherenklooster te E naar Rees over te brengen.

Oud-Zevenaar. Gegevens van Onck Zijn daar geen pedaalstemmen?

PannerdenRK Ook Aanvullen met gegevens van W.v.Kuilenburg

Ruurlo

Silvolde

Steenderen

Varsseveld De naam Keurhorst is fout. Staat in de Keurhorst nog een orgel?

Varsseveld, Herv.

Vierakker R.K. Sint-Willibrorduskerk

In 1915 vond herstel plaats door Winkels, Boxmeer 381

Vorden, Gereformeerde Kerk, voormalige orgel.

Ik vond na sluiting van het manuscript mijn oude aantekeningen over dit orgel terug De **dispositie** moet zijn:

Prestant 8 vt (C - c van Holijp afgeleid), Holpijp 8 vt, Octaaf 4 vt, Viool (8 vt), Cornet 4 st, Fluit dolce 4 vt,

Octaaf 2 vt, Mixtuur, Trompet 8 vt

Man. C-f;''', Pedaal aangehangen C-d'.

Klaviatuur aan zijkant rechts, pijpen met relatief hoog loodgehalte

Registerknoppen boven de lessenaar.

Wehl ?

Wehl. de gegevens zijn ontleend aan kopieën van de volgende stukken, verstrekt door de Heer Berendsen te Zelhem:

5/12 '55

-Schrijven M.. Vente aan

de KV.

ca 1975

H. Berendsen Uit het

Verleden uit twee niet nader genoemde nummers van het plaatselijke Kerkblad

Zevenaar. Gegevens van Onck

Zieuwent Ook Aanvulling. Iets over de kerk?

**Zutphen v.m. Broeder. Staat in het contract met Lohman in de Broederkerk welke registers
oud zouden worden? Hoe zit het met dat schijn-bovenwerk?**

Zutphen Nieuwstadkerk beide orgels

Algem

een

Alle voetnoten nakijken op hetgeen cursief moet.

Alle Broekhuysennummers nakijken en daarna de tekst nakijken

Van 't Kruijs- paginanummers idem

Alle lay-out nakijken (vooral de regelafstand

Lettergrootte van de titels nakijken

Alle voetnoten nakijken op hetgeen cursief moet.

Aantekeningen achteraf

De paginanummers kloppen niet meer met die van de definitieve uitgave. Daarom kon ik zonder bezwaar in de oorspronkelijketekst typfouten e.d. verbeteren. Verder daar niets aan toegevoegd.

Betreffende de volgorde zou het in het vervolg aldus kunnen:

1. Indeling in provincies, soms (zoals bij Gelderland in delen van provincies

2. Alfabetisch naar plaatsnaam

3. Naar bouwjaar. Als bouwjaar geldt het jaar van oplevering van nog aanwezige onderdelen van het onderhavige instrument (gewoonlijk het huidige instrument), ook indien in dezelfde paragraaf over voormalige orgel(s) is geschreven. In twijfelgevallen staat een jaartal tussen haakjes. Voorbeeld.

Aalten (1657) / 1823 / 1977 Oosterkerk.

Over het deel uit 1657 dat in het orgel uit 1823 lange tijd aanwezig is geweest is ook geschreven. De grote verbouwing (geheel nieuwe opzet en nieuwe kas) stamt uit 1977

Wat te doen met kerken die wel of niet zijn opgenomen in de Protestantse Kerk? Voorlopig Herv, Geref. en Luth. laten staan?

Namen orgelmakers. Wanneer J.Reil, Gebr. Reil, H.W.Flentrop, D.A.Flentrop, Flentrop orgelbouw, etc. etc

Een **Nolting-lijst** toevoegen?

- Inhoudsopgave zo maken, dat bij aanklikken de juiste pagina tevoorschijn komt. Bezwaar, dan moet alles onderstreept zijn en die strepen krijg je er bij, als je het wil afdrukken
- index op personen en plaatsnamen maken. Ook zo, dat bij aanklikken ...?

